

ॐ

॥ श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीता ॥

ઉપદેશસાહસ્રી

(શ્રી રામતીર્થવિરચિત પદ્યોજ્જ્વલિતા નામની વ્યાખ્યાવડે સુકતા)

(ગદ્યપ્રમંથ પ્રથમ ભાગ)

પ્રકાશક :

આણંદલાલ વિ. ગોવિંદજી લાખાણી

લામકોટ પ્લીઝર, પોરબંદર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૩૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ઓપિશ્વરસી

વિષય ૫૬૬૨૧૬

॥ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યપ્રણીતા ॥

ઉપદેશસાહસ્રી

(શ્રી રામતીર્થવિરચિત પદયોજનિકા નામની વ્યાખ્યાવડે યુક્તા)

(ગદ્યપ્રબન્ધ પ્રથમ ભાગ)

અનુવાદ કરનાર :

મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા,

બી. એ., એલએલ. બી. વકીલ

જૂનાગઢ (હાલ નડિયાદ)

પ્રકાશક :

આણંદલાલ વિ. ગાર્ગિદાસ લાખાણી.

ડે. નોર્થ બંદરરોડ-ધેરબંદર.

વિ. સં. ૧૯૮૭

આવૃત્તિ ૧ લી

ઇ. સ. ૧૯૩૧

પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય ૧-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય ૧૬૧૩૬

ગુજરાતી શ્રીમદ્ભગવદ્-સંગ્રહ

શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાનાં અન્ય પ્રકાશનો

પુસ્તકનું નામ.

- (૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (શ્રીશંકરાનંદી ટીકાવાળી)
- (૨) ઋગ્વેદમંહિતાનું ભાષાંતર, (શ્રીસાયણાચાર્યના ભાષ્યાનુસાર)
- (૩) ઇશોપનિષદ (સંવાદાત્મક)
- (૪) ઉપદેશસાદસી (ગદ્યભાગ)
- (૫) શુક્લયજુર્વેદનું ભાષાંતર
- (૬) ભક્તિરસાયન (શ્રીમધુસૂદનસરસ્વતીકૃત)નું ભાષાંતર.
- (૭) શાક્તકવિ શ્રીનાથભવાન ઉર્ફે સ્વામીશ્રી અનુભવાનંદકૃત શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા (શ્રીધરી સુબોધિની ટીકા સમેત)
- (૮) શ્રી અભસદસનામ

ब्रह्मनिष्ठ महाराज श्रीनथुरामशर्मा

પ્રકાશકનું નિવેદન

અમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ લાખાણી, પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રી નથુરામશર્માના પરમ ભક્ત હોઈ વેદાંત વિષે બહુ લાવ ધરાવે છે, અને અમારાં સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રી મોઘીબાઈ તેમજ અમારા વડીલ બંધુ સ્વર્ગસ્થ વાસુદેવ પણ પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં તેવાં જ પરમભક્ત હોઈને તેટલો જ મનુરાગ અને તેટલી જ શ્રદ્ધા વેદાંતજ્ઞાન પરત્વે ધરાવતાં હતાં. આવાં અમારાં પૂજનીય માતપિતા તથા વડીલ બંધુને પગલે વિચરતાં અમેને પણ પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી તેમજ વેદાંત ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા થઈ આવેલી છે, અને એ શ્રદ્ધાભગને પરિણામે અમારાં વડીલજનોથી સર્વથા સેવાયલ વેદાન્તજ્ઞાનનો ઓધક શ્રીમચ્છંકરાચાર્યપ્રણીત મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ “**उपदेशसाहस्रं**” નામક શિષ્ટ અને સર્વમાન્ય ગ્રંથના ગદ્યાત્મક પ્રથમ વિભાગનું ગૂજરાતી ભાષાંતર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રકાશમાં મુકવાને અમે પ્રેરાયલા છીએ. આવા આ પ્રમાણભૂત અને આપણા ધાર્મિક તેમજ નાસ્તિક વાઙ્મયના એક અલંકાર રૂપ ગણાય તેવા ગ્રંથનો અનુવાદ બને તેટલી લોકગમ્ય ભાષામાં કરવાનું માન અમારા પિતાના મિત્ર જૂનાગઢ નિવાસી શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા, બી. એ., એલએલ. બી. વડીલને છે, અને એ અનુવાદ એ અમારા કુટુંબસ્નેહી ગૃહસ્થે કાઢપણ પ્રકારનો બદલો લીધા વિના કેવળ પારમાર્થિક વૃત્તિથી કરેલો પણ છે. અમારા તરફથી થતું આ પ્રકાશન પણ એવી જ લોકસેવાભાવથી થતું હોઈને અમેને બધીય રીતે

મંતોપાનન્દ થાય એમાં નવાં નહિ ગણાય. અમેને આશા છે કે, આવા આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા! મુમુક્ષુજનો સમજી શકશે, અને તેના પરિણામે આપણા જનસમાજનાં વેદાંત પ્રતિનો અનુરાગ પ્રવૃદ્ધ થશે તો, લેખકનો તેમજ અમારો આ પ્રયાસ સફળ થયેલો અમે ગણીશું.

છેવટે, અમે અમારા પરમપૂજ્ય પિતાની તથા અમારાં સદ્ગત માતૃશ્રી તથા જ્યેષ્ઠમંદુની આત્મતૃપ્તિ અર્થે આ ગ્રંથ એમના જ ચરણમાં ધરીને અમારી કૃતકૃત્યતા સમજીએ છીએ, અને પૂજ્યપાદ મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામશર્મા - એઓશ્રીનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરી અત્રે વિરમીએ છીએ.

પ્રોફેસર,
(સુદામાપુરી)
સંવત્ર ૧૯૮૭ ના
અપાદ શુદ્ધિ ૨

લિ.
આણંદલાલ વિ. ગોવિંદજી
કલ્યાણજી વિ. ગોવિંદજી
પોપટલાલ વિ. ગોવિંદજી
શાંતિલાલ વિ. ગોવિંદજી

અનુવાદકના બે બોલ

આ ‘ઉપદેશસાહસ્રી’ આદિ વેદાંતવિષયક ગ્રન્થો પરત્વે મારો પ્રથમ પરિચય, પ્રવેશ તથા તેમનું પ્રકાશન આદિ કેવા સંયોગોમાં થયેલ છે તેનું આ સ્થળે સંક્ષેપતઃ નિરૂપણ કરું તો, તે અપ્રસ્તુત તથા અસ્થાને નહિ ગણાય.

જામનગરનિવાસી શ્રોત્રિય સ્વદ્વનિષ્ઠ ગુરૂશ્રી વિશ્વનાથજીના પુત્ર સ્વહીભૂત સદ્ગુરૂશ્રી જગવાનજીના વચ્ચે પુત્ર જ્ઞાનપીઠાધીશ્વર સદ્બોધ પ્રવર્તક વેદાંતાચાર્ય સદ્ગુરૂશ્રી કૃષ્ણલાલજી અમદાવાદમાં ખાડીયામાં હીંગલોડ જોશીની પોળમાં મારા ઘર સામે ‘સવિતા મેન્શન્સ’માં સને ૧૯૨૧ થી રહેતા. તેઓ ત્યાં નિત્ય બેવખત શ્રી.ધોળેશ્વર મહાદેવમાં સવારસાંજ શ્રી શંકરાનંદી જગવદ્ગીતા, પંચદશી, ઉપનિષદો, અધ્યાત્મ રામાયણ છત્યાદિ વેદાંત ગ્રન્થોનું પ્રવચન કરતા હતા.

સને ૧૯૨૫ ની સાલમાં તેઓએ ‘ઉપદેશસાહસ્રી’નું પ્રવચન કરેલું. આ સમયે એટલે સને ૧૯૦૫ થી સને ૧૯૨૫ આખર સૂધી વકીલાતના ધંધા અર્થે અમદાવાદમાં મારો નિવાસ હતો. ત્યારબાદ સને ૧૯૨૬ના આરંભમાં ખેડા જીલ્લો જૂદો પડતાં, મારો કુળવર્ગ પ્રધાનતઃ ખેડા જીલ્લાનો હોવાથી ત્યારથી મારો નિવાસ નડીયાદમાં થયો. આ સને ૧૯૨૧-૧૯૨૫ સૂધીના ગાળાને મારો વેદાંતવિષયક ‘શ્રવણકાળ’ કહીએ તો ચાલે.

સદ્ગુરૂશ્રી કૃષ્ણલાલજીના આગમન પછી તરતજ તેમનો સમાગમ થતાં, વેદાંતવિષયમાં મારો પ્રવેશ શરૂ થઈ તે પ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતો રહેલો. તેમની પ્રાસાદિક પુણ્ય આગ્રાથી જ હું ‘શ્રી શંકરાનંદી ગીતા’નો તથા પ્રસ્તુત (ગદ્યપદ્યાત્મક) ગ્રન્થનો અનુવાદ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલો, અને તે માટે હું તેમનો સહાને માટે ઋણી છું.

શ્રી શંકરાનંદી ગીતાનો અનુવાદ સને ૧૯૨૧-૨૨ માં શરૂ

કરેલો અને પ્રસ્તુત અન્યનો અનુવાદ સને ૧૯૨૫ ના એપ્રિલના અરસામાં આરંભી તૂરતમાં પૂર્ણ કરેલો. (શ્રી શંકરાનંદી ગીતાનો અનુવાદ “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં” ત્રણ ભાગમાં પ્રકટ થયેલો છે.)

મારાં દ્વિતીય ધર્મપત્નીનું સા. ૧૯૭૮ શ્રાવણ સુદી ૧૦ સુષ તા. ૨-૮-૨૨ ના રોજ અવસાન થતાં, મારા પૂજ્ય વડિલ ભાઈશ્રી જીવજીલાલથી મારા સાંત્વનાર્થ કરાયેલ શુભ પ્રેરણાથી ‘શ્રી ઇશોપ-નિષત્’ (સંવાદાત્મક) તથા ‘ઋગ્વેદસાહિતા’નો (શ્રી સાયન-ભાષ્યાનુસાર) અનુવાદ અમદાવાદમાં જ તૈયાર કરેલો. (શ્રી ઋગ્વેદ-સંહિતાના પ્રથમ અષ્ટકના બે વિભાગ ‘શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા’માં છપાઈ તૈયાર થયા છે.

સને ૧૯૨૬ના આરંભકાળથી નડિઆદમાં રહેણાક થયા બાદ, મારા મામાઈ ભાઈ શ્રીયુત જયમુખરાય પુરૂષોત્તમરાય જોષીપરા દ્વારા તથા તેની પ્રેરણાથી જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનંદતીર્થજી (શારદાપીઠ-પ્રભાસપાટણ)ના અધ્યક્ષપણા નીચે પ્રચલિત “શ્રી શારદાપીઠ” નામક માસિકમાં ‘ઇશોપનિષત્’, ‘શુક્લયજુર્વેદ’ ‘અલ્લસહસ્રનામ’ તથા ‘ઉપદેશસહસ્રી’નો કેટલોક પદ્યભાગ પ્રગટ થવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયેલો. ત્યારબાદ, સં. ૧૯૮૫ ના કાર્તિક સુદી ૧ મંગળવાર તા. ૧૩-૧૧-૨૮ના રોજ, શ્રી સાણંદ મુકામે સ્વામીશ્રીનો પ્રથમ પ્રત્યક્ષ સમાગમ થયેલો. ત્યાર પછી કેટલેક સમયે શ્રીમદ્શંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનંદતીર્થજીની આજ્ઞાથી મધુસૂદનસ્વામીકૃત ‘શ્રી ભક્તિ રસાયન’નો અનુવાદ મેં તૈયાર કરેલો તે સને ૧૯૨૯ માં ‘શ્રી શારદાપીઠ-અન્યમાળા’માં પ્રસિદ્ધ પણ થયેલો છે. વળી, આ ઉપરાંત બીજા કેટલાયક અન્યોનો પણ અનુવાદ મેં તૈયાર કરેલો છે.

સને ૧૯૨૬ થી અર્થાત્, નડીઆદમાં નિવાસ કર્યો ત્યારથી, પ્રભુદાસથી મ્હારો ‘મનનકાળ’ શરૂ થયો એમ હું કહું તો તેમાં

અતિશયોક્તિ ગણાશે નહિ. કેમકે, શ્રી સંકરાનંદી ગીતા વિગેરે ગ્રન્થો સંપ્રદારવા તથા પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય આ સમયમાં જ થયલું હતું.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ કેટલાયક સમયથી મને થયા કરતો હતો. અને તે ઉદ્દેશથી શ્રી શારદાપીઠાધીશ્વર સ્વામીશ્રી સ્વરૂપાનંદતીર્થજીને વિચ્છિન્ન કરતાં, તેઓશ્રીએ તે માટે એક ‘ઉપાદ્ધાત’ તૈયાર પણ કરી આપેલો છે અને તે આ સહ પ્રકટ પણ થાય છે.

અમારા પૂર્વજ શક્તકવિ શ્રીનાથજીવાન ઉર્ફે અનુભવાનંદ સ્વામી આશરે ૨૦૦ વર્ષો ઉપર થયેલા. તેઓશ્રી જૂનાગઢમાં આવેલાં શ્રી વાઘેશ્વરી દેવીના અનન્ય ઉપાસક હતા. તેમને શ્રીદેવીનો સાક્ષાત્કાર થયેલો. ઉત્તરાવસ્થામાં તેઓશ્રીએ સંન્યાસ ગ્રહણ કરેલો. ત્યારબાદ, ભગવતી શ્રી આઘશક્તિની ભક્તિકૃપાથી અદ્વૈત જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત થતાં, તેઓશ્રીએ દેશાટન કરી શ્રીકાશીમાં સંન્યાસીઓના સમ્મેલનમાં શાસ્ત્રાર્થમાં ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત પણ કરેલું. તેઓશ્રીની કૃતિમાં ‘શ્રીધરી ભગવદ્ ગીતા’નો (સુબોધિની ટીકા સમેત) હસ્તલિખિત ગ્રંથ મહારા સદ્ગત પિતાશ્રીએ મુ.બાઈ જીવજીલાલ જે લુણાવાડામાં ઈ. સ. ૧૯૧૨ ના અરસામાં ન્યાયાધીશ હતા તેમના દ્વારા સદ્ગત સાક્ષરવર્ધ રા. બ. હરગોવિન્દાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા જેઓ તે અરસામાં લુણાવાડાના દીવાનપદે હતા તેમને પ્રસિદ્ધ્યર્થ સોંપતાં, તે ‘સાહિત્ય’ નામક માસિકમાં ૧૯૩૦ ના જુલાઈથી માંડી સ. ૧૯૩૧ ના જુલાઈ પર્યંતના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આ ઉપરાંત, તેઓશ્રીએ શ્રીસ્કંદ પુરાણાન્તર્ગત ‘શ્રીમદ્ભગીતા’નો ગદ્યાત્મક અનુવાદ પણ કરેલો છે. તેઓશ્રી પ્રભાસપાટણ નજીક સુત્રાપાડા તથા કોડીનાર વચ્ચે સમાધિસ્થ થયેલા.

મારા પિતામહ શ્રી મયાસંકરને પણ વેદ તથા બ્રાહ્મણો પ્રત્યે અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીનાં ધર્મવીરત્વ તથા

દાનવીરત્વ, વેદપરાયણતા, બ્રાહ્મણવાત્સલ્ય, સત્યનિષ્ઠતા તથા સત્સમા-
ગમપરાયણતા ઉદાહરણીય હતાં. સ્વ. શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ મૂળશંકર
માયાશંકર વ્યાસ તેમના પરમ ગુરુ હતા તેમના પાસેથી તેઓશ્રીએ
શ્રીશંકરાનંદી ગીતા આદિ ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરેલું. વળી, તેમને સ્વામી
એચ. પી. શાહની (હાઇદરાબાદ, સીધ)નો પણ સમાગમ થયેલો.
અને તેમના દ્વારા પોતાને ખરચે 'Pilgrims progress of
Panth or Saint Panth' નામક ઇંગ્રેજી પુસ્તક છપાવેલું.

મુ. ભાષા જીવણલાલમાં પિતાશ્રીના પ્રધાનગુણો ઉતરેલા. વળી,
લુણાવાડા મધ્યે તેમના પંદર વર્ષના નિવાસ દરમ્યાન શ્રી. પૂર્ણાનંદ
છત્યાદિ મહાત્માઓનો સમાગમ થતાં, તેમને અનેક ધર્મગ્રન્થો વિચાર-
વાનો તથા કર્મકાંડસિદ્ધિનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયેલો. સ્વ. પિતાશ્રીની
માફક તેમણે પણ ચારે વેદોનાં અનેક પારાયણ, જપાત્મક વિષ્ણુયાગ,
અતિરૂદ્ર, ૨૪ લક્ષ ભગવતીશ્રી આઘશક્તિનાં બીજમંત્રો તથા ૨૪
લક્ષ શ્રીનમોનારાયણનાં મંત્રો છત્યાદિ જપાત્મકયજ્ઞો તથા પંચાયતન
દેવોનાં શાસ્ત્રીય અનુષ્ઠાદિક અનેક ધર્મકર્મો કરેલાં.

પૂજ્યપાદ મહાત્માવર્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ શ્રી નથુરામશર્મા
કાઠીઆવાડ, ગૂજરાત તથા અન્ય પ્રદેશમાં વેદાંતવક્તા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ
છે. ધણાં વર્ષો પૂર્વે તેઓશ્રી જૂનાગઢમાં સ્વ. શ્રીયુત રા. રા. અમરજી
આણંદજી કચ્છીને ઘેર વેદાંતાદિક ધર્મગ્રન્થોનું પ્રવચન કરતા. મારા
સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રી પણ પ્રસંગોપાત્ત તેના વચનામૃતનો લાભ લેતા.

શ્રીનાથભવાન અદ્વેતાંસિદ્ધાંતમાં નિષ્ણાત હતા. આ પ્રમાણે
મારા પિતા, પ્રપિતા તથા મુ. ભાષા જીવણલાલ આદિ વડિલ પૂર્વ-
જ્ઞેનાં ધર્મ-નિષ્ઠા-પારંપર્યની નિત્યોપાસના અર્થે આ ગ્રંથ કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ
મહાત્માવર્યના ચરણમાં અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ મને કેટલાયક સમ-
યથી ઉદ્ભવેલો હતો. તેવામાં, તે મહારા સંકલ્પને સફલ કરે તેવો ઇષ્ટ
યોગ પણ બની આવેલો.

પોરબંદરનિવાસી વકીલ શ્રીયુત ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ અમારા વડીલ કાકાશ્રી ગણપતરાયના પરમસ્નેહી થાય. તેમના દ્વારા, નડીઆદ આવ્યા બાદ મને તેમનો પરોક્ષ પરિચય થયેલો. તેઓની નિરભિમાનતા, સુજનતા, લોકોપકારિતા, વેદાંતપ્રિયતા તથા ધર્મનિષ્ઠા આદિ કાઠિયાવાડમાં સુવિખ્યાત છે. તેઓશ્રી પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રી નથુરામશર્માના પ્રધાનશિષ્ય છે. તેમણે (‘ શ્રીવેદાંતદર્શન ’) આદિ અનેક ધર્મગ્રંથો પોતાને ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કરાવેલા પણ છે. પ્રભુકૃપાથી તેમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મને ચાલુ સાલના જાનેવારીમાં થયેલો. અહીંની અદાલતમાં તેમના અંગત કામની મને સોંપણી કરેલી તે પ્રસંગે તેઓનું આવવું થતાં, મેં મહાત્મા મહારાજ શ્રીનથુરામશર્માને અર્પણ કરી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં તેઓશ્રીએ પ્રેમપૂર્વક મારી આ માગણી ઝીલી લીધી, અને પોતાને ખર્ચે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા અનુમત થયા. આ માટે હું તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો જ ગણાય.

આ ગ્રંથના પદ્ધત્મક ભાગનો અનુવાદ પણ તૈયાર જ છે. પ્રભુકૃપાથી સંયોગાનુકુલતયા તે પણ પ્રસિદ્ધ થશે.

આ ગ્રંથ, આદ્ય શંકરાચાર્યપ્રણીત ગ્રંથો મધ્યે સર્વોત્તમ છે. તેમાં પ્રથમ ગદ્યવિભાગ અને બીજો પદ્યવિભાગ એમ, તે બે વિભાગે રચેલો છે તેમાં સમગ્ર ઉપનિષદોના તાત્પર્યનું યુક્તિપુરઃસર દોહન કરેલું છે. તેની ઉત્તમતા સંબંધમાં વધુ કહેવું હોય જ નહિ.

ગદ્યવિભાગમાં પ્રથમ પ્રકરણ, શિષ્યને પ્રતિબોધ આપવાની વિધિ દર્શાવનારું છે. બીજામાં આત્માની કૂટસ્થતા, અદ્વયતા, સ્વયં-પ્રકાશતા, તથા સ્વતઃસિદ્ધતા આદિનું શિષ્યશંકામુખે યુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલું છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં, ‘ પરિસંખ્યાન ’ અર્થાત્, તત્ત્વવિવેકનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાં દેહાદિક અનાત્મવસ્તુનો આત્મ તત્ત્વથી વિવેક કરી, આત્માનાં અદ્વયતાદિક અપૂર્વ રીતે સિદ્ધ કરેલાં છે.

આ અન્ય અતિક્લિષ્ટ છે તેથી અને તેટલી સ્ફુટતા થાય તે
અર્થે જરૂરજોગું ટિપ્પણુ પણ મોકલું છે. આ અન્યના પઠનથી કાંઈપણ
જિજ્ઞાસુને આત્મબોધ સિદ્ધ થશે તો હું મ્હારો આ પ્રયાસ સફળ સમજીશ.
આ અન્યમાં કાંઈ દોષો દષ્ટિગોચર થાય તે માટે હું ક્ષમાયાચના કરું છું.

છેવટમાં, શાક્તકવિ 'શ્રીનાથભવાન' ઉર્ફે 'અનુભવાનંદે'
કહ્યું છે તેમ:—

જેહવી પ્રજા તેહવું કેહે, પ્રજા પ્રમાણે સમજી મહે.
પ્રસાદ પ્રમાણે થ્યો પ્રબંધ, પોતે પ્રકાશી અનુભવાનંદ.
'મંગળરૂપ આઘ છે જેહ, મધ્યે પણ પરમાત્મા તેહ
અંત્યે પણ તે તેહને નમું, હું સમજી હું તેહમાં સમું.
('શ્રીબ્રહ્મગીતા')

શ્રી પરમાત્માને નમન કરીને હું વિરમું છું.

સં. ૧૯૮૭ ના દિ. ૦ અષાઢ }
વદી ર શુક્રવાર, તા. ૩૧-૭-૪૧ } માતીલાલ રવિશંકર ઘોડા.
મુ. નડીઆદ.

સ્વ. રવિશંકર મયાશંકર ઘોડા-જૂનાગઢ

જન્મ : સંવત ૧૯૦૯ આશ્વિન વદી ૦)) શુક્રવાર,

મૃત્યુ : સંવત ૧૯૮૩ જેઠ વદિ ૨ શુક્રવાર, તા. ૧૭-૬-૨૭.

જીવણુલાલ રવિશંકર ઘોડા-જૂનાગઢ

જન્મ : સં. ૧૯૨૮ ના ફાગણ વદી ૧૦ અુધવાર, તા. ૩-૪-૧૯૭૨

ૐ શ્રો.

ઉપોદ્ઘાત ।

ૐ નમોનમઃ શ્રીગુરુપાદુકાભ્યામ્ ।

મુખ નાસિકા આદિ નવદ્વારવાળી પુરીમાં શયન કરનાર તે ‘પુરુષ’ શબ્દની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ખરેખર એ પુરીમાં શયન કરનાર—અંકર્તા અભોક્તાનો અનુભવ કરનાર—નિઃસંગ રહેનાર—નિજાત્મ રૂપ થાય—નિજાત્મનો અનુભવ કરે—તેણે જ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો કહી શકાય. અર્થાત્ પોતે ખરેખર જે રૂપે છે તે રૂપે પોતાને અનુભવે, ને જ્ઞાન્તિમાં પડી પોતાને દેહાદિ રૂપ માનતો ને અનુભવતો હતો તે બંધ થાય તે પ્રથમ કર્તવ્ય છે. શ્રુતિ પણ “**યત્તત્ત્વક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વા અસ્માહ્લો કાત્ પ્રેતિ સ કૃપણઃ**” એમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના શરિર છોડે તેને ‘કૃપણ’ કહે છે. સંસારમાં જેમ પ્રાપ્ત થનતો ઉપયોગ ન કરે તે દાટીને—આવરણવાળું—સંગ્રહ કરી રાખી મુકનારને ‘કૃપણ’ કહેવામાં આવે છે તેમ જ અહિં પણ નિજાત્મધન પ્રાપ્ત છતાં તેને અજ્ઞાનાવૃત રાખી તેનો ઉપયોગ—અનુભવ—કર્યા વિના જનારને શ્રુતિ ‘કૃપણ’ કહે છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પોતાના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ કહેવાય છે. તે જ ઔપનિષદ્ વિદ્યા છે. તે વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈનો કોઈ પણ કાળે છુટકો નથી. તે ‘બ્રહ્મ-વિદ્યા’ સર્વમાં સામાન્ય છે. કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, અષ્ટાંગયોગ, કે જ્ઞાનયોગ ગમે તે યોગમાં પ્રવૃત્તે, ને ગમે તે યોગ માર્ગત પોતાનું મોક્ષરૂપી ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે, પણ તેમાં બ્રહ્મવિદ્યા—આત્મ જ્ઞાન—પ્રાપ્ત કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

કર્મયોગમાં ખરો નિષ્કામ કર્મયોગ ‘આત્મજ્ઞાન’ વિના થવો

અસંભવિત છે. ભગવાન્શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પણ અર્જુનને તેટલા જ માટે કર્મ-યોગમાં યોજતાં પહેલાં તે કર્મયોગમાં જોડતી ખરી શક્તિ પ્રદાન કરવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ઉપદેશનો આરંભ જ ... “અશોક્યાનમ્વ શોચસ્ત્વં” છતાંદિ વાક્યોવડે આત્મજ્ઞાનથી કરે છે. પૂર્ણ કર્મયોગના અનુષ્ઠાનમાં આત્મજ્ઞાનની જરૂર છે તે ગીતાનો એકંદર ઉપદેશ કહી પણ શકાય.

ભક્તિયોગમાં પણ જ્ઞાનિભક્તને ઉત્તમ ભક્ત તરીકે શ્રી ભગવાન ગીતામાં “જ્ઞાનિ તુ આત્મેવ મે મતમ્” એવાં વાક્યોથી કહે છે. શ્રીમદ્ધુસૂદનસરસ્વતી રચિત ‘ભક્તિરસાયન’માં પણ ભક્તિની ભૂમિકાઓના વર્ણનમાં “સ્વરૂપાધિગતિસ્તતઃ” એ પદ્ધતી નિજાત્મા-સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું તે છટ્ટી ભૂમિકા રૂપે બતાવે છે. ભક્તિની અગીયાર ભૂમિકાઓમાં છટ્ટીમાં આત્મજ્ઞાન થયા બાદ બીજી બધી ભૂમિકાઓમાં આગળ જવાય છે એમ દર્શાવેલ છે. ગીતામાં પણ શ્રી ભગવાને “દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન માં ઉપયાન્તિ તે” એવાં વચનથી પોતાના ભક્તોને આવશ્યક આત્મજ્ઞાન આપું છું એમ કહેલું છે.

અષ્ટાંગયોગમાં તેમજ હૃદયોગમાં પણ આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. આત્મજ્ઞાન વિનાની વાયુસ્તંભન આદિ અવસ્થા તથા તેવી સમાધિ તેને સુષુપ્તિ અવસ્થાની સાથે આંતરિક અવસ્થાના સંબંધમાં ગણી શકાય. પૂજ્ય સ્વામીશ્રી રામતીર્થ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં બતાવે છે તેમ તેવી સમાધિનું દર્શન કરાવીને રાજ પાસે છેવટે એક ઘોડાની માગણી કરી એવી અવસ્થા આત્મજ્ઞાન વિનાની યોગની વાતમાં છે. તેવા વખતે તે સમાધિના ઘોડાની કિંમત જોટલી કિંમત આંકી શકાય. ક્યાં આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થવું પરમાનન્દપ્રાપ્તિનું અમૂલ્ય ને અનંત ફલ ને ક્યાં ઘોડાની પ્રાપ્તિથી અંકાયેલું પરિમિત ફળ ? આત્મજ્ઞાન વિનાના યોગનું એવું ફળ હોવાથી તેમજ સમાધિની સિદ્ધિમાં ફસાવાનું પણ આત્મજ્ઞાન વિનાનાને થવું હોવાથી, આત્મજ્ઞાન એ યોગમાં પણ આવશ્યક અંગ છે એવું સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાનયોગમાં તે આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે એ નિર્વિવાદ છે.

અત્યાર સુધી સર્વ સામાન્ય સર્વ પ્રકારના યોગમાં આવશ્યકરૂપે બતાવવામાં આવેલ આત્મજ્ઞાન તે ફલભૂત નહિ પણ, સાધનભૂત છે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ફલભૂતને-વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે તેને-માટે તો કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. ભાષ્યકાર ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય પણ “કથં સર્વવેદાન્તસિદ્ધં ब्रवीमि” એ પદ્યી તે વાણીથી પર વિષય છે એમ જણાવે છે.

यानि साधकस्य साधनानि तानि सिद्धस्य लक्षणानि એ ન્યાયે જેમ સાધનભૂત ભક્તિ, ફલભૂત ભક્તિરૂપે અભ્યાસનો પરિપાક થતાં પરિણમે છે તેમ સાધનરૂપ જ્ઞાન પણ, ફલભૂત જ્ઞાનરૂપે અભ્યાસનો પરિપાક થતાં પરિણમે છે.

સર્વ યોગમાં સામાન્ય પરંતુ જ્ઞાનયોગમાં વિશેષ સાધનભૂત આત્મજ્ઞાનના વિચારમાં તે આત્મજ્ઞાનનું સાધન શું ? તે વિચારવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. “आत्मा वा श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-सितव्यः” એ શ્રુતિવાક્યાનુસાર, આત્મા સંબંધી શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસ કરવાની જરૂર છે. અર્થાત્, પહેલાં શ્રવણ પછી મનન ને પછી નિદિધ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. શ્રવણની આવશ્યકતા સિદ્ધ થતાં, કેવા ગ્રન્થોનું ફાતી પાસેથી ને કઈ વિધિથી શ્રવણ કરવું તેમજ તેના શ્રવણને માટે કેાણુ અધિકારી તેનો પણ વિચાર પ્રસ્તુત થાય છે.

શ્રવણના સાધનમાં ગ્રન્થોનો વિચાર કરતાં, વૈદિક કર્મના અધિકારીને-સંસ્કારીને-માટે ઉપનિષદ્, શ્રી વ્યાસ ભગવાનનાં રચેલાં વેદાન્ત સૂત્રો, તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ પ્રસ્થાનત્રયીનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. પ્રસ્થાનત્રયી આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રવૃત્ત છે એવો નિર્વિવાદ છે, એટલે તેમના શ્રવણથી આત્મજ્ઞાન થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. જે કે ઉપનિષદ્માં અનેક વિપ્રતિપત્તિવાળાં વાક્યો જણાતાં હોય તેના સમન્વય તથા સમાધાન માટે સૂત્રો તથા ગીતા છે છતાં, તે પણ કઠણ પડે માટે ભાષ્યકાર ભગવાને તે ત્રણે ઉપર ભાષ્ય કરેલું છે. ભાષ્યોને પણ

સમજવવાને અનેક વ્યાખ્યાઓ થઈ છે છતાં, તે પણ હાલના સમ-
યમાં યુક્તિઓને બધું વાંચવું ને વિચારવું તે ધણુંજ દુર્લભ થઈ ગયેલું
છે. ભાષ્યકાર લગવાને પોતાના સમય પછી લવિષ્યમાં થનાર હાલના
સમયનો વિચાર કરી, ધણા પ્રકરણગ્રન્થો પણ રચેલા છે. ધણા
પ્રકરણ ગ્રન્થોમાંના આ એક ‘ઉપદેશસાહસ્રી’ નામનો પણ ગ્રન્થ છે
જેનો સટીક અનુવાદ ગુર્જરગિરામાં શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાએ
કરેલો છે ને તેને માટે આ ઉપોદ્ધાતની પ્રવૃત્તિ છે.

શ્રવણને માટે ગ્રન્થોની ગણતરીમાંના આ એક ‘ઉપદેશસાહસ્રી’
નામક ગ્રન્થને જ ઉપોદ્ધાત લખવાના પ્રસંગને લઈને શ્રવણના સાધન-
ભૂત ગ્રન્થ તરિકે ગણી, તે સંબંધી વિચારમાં ઉતરવાનું અત્યારે
ચોગ્ય ગણાય.

કેવા અધિકારીએ, કેવી વિધિથી ને કેની પાસેથી શ્રવણ કરવું
તે પ્રશ્નો જે પ્રસ્તુત કરેલા છે તેનો વિચાર ગ્રન્થના આંતરંગ વિચારમાં
આવી જાય છે એટલે તે સંબંધી સ્વતંત્ર વિચાર ન કરતાં, હવે ગ્રન્થ-
નોજ વિચાર કરવામાં આવે છે.

‘ઉપદેશસાહસ્રી’ના ગુજરાતી અનુવાદ તો ધણા થયેલા છે પરંતુ
‘શ્રીમદ્ભ્રામતીર્થચિરચિત્ત પદયોજનિકાવ્યાખ્યા’ના અક્ષરશઃ
અનુવાદ સહીત મૂળ ઉપદેશસાહસ્રીના ગદ્યભાગનો આ અનુવાદ,
થોડું સંસ્કૃત જ્ઞાન ધરાવનાર વર્ગને મૂળ સંસ્કૃતને અક્ષરશઃ અનુવાદની
મદદથી જાણવા માટે ઉપયોગી નિવડે તેમ છે. તેની સાથે આ
અનુવાદ, વેદાન્તના સંસ્કારવાળાને તથા ઉપનિષદ ગીતા આદિના
પાઠાદિ રીતે પણ અભ્યાસીને માટે ઉપયોગી છે. ખીજાને આ ગ્રન્થ
સહજ રીતે કિલ્લ લાગે તે સ્વાભાવિક છે. અધિકારી પ્રમાણેજ ગ્રન્થનો
અનુવાદ છે એ દેખીતું છે.

ઉપર પ્રમાણેના અધિકારી માટે ગ્રન્થાનુવાદ છે. જેવો ગ્રન્થનો
વિષય તેવો અધિકારી હોવો જોઈએ તે તો દેખીતું છે. વેદાન્ત વિષય
સમજવાને અત્રે કાંઈ લખવાની જરૂર નથી. પરંતુ, ખીજા કેટલીક

બાબત ઉપર ખાસ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જણાવાથી તેનો ઉલ્લેખ અત્ર કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ પ્રતિબોધ-વિધિ-પ્રકરણમાં પહેલા જ ઉપદેશમાં મોક્ષ-સાધન-ઉપદેશ-વિધિ મુમુક્ષુને માટે છે તેમ ‘મુમુક્ષૂણાં’ એ શબ્દથી બતાવી મુમુક્ષુમાં પણ જ્ઞાનથી મોક્ષ માનનારાને માટે અર્થાત્, આત્મજ્ઞાન વિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ માનનારાને માટે છે એમ ‘અજ્ઞાનાનાં’ એ શબ્દથી દર્શાવે છે. આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ માનનારમાં પણ ફક્ત પાંડિત્ય વધારવા ઇચ્છનારનો અર્હિ અનધિકાર છે તેમ બતાવવાને માટે ‘અર્થિનાં’ એ શબ્દ મૂકી સૂચના કરે છે કે પાંડિત્યપ્રદર્શન કરવા તથા પાંડિત્ય વધારવાની દૃષ્ટિ વેદાન્તના અભ્યાસીની ના હોવી જોઈએ. વેદાન્ત અનુભવનું શાસ્ત્ર છે ને તેને અનુભવમાં ઉતારવા, અર્થાત્ જ્ઞાનદંડની અપરોક્ષાનુભૂતિમાં પરિણત કરવા માટે જ અભ્યાસ હોવો જોઈએ. શ્રુતિ પણ ગ્રન્થમભ્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્ત્વરઃ પલાલમિથ ધ્યાન્યાર્થી ત્યજેદ્ ગ્રન્થમશોષતઃ ॥ એમ કહે છે. અન્યનો અભ્યાસ કરી-શ્રવણ તથા મનન કરી-ચોખ્ખાની ઇચ્છાવાળો ચોખ્ખા પ્રાપ્ત થતાં ફેતરાં ફેંકી દે તેમ, તે મુમુક્ષુ-ફક્ત મોક્ષની ઇચ્છાવાળો-અન્યાવલોકન કાર્ય છોડીને આગળ વધે એમ કહે છે. અહીં પણ, ભાષ્યકાર ભગવાન અનુભવમાં ઉતારવાના જ્ઞાનના અર્થિને માટે આ અન્યારંભ છે તેમ કહે છે. વ્યાખ્યામાં પણ “યે પાણ્ડિત્ય વિસ્તરપ્રવણમતયઃ તેષામિદાવધિકારો ધ્વનિતઃ” એમ કહેલ છે.

બીજા ઉપદેશમાં આ મોક્ષસાધન જ્ઞાન કેને આપવું તે બતાવે છે; અર્થાત્, જ્ઞાનાધિકારીનો નિર્દેશ છે. ત્યાં “નાવિરક્તાયસંસારા-જ્ઞાનિરસ્તૈષણાય ચ, ત્યાગેનૈકે અમૃતત્ત્વમાનશુઃ, ન્યાસ ધ્વા-ત્યરેચયેત્,” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવાક્યોથી વ્યાખ્યામાં દલીલિત કરવામાં આવે છે તેમ સંન્યાસીનોજ અત્રાધિકાર છે એમ સૂચવે છે. બીજાં પણ “તપસો વાપ્યક્લિંગાત્, સંન્યાસયોગાવતયઃ શુદ્ધસર્વાઃ,

સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ, મ્યાસો હિ બ્રહ્મ, અનિકેતઃ સ્થિર-
મતિર્ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ, વિવિક્તદેશસેવિત્થં અરતિર્જન
સંસદિ, વિગેરે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવાક્યો, સંન્યાસીને જ્ઞાન તથા
મોક્ષમાં અધિકાર છે એમ બતાવે છે. બીજી બાજુ “સ્ત્રિયો
ચૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેऽપિ યાન્તિ વરાં ગતિમ્, ચેઽપિ સ્યુઃ
પાપયોનયઃ, અભયં વૈ પ્રાપ્નોસિ જનક, ” છત્યાદિ વાક્યો તથા
અનેક ભક્તોના દૃષ્ટાન્તો, તેમ જ શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્યનો જનકને ઉપદેશ,
શ્રી વસિષ્ઠનો શ્રી રામચંદ્રજીને ઉપદેશ, શ્રી કૃષ્ણનો અર્જુનને ઉપદેશ
તે બધા તરફ નજર કરતાં, સંન્યાસીનો જ અત્રાધિકાર હોય તેમ
જણાતું નથી. આમ વિપ્રતિપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં, એમ સમન્વય કરી શકાય
તેમ છે કે પ્રધાન પદ બહારના સંન્યાસ તરફ નથી પણ આંતર
સંન્યાસ ઉપર છે. ખરેખર આંતર સંન્યાસ તો આવશ્યક જ છે, ને
તેવો આંતર સંન્યાસ હોય તો જ બહારનો સંન્યાસ શોભારૂપ છે
નહિં તો નહિં તે પણ વિચારવાનું છે. “સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ
ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ, જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન ર્દૃષ્ટિ
ન કાંક્ષતિ ” વિગેરે ભગવદ્વાક્યો પણ આંતરિક સંન્યાસ જ પહેલો
હોવો જોઈએ એમ સૂચવે છે. બહિર્સંન્યાસવિધિ તો અનુક્રુતા
આદિ પર અવલંબિત છે તથા જ્ઞાનોપદેશ કરવાને માટે આવશ્યક
અંગ રૂપે છે એમ કહી શકાય.

આંતરંગ સંન્યાસનું પ્રધાનપાતું બતાવવાને વ્યાખ્યામાં “અમાન્ય
મત્સરો દક્ષો નિર્મમો દૃઢસૌહૃદઃ । અસત્ત્વરોઽર્યજિજ્ઞાસુરનુ
સ્યુરમોઘવાક્ ” એ વાક્ય શિષ્યના શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ગુણોની આવશ્યકતા
માટે લખવામાં આવેલું છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. અમાનિ,
મત્સર વિનાનો, દક્ષ, મમતા વિનાનો, દૃઢ સુહૃદ ભાવવાળો, ઉતાવળો
નહિ પણ શાન્તિથી કામ લેનાર, અર્થજિજ્ઞાસુ, ગુણમાં દોષારોપણ નહિ
કરનાર, થોડું બોલનાર, આ બધા ગુણો જ્ઞાનના અભ્યાસીને આવશ્યક
છે. પવિત્રતાથી રહેનાર અને પાહાણ હોવો જોઈએ. અને ‘પ્રાહ્મણ’ શબ્દ

વિવિદિષાસંન્યાસને માટે શાસ્ત્રાનુસાર અધિકાર દર્શાવવાને માટે છે, જ્ઞાનને માટે નહીં તેમ લેવો પડશે, નહિ તો વેદનું જ જ્ઞાન પુરાણાદિમાં સરળતાથી ઉપદેશલું છે ને તેમાં તો સ્ત્રીશ્વદ્રાદિનો પણ અધિકાર દર્શાવેલો છે ને એ જ હેતુથી શ્રી વ્યાસજીની તે કૃતિ છે તેનો વિરોધ આવશે. જ્ઞાન તો બધે ઔપનિષદજ અતાવેલું છે પરંતુ પ્રત્યક્ષ ઉપનિષદના પઠનાદિ દ્વારા તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં વેદના અધિકારી બ્રાહ્મણનેજ અધિકાર છે. વળી, આ ગ્રન્થમાં લાભ્યકાર લગવાને પરમહંસપરિવ્રાજ આશ્રમ ગ્રહણ કરેલો હોય તેવા પરત્વે ઉપદેશ કરવાનો દર્શાવેલા હોવાથી પણ, ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દ વિવિદિષા-સંન્યાસની યોગ્યતાસૂચક છે એવી રીતે લેવો યુક્ત છે. ‘શુચયે’ શબ્દ બ્રાહ્મણ્યનંતર પવિત્રતાનો પાલન કરનારો હોવો જોઈએ તે અતાવે છે. ‘જાતિ’થી શિષ્યની જન્મયોગ્યતા જોવાની છે, ‘કર્મ’થી જાતિ અનુસાર કર્માનુષ્ઠાન-ધર્મપાલન-ની યોગ્યતા જોવાની છે. ‘વિદ્યા’થી પૂર્વાભ્યાસ કરેલી વેદાદિ વિદ્યા અથવા તો ઉપાસનાવિદ્યા જોવાની છે.

‘અભિજ્ઞન’થી કુળ તથા જન્મસ્થાન જોવાનું છે. કુળ તથા જન્મસ્થાન પ્રમાણે તે વાતાવરણના સંસ્કાર દઢ પડેલા હોય છે. ‘વૃત્ત’થી આચાર તથા ધ્વજ્જયાર્યાદિ જોવાનાં છે. ઉપર પ્રમાણે ‘જાતિ’ આદિથી અધિકારપરીક્ષાને માટે ગુરૂને ઉપદેશ કર્યો ને શિષ્યને તે પ્રમાણે તે બાબતની દરકાર રાખવાને તથા ઉત્તમ રીતે તે તે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાને કહ્યું. આથી જ્ઞાનના નામે, ઉપર અતાવેલા પોતાનામાં શિષ્ય તરીકેના ગુણોની ઉપેક્ષા કરનારને લગવાન લાભ્યકારે દર્શાવ્યું કે આ ગુણો ધ્વજ્જયાર્યાદિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરનારે અવશ્ય પાલન કરવા જોઈએ. તે ગુણોની ઉપેક્ષા જોડેલે દરજ્જે અત્યારે થાય છે તેટલે દરજ્જે જ્ઞાન શુષ્કતામાં પરિણામ પામે છે ને ઉત્તમ વેદાન્તનો ગેરઉપયોગ થાય છે. માટે તે બાબત ઉપર વાચકે બરાબર વિચાર કરવો.

ચોથા ઉપદેશમાં, શિષ્યમાં કેટલીક અધિકારની ખામીઓ હોય તો પુરી કરાવવાનું ગુરૂને ઉપદેશ છે.

પાંચમા ઉપદેશમાં, જે ગુણોની આવશ્યકતા હોય તે ગુણો શિષ્યમાં લાવવાને ઉપદેશ કરવાને ગુરૂને કહે છે.

છઠ્ઠા ઉપદેશમાં, ગુરૂનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. ‘ઠહાપોહમ્મહણધારણ’ એ લક્ષણો ગુરૂની શિષ્યપ્રતિ ઉપદેશ કરવાની સામર્થ્ય-શક્તિનાં સૂચક છે. અધિકારભેદે કેવી રીતે ને શું કહેવું વિગેરે વિચાર કરવો તે “ પાંડિત્યં નિર્વેષ ચાલ્યેવ તિષ્ઠા-સેદ્ ચાલ્યં પાંડિત્યં ચ નિર્વેષ મૌનેવ તિષ્ઠાસેત્ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણેની પાંડિત્ય-ભૂમિકામાં ધટિ શકે છે. બાહ્યભૂમિકામાં, નિગ્મનંદની મસ્તી તથા સરળતાથી અધિકાર ભેદનો વિચાર કર્યા વિના એકદમ બધું કહી નાખવાનો ભય રહે છે, ને તેમ થતાં અનાધિકારીને ખરો વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત બતાવવાથી ગેરસમજ ને ગેરઉપયોગ થવાનો પણ ભય રહે છે. મૌનભૂમિકાવાળો જ્ઞાની તો, ઉપદેશને માટે યોગ્ય જ નથી તેવાના તો દર્શનથીજ ને વાતાવરણથી જ આંતરિક મંસ્કારનો જ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, બાહ્ય તથા મૌન અવસ્થા વાળામાં “ અભિજ્ઞવૃત્તઃ ” એ લક્ષણ કદાચ ન જોવામાં આવે તેથી પણ આરંભવાળાને બાંન્તિ ઉત્પન્ન થવાની ભીતિ રહે છે. એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે, જ્ઞાની જાણી જોઈને પોતાની સ્વેચ્છાથી ‘મિજ્ઞવૃત્તઃ’ રહેતો નથી પણ એવી ઉત્તમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય કે જ્યાં ‘વૃત્ત-આચાર’ આદિ છુટી જાય છે, ને તેથી ‘અજ્ઞવૃત્ત’-છુટી ગયું છે જેનું-ધોવાઈ ગયું છે જેનું-એવી દશાવાળો તે થાય છે. ઉપદેશને માટે શરણે જવા યોગ્યને ઉપદેશ કરવા યોગ્ય ગુરૂ તો ‘અભિજ્ઞવૃત્તઃ’- (આચાર મર્યાદા જણે ઓળંગેલી નથી-તેવો) જ ગુરૂ હોવો જોઈએ, જ્ઞાનીને નામે સ્વેચ્છાથી ને જાણી જોઈને આચારમર્યાદાને કારે મૂકી, “ લોકસંગ્રહમેવાપિચિકિર્ણુલોકસંગ્રહમ્ ” એ ભગવદ્દાક્યોની ઉપેક્ષા કરી વર્તન કરનાર, ખાનપાનાદિમાં તો તે બધું સત્ય હોય તેમ પ્રવૃત્ત થનાર પરન્તુ સ્વાયમોચિત ધર્મપાલન વખતે તે મિથ્યા છે તેમ સમજી તેમાંથી નિવૃત્ત થનાર, કહેવાતા જ્ઞાનીઓની

સંખ્યાનો હક્ષમાં વધારો જોવામાં આવે છે તે તેવાનો આશ્રય ને ઉપદેશ ગ્રહણ કરી તેવાજ વિચારવાળાની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે તે ખરેખર શેષ્યનીય છે માટે અહિંનો ‘અભિજ્ઞવૃત્તઃ’ એ ગુરૂના લક્ષણનો ઉપદેશ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

જેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં ઉપદેશ પૂરો કરી અર્જુનને “**કષિવેતત્ શ્રુતં પાર્થ ધત્યાદિ વાઙ્મયી પુછે છે ને જગતને એ નિમિત્તે ગુરૂનો ધર્મ બતાવે છે તેમ અહિં પણ ભગવાન ભાષ્યકાર બીજા ઉપદેશમાં, “**બ્રૂયાત્ પુનઃ પુનઃ વાચદ્વ્યવહરં દહીભવતિ**”** જ્યાં સુધી દૃઢજ્ઞાન શિષ્યને ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી ફરી ફરીને કહે, એવું કહેલું તેને બરોબર વર્તનમાં મુકાવવાને અહીં નવમા ઉપદેશમાં શિષ્યને ઉપદેશ દૃઢ થયો કે નહિ તે જાણવા પૂછવાનું કહે છે.

ગુરૂની ફરજ છે કે ફરી ફરીને શિષ્ય ન પૂછે તોપણ દૃઢ ઉપદેશ થવાની ખાતર કહે એટલું જ નહિ પણ શિષ્યના હૃદયમાં ઉપદેશ હજી બરોબર નથી ઉતર્યો તેમ જણાય તો શિષ્યના પૂછ્યા વિના પણ પોતાની મેળે ફરી ફરીને યુક્તિપુરઃસર કહે. “**But I say unto you**” (“ પણ હું તને કહું છું ”) એવો આગ્રહ આપણા શાસ્ત્રમાં કાંઈ જગ્યાએ નથી બદ્ધ, તેનાથી વિપરીત રીતિ તો આ ગ્રંથમાં ને ગીતા વીગેરે ગ્રંથોમાં તો પ્રત્યક્ષ છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર અંધશ્રદ્ધાનું પ્રેરનાર છે તેવો આક્ષેપ કરનારે આ બધી હકીકત ખાસ વિચારવાની છે.

ભાષ્યકાર ભગવાનના ગ્રંથની અંદરના ઉપદેશાનુસાર તો સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરેલ યોગ્ય શિષ્ય પ્રતિ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગ્ય આચાર્ય બોધ કરવાનો ઉપદેશ છે એટલે, તેવી રીતના સંન્યાસાશ્રમવાળો યોગ્ય શિષ્ય શ્રવણ માટે અધિકારી છે; સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કર્યા બાદ ગુરૂ પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને માટે જવાની વિધિ તે શ્રવણને માટે વિધિ છે; ઉપર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેવા યોગ્ય આચાર્ય પાસેથી શ્રવણ કરવાનું છે; ને ગ્રંથની અંદર બતાવવામાં આવ્યું છે તે ‘અપ્રત્યક્ષાનંતું’ શ્રવણ કરવાનું છે.

આવી રીતે, ઉપોદ્ધાતમાં શ્રવણની આવશ્યકતા સિદ્ધ થતાં કેવા અન્યોનું ? કેાની પાસેથી ? કઇ વિધિથી ? ને કેવા અધિકારીએ ? એ પ્રશ્નો પ્રસ્તુત કર્યા હતા, તેનો ઉત્તર અન્યની અંદરથી વિચારી જોવો. સંન્યાસ આશ્રમની વાત બાબુપર રહી, પણ 'આત્મજ્ઞાન'નો અધિકારી આંતરિક સંન્યાસવાળો તો હોવો જોઇએ તે તો નિર્વિવાદ છે. શ્રવણ કરીને મનન કરવાનું છે તે જૂલવાનું નથી. મનન કર્યા પછી દૃઢ નિશ્ચય થયે, નિદિધ્યાસનપરાયણ થવાનું છે ને તેમાં જ મુમુક્ષુની શ્રવણક્રિયાની સફળતા છે; માટે, આ અન્યના શ્રવણમનન દ્વારા યોગ્ય મુમુક્ષુ નિદિધ્યાસનપરાયણ થઇ પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરે તેવી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે, ને તેમાં જ અનુવાદકર્તાની પણ સાર્થકતા છે.

શ્રી :

—इति शिषम्—

સ્વામિશ્રી સ્વરૂપાનન્દતીર્થ, શંકરાચાર્ય
શારદાપીઠ-(પ્રભાસપારણ)

॥ श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीता ॥

ઉપદેશસાહસ્રી

(શ્રીરામતીર્થવિરચિત પદ્યોજનિકા નામની વ્યાખ્યાવડે યુક્તા).

(ગદ્યબન્ધ પ્રથમ ભાગ.)

શિષ્યપ્રતિબોધવિધિ પ્રકરણ.

પ્રણમ્ય રામામિધમાત્મધીપદં જગત્પ્રસૂતિસ્થિતિસંયમાયજમ્ ।

તદાત્મકાન્શંકરપૂર્વકાન્ગુરુન્મયોપદેશાર્થવિભાગ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જગત્ની પ્રસૂતિ—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંયમના અય-
નરૂપ (અધિષ્ઠાન) રામ નામના આત્મધીપદને (આત્મવાચક) પદને પ્રણામ
કરી, તદાત્મક (આત્મધીપદાત્મક) શંકરપૂર્વક—ગુરુઓને પ્રણામ કરી,
મેં વડે ઉપદેશના અર્થવિભાગનું કથન કરાવ છે. ૧

અહીં, ભગવપાદાલિધાન ભગવાન્ લાખ્યકાર, સર્વ ઉપનિષદોની
સારમંત્રહિકારૂપ ઉપદેશસાહસ્રીને ગદ્યવિભાગ તથા પદ્યવિભાગરૂપ અન્થ-
રચનાવડે પ્રગટ કરતાં, આદિમાં ગદ્યબન્ધને આરંભ કરતાં, આરંભ
કરવાને ઇચ્છેલા અન્થની પરિસમાપ્તિ તથા પ્રત્યયગમન (અલિવૃદ્ધિ)-
આદિ પ્રયોજનયુક્ત શિષ્ટાચારવિશેષપ્રાપ્ત એવા મંગળનું, ‘ અથ ’
છતિવાક્યાર્થ વડે આચરણ કરે છે:—

અથ મોક્ષસાધનોપદેશવિધિં વ્યાख्याસ્યામો મુમુક્ષુણાં
શ્રદ્ધાનાનામાર્થેનામર્થાય ॥ ૧ ॥

વાક્યાર્થ:—હવે, અમે (આ ઉપદેશશાસ્ત્રાર્થ પરત્વે) વિશ્વાસવંત,
આ શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનના અર્થો એવા મુમુક્ષુ અર્થે, મોક્ષસાધનના ઉપદેશ
વિધિનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. ૧.

પદ્યોજનિકા વ્યાખ્યા:—

ઐકારશ્વાથશબ્દશ્ચ ધ્વાવેતૌ બ્રહ્મણઃ પુરા ।

કંઠં મિત્વા વિનિર્ગતૌ તસ્માદ્વાપાણ્યત્રયમૌ ॥

અર્થ:—ઐકાર શબ્દ અને અથ શબ્દ આ એ, પૂર્વે બ્રહ્માના કંઠને ભેદી વિનિર્ગત થયલા તેથી, તે ઉભય માંગલિક છે એમ સ્મૃતિ પરત્વે, અથ શબ્દનો માંગલિકત્વાવગમ (મંગળતા-જણાવવાપણું) હોવાથી, અથવા આનન્તર્યાર્થક આ અથ શબ્દ, ઉચ્ચારમાત્રવડે અન્યાર્થ કરાતા મૃદંગાદિ ધ્વનિના શ્રવણાદિવત્, મંગલપ્રયોજનક હોય છે.

‘ આનન્તર્યાર્થતા ’ કેમ ? એમ કહે તો—વિસ્તારવડે અનેક શાસ્ત્રાર્થ-નિબંધ નિર્માણ થયલા તેની આનન્તર્યાર્થતા (તદનન્તર-હોવાપણું) એમ અમે કહીએ છીએ. પ્રશ્ન, પ્રતિવચન, આક્ષેપ તથા સમાધાનના પ્રકારોવડે, અનેક પ્રમાણ તથા યુક્તિવિશેષોવડે નિપુણતરપૂર્વક અવધારિત કરેલ એવા સમસ્ત ઉપનિષદોના શાસ્ત્રાર્થ પરત્વે, અનેક વાક્યયુક્તિના અનુસંધાનના વ્યવધાન વિના સાક્ષાત્ અનુભવના ઉદ્યાર્થ, સંગ્રહનિરૂપણ-પ્રવૃત્તિની ઉપપત્તિ હોવાથી.

અત્ર, ચિકીર્ષિત વિષયની પ્રતિજ્ઞા કરતાં, તેની પ્રવૃત્તિની અંગતાએ કરી ‘ મોક્ષસાધન ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે, શાસ્ત્રીય અનુબંધનલને સંગૃહીત કરે છે.

વિસ્તારે કરીને શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ કરી, તદનન્તર (અથ) મોક્ષસાધનના ઉપદેશવિધિનું કથન કરીશું. **મોક્ષસાધનોપદેશવિધિમ્-મોક્ષ**-નિષ્પ્રપંચબ્રહ્માત્મતાનો અવિભાવ, તેનું સાધન-ઓપનિષદ અદ્વિતીય આત્મતત્ત્વજ્ઞાન, તેનું **ઉપદેશઃ**—ઉપદેશન, તદર્થ વાક્યોના અર્થવિભાગ વડે શિષ્યપ્રતિ પ્રતિપાદન, તેનો **વિધિઃ**—પ્રકારવિશેષ, તેને **વ્યાખ્યાસ્યામઃ**—વિ-વિસ્પષ્ટપૂર્વક, **આરુપ્યાસ્યામઃ**—કથન કરીશું.

મોક્ષશબ્દવડે. પ્રત્યક્તત્ત્વ રૂપ બ્રહ્મવિષય નિર્દિષ્ટ છે. સાધન શબ્દવડે તત્ત્વજ્ઞાનની લક્ષિત હોવાથી, તત્સાધ્ય એવા અજ્ઞાનાદિ-બંધની

નિવૃત્તિ, તે પ્રયોજનરૂપે સૂચિત છે. **ઉપદેશવિધિ** શબ્દવડે, શાસ્ત્રવિષયક બોધ્યબોધકલક્ષણસંબંધ દર્શિત છે.

‘**મુમુક્ષુનામ્**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે, હવે અધિકારનું કથન કરે છે:—

મુમુક્ષુનામ્—મોક્ષમાત્રની ઇચ્છા કરનારાઓના. આ પદવડે, ઐહિક તથા આમુષ્મિક અર્થની તૃષ્ણાલેશવડે સંપન્ન હોય તેમને પણ, અત્ર અનધિકાર છે એમ સૂચિત છે.

શ્રદ્ધધાનામ્—આ ઉપદેશશાસ્ત્રાર્થ પરત્વે વિશ્વાસવંત હોય તેમના. આ પદવડે, મુમુક્ષુ સતા પણ જેઓ, કર્મ પરત્વે વા અન્ય શાસ્ત્રો પરત્વે પણ શ્રદ્ધા કરે તેમને અનધિકાર હોવાનું સૂચવાય છે.

અર્થિનામ્—આ શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનના અર્થોઓના; આ પદવડે, શ્રદ્ધા કરનારા હોય તથાપિ, જે પાંડિત્ય-વિસ્તાર પ્રતિ પ્રવણુમતિવાળા હોય તેમનો આ વિષયમાં અનધિકાર હોવાનું ખ્વનિત છે.

તેમજ વળી, એવિધ અધિકારીઓના ઉપકારાર્થ (**અર્થાય**) વ્યાખ્યાન કહીએ છીએ એમ અન્વય છે.

‘**તદિદં**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે, ઉક્ત અર્થનું સંગ્રહવડે વિવરણ કરે છે:—

**તદિદં મોક્ષસાધનં જ્ઞાનં સાધનસાધ્યાદનિત્યાત્સર્વસ્માદ્ધિ-
રક્તાય ત્યક્ત્ત્રાવેત્તલોકૈષ્ણાય પ્રાતેપન્નપરમહંસરૂપિબ્રાજ્યાય
શમદમદયાદેરક્તાય સાત્ત્વમત્તેદ્ધોષ્યગુણસંપન્નાય શુચયે
બ્રાહ્મણાય વિધિવદુપસન્નાય શિષ્યાય જાતકર્મવૃત્તવિદ્યાઽભિજનૈઃ
પરીક્ષિતાય બ્રૂયાત્ પુનઃ પુનઃ યાવદ્ગ્રહણં દૃઢીભવતિ ॥ ૨ ॥**

વાક્યાર્થ:—હવે વક્ષ્યમાણ એવું તે મોક્ષસાધનરૂપ જ્ઞાન, સાધનસાધ્ય, અનિત્ય એવા સર્વ ભોગ્યજનતથી વિરક્ત, પુત્ર, વિત્ત તથા લોકૈષ્ણાને ત્યક્ત કરનાર, પરમહંસ પારિત્રાલ્યને પ્રતિપન્ન, શમ-દમ તથા દયાદિવડેયુક્ત, એવા શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ શિષ્યગુણવડે સંપન્ન,

શુચિ, આદ્યજ્ઞાતિના, વિધિવ્રત ઉપસન્ન, જાતિ, કર્મ, વ્રત, વિદ્યા અને અભિજ્ઞનોવડે પરીક્ષિત એવા શિષ્યને, તેનું (તે જ્ઞાનનું) અદ્ય યાવત દઢીભૂત થાય તાવતપર્યંત પુનઃ પુનઃ નિરૂપણ કરવું. ૨

પ૦ વ્યા૦:—

તદિદં મોક્ષસાધનં જ્ઞાનં વિધિવદુપસન્નાય શિષ્યાય બ્રૂયાત્ એમ અન્વય છે. તે મોક્ષસાધનભૂત જ્ઞાન, અન્થાન્તરો મધ્યે, વિસ્તાર-વડે પ્રતિપાદિત છે.

ઈદમ્—હવે, અહીં વક્ત્રમાણ છે એમ અર્થ છે.

મોક્ષસાધનભૂત એવું તે (જ્ઞાન) કયું?, હેતુસહિત બન્ધનવૃત્તિ વડે, બ્રહ્માત્મના આવિર્ભાવનું જે નિમિત્ત રૂપે ઉક્ત છે તે આ જ્ઞાન, વક્ત્રમાણ છે એમ અર્થ છે.

‘ મોક્ષસાધનં ’ પદનું વ્યાખ્યાન થયેલું છે. ‘ ઉપદેશવિધિ ’ પદનું વ્યાખ્યાન, અગ્રે શિષ્યાચાર્યની પ્રશ્નાદિ-પરમ્પરાએ કરતાં, ‘ મુમુક્ષુણામ્ ’ ઇત્યાદિ વડે ઉક્ત અધિકારીનું, ‘ સાધન ’ ઇત્યાદિવડે વ્યાખ્યાન કરશે.

સંગ્રહ વિષે, અધિકારિ-બહુત્વનો નિર્દેશ કરેલો છે તે, પ્રદર્શનાર્થક છે; તે કાંઈ વિવક્ષિત ન હોય; એથીજ, તેના વિવરણ વિષે એકવચન છે; કેમકે એકાત્મવાદ પરત્વે, બહુ નિરપેક્ષ મુમુક્ષુઓનો અસંભવ હોય છે.

‘ નાવિરક્તાય સંસારાન્નાનિરસ્તૈષણાય ચ અર્થ:—અવિરક્ત ન હોય, અને સંસારથી જેની એપણાઓ નિરસ્ત થયલી ન હોય, ’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનો અંગીકાર કરીને, ‘ સાધનસાધ્યાત્ ’ ઇતિ વાક્યવડે કથન કરે છે—

દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ અર્થવાળાં એવાં કૃષિ-ખેતી-આદિ તથા યાગાદિ-સાધનોવડે સાધ્ય એવા ઐહિક અને આમુખિક ભોગ્યવિષયોથી; એથીજ, અનિત્યાત્-અશાશ્વત એવા બ્રહ્મલોકાંત સર્વ ભોગ્યવિષયોથી-પણ વિગતરાગવાળાને, અર્થાત્ નિવૃત્ત અભિલાષાવાળાને (ચિરકાય)..

આ (શિષ્ય) વિરક્ત છે તે કેમ અવગમિત થાય? ઇતિ અપેક્ષા પરત્વે, 'ત્યક્ત' ઇતિ વિશેષણાન્તરવડે વિરક્ત, (મુમુક્ષુ)ના ચિહ્નનું કથન કરે છે:—

અત્ર, કામ શબ્દના અપર પર્યાયરૂપ **વૃષ્ણા** શબ્દવડે, તત્પ્રયુક્તા પ્રવૃત્તિ લક્ષિત થાય છે.

તત્ર, પુત્રાર્થ દાર્ઘ્યગ્રહ પરત્વે પ્રવૃત્તિ તે **પુત્રૈષ્ણા**, કર્માદિ-અનુષ્ઠાનાર્થ, અપરવિદ્યા તથા ગવાદિરૂપ ઉભયવિધ વિત્તપરિગ્રહ તે **વિસૈષ્ણા**, પુત્ર, કર્મ અને અપરવિદ્યાવડે સાધ્ય એવા આ લોક, પિતૃલોક તથા દેવલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ફલૈષ્ણા તે **લોકૈષ્ણા**; આ એપણાંઓ ત્યક્તા હોય જેવડે તેને (ત્યક્તપુત્રવિત્તલોકૈષ્ણાય). અર્થાત્, સાધનો પરત્વે પ્રવૃત્તિની ઉત્સુકતાના કેવળ ત્યાગથી, સાધ્યાભિલાષાની શન્યતા ગમિત-સિદ્ધ-થાય છે.

તેજ પ્રકારે વળી,

‘ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનશુઃ ।
(યાજ્ઞિકયુ. ૧૦) અર્થ:—ન કર્મવડે, ન પ્રજાવડે, ન ધનવડે; ત્યાગવડે કેટલાયકે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરેલું,’ ઇતિ શ્રુતિ કહે છે.
હવે,

‘एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । (વૃ૦ ૪-૪-૨૨) અર્થ:—આ જ લોકની ઇચ્છા કરનારા પ્રવ્રાજીઓ, (સંન્યાસીઓ) પ્રવ્રજન કરે છે.’

‘તાનિ વા પતાન્યવશાણિ તપાંસિ ન્યાસ વશાત્પરેચયેત્ (યાજ્ઞિકયુ૦ ૭૧) અર્થ:—નિશ્ચે, કેવળ સંન્યાસ તે, આ અવરસ્વરૂપ એવાં તપોથી અતિરિક્ત હોય છે,’ ઇત્યાદિ, શાસ્ત્રનો અનુરોધ કરી, ‘પ્રતિપન્ન’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે:—

પરમહંસ વિશેષણ, કુટીચક આદિ સ્માર્ત સંન્યાસીની વ્યાવૃત્તિ (નિષેધ) અર્થ (પ્રયોજેલું) છે. ધ્વૈતાધ્વૈતવાદિઓને નિશ્ચે, અધ્વિતીય

આત્મતત્ત્વના ઉપદેશ—ગ્રહણ પરત્વે અધિકાર હોતો નથી એમ ભાવ છે. આટલા વડે, **મુમુક્ષુ** પદ વ્યાખ્યાત થયું.

અત્રાપિ, આશ્રમધર્મમાત્રનિષ્ઠ હોય તેને અધિકાર હોતો નથી એમ વિવક્ષા કરતાં, મુમુક્ષુને, ‘**શમદમદયાધિયુક્તાય**’ ઇતિ પદાર્થવડે વિશિષ્ટ કરે છે.

શમ:—અન્તઃકરણની અનાત્મ વિષયોથી વ્યાવૃત્તિ; **દમ:**—બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની અનાત્મ વિષયોથી વ્યાવૃત્તિ; **દયા:**—ભૂતો પરત્વે અપ્રોહ; **આદિ** પદવડે, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા સંગૃહીત કરાય છે; આ વડે, **અદ્વધાનામ્** ઇતિ પદાર્થનું આ વ્યાખ્યાન થયું.

‘અમાન્યમત્સરો દક્ષો નિર્મમો દદસૌહદઃ ।

અસત્ત્વરોઽર્થજિજ્ઞાસુરનુસુરમોઘવાક્ ॥

અર્થ:—માન્ય તથા મત્સરથી રહિત, દક્ષ, નિર્મમ, દદ સૌહદવાળો, અ—સત્ત્વર, અર્થજિજ્ઞાસુ, અસૂચારહિત, અમોઘવાણીવાળો, ‘ઇત્યાદિ વચનને અનુસરી, ‘**શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ**’ ઇતિ પદાર્થવડે તે મુમુક્ષુને પુનઃ વિશિષ્ટ કરે છે; આવડે, ‘**અર્થિનામ્**’ ઇતિ પદાર્થ વ્યાખ્યાત થયું.

‘**નાશુચિર્નિશ્ચય કીર્તયેત્**’ અર્થ:—અશુચિ પુરૂષે, બ્રહ્મ-કીર્તન કરવું નહિ, ‘**ત્રિસન્ધ્યાદૌ સ્નાનમાચરેત્**’ અર્થ:—ત્રિસન્ધ્યાદિ પરત્વે સ્નાનાચરણ કરવું, ‘ઇત્યાદિ શાસ્ત્રને આશ્રિત થઇ, ‘**શુચયે**’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે. અર્થાત્, બાહ્ય સહિત આબ્યન્તર શૌચવડે સંપન્ન હોય તેને.

‘**બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાત્ (મું. ૧-૧-૧૨)**’ અર્થ:—બ્રાહ્મણે નિર્વેદને પ્રાપ્ત કરવો, ‘**‘યતદ્દુ સ્મ વૈ તત્પૂર્વે બ્રાહ્મણા અનૃચના વિધ્વાંસઃ પ્રજાં ન કામયન્તે, ‘યતં વૈ તમાત્માનં વિદિત્વા બ્રાહ્મણો. (મું. ૬-૪-૧૧, મું. ૬-૫-૧૦)**’

અર્થ:—તત્પૂર્વે, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પ્રજાની કામના કરતા નથી, આજ આત્માને જાણીને બ્રાહ્મણો, ‘ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોને અનુસરી,

‘**બ્રાહ્મણાય**’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે. ક્ષત્રિયાદિ મનુષ્યો વિવિ-
દિપાસંપન્ન હોય તથાપિ તેમને, પારમહસ્યસંન્યાસધર્મ પરત્વે અધિકાર
હોતો નથી એમ ભાવ છે. એથી જ, જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું તથાપિ
જનકાદિઓએ, ગાર્હસ્થ્યતાનો પરિત્યાગ કરેલો નહિ એમ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે.

વળી, આ શાસ્ત્ર કેવળ યથોક્ત સંન્યાસાધિકારિક છે. આશ્રમાન્તરનું
અધિકારક હોતું નથી. આશ્રમાન્તરની પ્રવૃત્તિધર્મપરાયણતાને લઈ
તેનો (પ્રવૃત્તિનો) અત્યાગ હોય, તથ્વિરૂદ્ધ એવી નિવૃત્તિનિષ્ઠાપરાય-
ણતાનો અયોગ હોય, અને તેના ત્યાગપરત્વે આશ્રમાન્તરની અનુપપત્તિ
થાય તેથી.

વળી, ભગવાન્ ભાષ્યકાર કહે છે—

‘અહં બ્રહ્માસ્મિ કર્તા ચ ભોક્તા ચાસ્મીતિ યે વિદુઃ ।

તે નષ્ટજ્ઞાનકર્મભ્યાં નાસ્તિકાઃ સ્યુર્ન સંશયઃ ॥

અર્થ:—હું બ્રહ્મ છું, અને હું કર્તા અને ભોક્તા છું, એમ જેઓ
જાણે તેઓ જ્ઞાન તથા કર્મથી નષ્ટ છે. તેઓ નાસ્તિક હોય એમાં
સંશય નથી.’

વળી તેમણે કહ્યું છે કે—

‘સંન્યાસિભ્યઃ પ્રવક્તવ્ય શાન્તેભ્યઃ શિષ્ટબુદ્ધિના ।

અર્થ:—શિષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓ શાંત સંન્યાસીઓને તે પ્રવક્તવ્ય છે.’

એથી, **પારિબ્રાજ્ય** વિશેષણ નિત્યાધિકારતાના ખ્યાપનાર્થ (નિર્દે-
શાર્થ) પ્રયોજેલું છે, આશ્રમાન્તરની વ્યાવૃત્તિ અર્થ નહિ, એમ કેટલાયે-
કનું વ્યાખ્યાન ચિન્ત્ય રૂપ છે.

‘તથ્વિજ્ઞાનાર્થે સગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયૈ બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

(મું. ૧-૧-૧૨)

અર્થ:—તેના વિજ્ઞાનાર્થ, પોતાના પાણિ વિષે સમિત્ ધારણ કરી,
તેણે કેવળ શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂપ્રત્યે અભિગમન કરવું, ઇત્યાદિ શ્રુતિને
આશ્રિત થઈ, ‘**વિધિવપ્સન્નાય**’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે

છે; અર્થાત્, વિદ્યાગ્રહણાર્થ ગુરુપાદગ્રહણપૂર્વકે **અધીષ્ઠિ મનાવ**
(છાં. ૬-૧-૧) અર્થ:-હે ભગવન્ ! અધ્યયન કરાવ, ' ઇત્યાદિ મંત્રો-
ચ્ચારણ વડે અભિસંવાદનરૂપ ઉપસતિ, તે-કરનારા-ને.

શિષ્યાય—શાસનાર્હ, પૂર્વશ્રુતત્વ-આદિ નિમિત્તક ઔદ્ધત્યતાથી
રહિત, વિનયયુક્ત હોય તેને, એમ અર્થ છે.

‘ કિં ગોત્રો નુ સોમ્યાસિ (છાં. ૪-૪-૪)

અર્થ:-હે સોમ્ય ! તું કયા ગોત્રનો છું. ? ’

‘ તાન્હસ ઋષિરુવાચ મૂય એવ તપસા શ્રદ્ધયા—

બ્રહ્મચર્યેણ સંવત્સરં સંવત્સ્યથ । (પ્રશ્ન ૧-૨)

અર્થ:-તે ઋષિએ તેને કહ્યું તમે તપવડે, શ્રદ્ધાવડે, બ્રહ્મચર્યવડે
મૂય: એવ સંવત્સર પર્યંત સંવાસ કરો. ’

‘ નાસંવત્સરવાસિને વ્રૂયાત્.

અર્થ:-અ-સંવત્સરવાસી હોય તેને તે વિદ્યાનું કથન કરવું નહિ, ’
ઇતિ શ્રૌતર્લિંગનું અવલંબન (અવલંબન) કરી, ‘ જાતિકર્મ ’ ઇત્યાદિવડે
કથન કરે છે:-

જાતિપરીક્ષણ, કુંડ (છિનાળાનું અપત્ય), ગોલક (વિધવા-
જન્ય અપત્ય) તથા ક્ષત્રિયાદિ (જ્ઞાતિ)ની વ્યાવૃત્ત્યર્થ હોય છે. **કર્મ-**
પરીક્ષણ, પતિતતા, અભિશસ્તતા-આદિની (અભિશ્રાપિતતા) રાહિત્યતા
એ કરીને શિષ્ટતાજ્ઞાનાર્થ હોય છે. **વૃત્તસ-**આચાર વા શીલ તેનું પરીક્ષણ,
વિદ્યાગ્રહણના ઉત્તરકાલે પણ તેના પરિપાલનની યોગ્યતાના જ્ઞાનાર્થ હોય
છે. **વિદ્યા**-પૂર્વાધીત એવી વેદશાસ્ત્રાદિરૂપા, વા ઉપાસ્ય-દેવતા-આદિ-
વિશેષ વિષયરૂપા; તે પણ, ઉક્તાર્થનું ગ્રહણ તથા ધારણ આદિની યોગ્યતા
તથા અયોગ્યતાના નિશ્ચયાર્થ, પરીક્ષણીયા હોય છે.

વળી, શ્રુતિમાં તેમજ કહ્યું છે:-

‘ નાપ્રશાન્તાય દાતવ્યં નાપુત્રાયાશિષ્યાય વા પુનઃ (એ. ૬-૨૨)

અર્થ:—અપ્રશાંત, અપુત્ર વા અશિષ્ય હોય તેને તે પુનઃ દાતવ્ય ન હોય. ’

અભિજ્ઞાન:—કુલ, જન્મ તથા સ્થાન; તે પણ પરીક્ષણીય હોય છે; કેમકે માતાથી, પિતાથી અને ગુરુઓથી શિક્ષિતત્વ તથા અશિક્ષિતત્વનું જ્ઞાન થાય છે તેથી.

‘યથા માતૃમાન્ પિતૃમાન્નાચાર્યવાન્બ્રૂચાત્ ।

અર્થ:—જે પ્રકારે માતૃમાન્, પિતૃમાન્, તથા આચાર્યવાન્ હોય, તે પ્રકારે તે વાણી વહે, ’ ઇતિ શ્રૌતલિંગ હોય છે તેથી.

એવંવિશિષ્ટ શિષ્યને, આ જ્ઞાનનો બોધ કરવો એમ આચાર્યને શિક્ષા દે છે.

ઉપદેશની દષ્ટાર્થતાના અભિપ્રાયને લઈ, ‘પુનઃપુનઃ’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે:—

‘વાચદ્વયહનં દ્રઢીભવતિ ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે, આ જ્ઞાનના અવધિનું કથન કરેલું છે. ‘શિષ્યસ્ય ’ ઇતિ પદ શેષરૂપે છે.

એ રીતે, ઉક્ત વિશેષણવાળા શિષ્યે, ગુરુ પાસે ઉપસત્તિ કરવી, અને ગુરુએ તેને વિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો, ઇત્યુક્ત અર્થ પરત્વે, ‘શ્રુતિશ્ચ ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે, શ્રુતિનું ઉદાહરણ કરે છે—

શ્રુતિશ્ચ—‘પરીક્ષ્ય લોકાન્’, ‘તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્’, ઇતિ । દૃઢગૃહીતા હિ વિદ્યા આત્મનઃ શ્રેયસે સંતત્યૈ ચ ભવતિ । વિદ્યાસંતતિશ્ચ પ્રાણ્યનુગ્રહાય ભવતિ નૌરિવ નદીં ત્રિતીર્થોઃ । શાસ્ત્રં ચ—‘યદ્યપ્યસ્મા ઇમામદ્ધિઃ પરિગૃહીતાં ધનસ્ય પૂર્ણાં દદ્યાત્ એતદેવ તતો ભૂયઃ ’ ઇતિ । અન્યથા ચ જ્ઞાનપ્રાપ્ત્યભાવાત્—‘આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ’, ‘આજ્ઞાપદ્ધૈઃ વિદ્યા વિદિતા’, ‘આચાર્યઃ પ્લાવયિતા’, ‘સમ્યગ્જ્ઞાનં પ્લવ દ્વિહોચ્યતે’, ઇત્યાદિ શ્રુતિભ્યઃ, ‘ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં’ ઇત્યાદિ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

વાક્યાર્થ:—

વળી, શ્રુતિમાં કહ્યું છે:—‘લોકાની પરીક્ષા કરીને’, ‘તત્ત્વતઃ પ્રજ્ઞાવિદ્યાને’. વિદ્યા દૃઢ ગ્રહણ કરેલ હોય તે નિશ્ચે, આત્મ-ત્રેયસ્કર અને સતત પ્રવાહરૂપ સિદ્ધ થાય છે. અને વિદ્યાસંતતિ, નદીને તરવાની ઇચ્છાવાળાને નાવ જેમ અનુગ્રાહક થાય તેમ, પ્રાણિઓને અનુગ્રાહક થાય છે. વળી, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—‘યદ્યપિ સમુદ્ર વડે પરિવેષ્ટિત, વિત્ત-વડે ઉપચિત એવી આ પૃથિવી, આને અર્પણ કરે (તથાપિ તેને આ દર્શન અર્પણ કરવું નહિ કેમકે આ જ તેનાથી અધિકતર છે.’

વળી, ‘આચાર્યવાન પુરૂષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે,’ કેવળ આચાર્યથી વિદ્યા વિદિતા હોય છે, ‘આચાર્ય પ્લાવયિતા (નાવિક) હોય છે,’ સમ્યગ્જ્ઞાન અહીં પ્લાવ (નાવ) કહેવાય છે, ‘ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી, અને ‘તેઓ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે,’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિથી, અન્યથા જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે તેથી. ૩

૫૦ વ્યાઃ—

‘પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાત્’ (મું.

૧-૧-૧૨)

અર્થ:—કર્મ વડે પ્રાપ્ત થયેલા લોકનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી બ્રાહ્મણે, ભોગ્ય પદાર્થમાંથી વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવો, ‘ઇતિ ઉપક્રમ કરીને, ‘યેનાક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્’ (મું. ૧-૨-૧૩.)

અર્થ:—‘જે ઉપદેશ કરવાથી અક્ષર તથા સત્ય પુરૂષને તે જાણી શકે છે, તે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ તેને તત્ત્વ વડે કરવો,’ ઇત્યન્ત ગ્રન્થ વડે, ઉક્ત અર્થ નિરૂપિત કરેલો છે એમ અર્થ છે.

શિષ્યને બ્રહ્મવિદ્યાનું દૃઢ ગ્રહણ થાય તાવત્ પર્યંત, ગુરૂવડે પુનઃ પુનઃ તે વિદ્યા ઉપદેષ્ટવ્યા (ઉપદેશયોગ્યા) હોય છે એમ, ‘દૃઢગૃહીતા’ ઇતિ પદાર્થ વડે અત્ર હેતુકથન કરેલું છે.

અવિદ્યાદિ-દોષ તથા સંસારની નિવૃત્તિ, તે આત્માનું શ્રેય છે. (**આત્મનઃ શ્રેયસે**); **સંતતિઃ**—શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-આદિ-સંચાર વડે વિદ્યાનો અવિચ્છેદ.

‘ **વિદ્યા** ’ ઇતિ પદાર્થ વડે, વિદ્યા-સન્તતિનો ક્યાં ઉપયોગ હોય તે અત્ર કહેલું છે. અર્થાત્, જેમ નદીતરણાર્થ, તત્પ્રવિષ્ટ અગાધ જલ વિષે નિમજ્જન થનાર નરને પાર પ્રાપ્ત કરાવવા, કૃપાલુ પુરૂષ વડે નાવ ઉપસ્થાપિત કરાય, તેમ સંસારસાગર વિષે નિમજ્જન થનારા પ્રાણિના ઉદ્ધરણને લઈ, તત્પાર એવા વિષ્ણુના પરમ પદને પ્રાપ્ત કરાવવા વિદ્યાસંતાનનું સંરક્ષણ કરવું, તે વિદ્યાસન્ત-તિનો ઉપયોગ છે.

પૂર્વોક્તશિષ્યગુણસંપન્ન, પરીક્ષિત, કેવળ વિધિવત્ ઉપસન્ન, કેવળ તેવા મુમુક્ષુને, વિદ્યા દેવા યોગ્ય છે; યથાકથંચિત્ પ્રાપ્ત એવાને, તે દેવી યોગ્ય ન હોય; વા, ધનાદિ લોભના લીધે તે વિદ્યા, દેવી યોગ્ય નથી એમ ગુરૂના નિયમાર્થ, ‘ **શાસ્ત્રં ચ** ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે, શ્રુતિશાસનનું ઉદાહરણ કરે છે. વળી, અત્ર નિયામક શાસ્ત્ર છે એમ અર્થ છે; તેનું જ ‘ **યદ્યપિ** ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરેલું છે:—

યદ્યપિ કોઈ મનુષ્ય, સમુદ્ર-પરિવેષિતા, (**અન્નિઃ પરિગૃહી-તામ્**) વિત્ત વડે ઉપચિતા (**ધનસ્ય પૂર્ણામ્**) એવી આ પૃથિ-વીનું (**ઈમામ્**) દાન કરે તથાપિ, તેને આ દર્શનનું (જ્ઞાનનું-વિદ્યાનું-) દાન કરવું નહિ. કેમકે આ દર્શન, વિત્તપૂર્ણ પૃથિવીના દાનથી પણ (**તતઃ**) અધિકતર છે (**મૂયઃ**) એમ યોજના છે.

આ પૃથિવીદાન, તે પૃથિવીદાનથી પણ અધિકતર આકાશાદિ-સમસ્ત ભૂતભૌતિકના અધિષ્ઠાનરૂપ અપરિચ્છિન્ન એવા બ્રહ્મદાનની અનુરૂપ નથી એમ ભાવ છે.

વળી, શ્રુતિમાં તેમજ કહેલું છે:—

‘ **પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતંદિવિ** ’ (તૈ.આ.૩-૧૨).

અર્થ:—‘વિશ્વ-ભૂતપ્રાણિઓ આ (બ્રહ્મ) ના એકપાદરૂપે છે. આનું ત્રિપાદ હ્રુલોક વિષે અમૃત સ્વરૂપે છે.’ એ રીતે, આચાર્ય વડે પરીક્ષિત એવા શિષ્યને, કેવળ કૃપા વડે બ્રહ્મવિદ્યા વક્તવ્યા હોય છે એમ તે ઉક્તિ કરેલી છે.

ન્યાયાદિનું અનુસરણ કરનારા જિજ્ઞાસુને સ્વયંમેવ વિદ્યોદયનો સંભવ હોવાથી, આચાર્યોપગમન વડે શું પ્રયોજન? એમ તત્ત્વ શંકા કરે તો તે પરત્વે, ‘અન્યથા’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કહેલું છે. યદા, એ રીતે સંકટનું અવદૂલન કરીને આચાર્ય વડે, વિદ્યા દેયા-દેવાઓઅ-હોય તે કેમ?; શું શિષ્ય સ્વયંમેવ તે વિદ્યાનું નયન ન કરે? એમ કોઈ કહે એથી, તેના પ્રતિ ‘આચાર્યવાન્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહેલું છે.

‘આચાર્યદ્વિવ વિદ્યા વિદિતા સાધિષ્ઠં પ્રાપ્ત’

અર્થ:—‘કેવળ આચાર્યથી વિદિતા એવી વિદ્યા, સાધકતાને (સ્થિરતાને) પ્રાપ્ત કરે છે’, ઇતિ વાક્યશેષ છે.

આદિ પદ્યથી, ‘તદ્વિવદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા । ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ (ગીતા ૪-૩૪)’.

અર્થ:—તે જ્ઞાનને પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન, અને સેવા વડે પ્રાપ્ત કર. તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનિઓ, તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે,’ ઇત્યાદિ વચન ગ્રહણ કરાય છે.

તેમજ વળી, અતિસૂક્ષ્મ એવા પરમાર્થનો નિર્ણય, સ્વચ્છુદ્ધિ-સામર્થ્યમાત્ર વડે સંપાદન કરવા અશક્ય છે એમ આ વાક્યો વડે, ગમિત થાય છે એમ અર્થ છે.

જિજ્ઞાસુ ઉક્તવિશેષણવાળા શિષ્યને, એક વાર ઉપદેશ-ગ્રહણથી જ વિદ્યા-દાઢર્યતા ઉત્પન્ન હોવાથી, તેને પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ કાર્ય હોય છે એમ કેમ કહેલું? આમ કોઈ કહે ‘એથી, ‘શિષ્યસ્ય’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે—

શિષ્યસ્ય જ્ઞાનાગ્રહણં ચ લિંગૈર્બુદ્ધવા અગ્રહણે હેતૂન્ અધર્મ

**લૌકિક-પ્રમાદ-દિવ્યાનિત્યવિવેકાવંષયાસંજાતદૃઢપૂર્વશ્રુતત્વ-
લોકચિન્તાવેક્ષણ-જાત્યાદ્યભિમાનાદીન્ તત્પ્રતિપક્ષૈઃ શ્રુતિ-
સ્મૃતિવિહિતૈઃ અપનયેત્ અક્રોધાભિરહિંસાદિભિશ્ચ યમૈઃ જ્ઞાના-
વિરુદ્ધૈશ્ચ નિયમૈઃ ॥ ૪ ॥**

૧૧૮ અર્થ.—

વળી, શિષ્યના જ્ઞાનના અગ્રહણને લિંગો વડે જાણી, અધર્મ તથા લૌકિક પ્રમાદ, નિત્યાનિત્યવિવેકનો જે વિષય, તે વિષે અસંજાત-અનુત્પન્ન-એવું દૃઢપૂર્વશ્રુતત્વ, લોકચિન્તાવેક્ષણ, જાતિઆદિ તથા અભિમાન-આદિ જે, જ્ઞાનાગ્રહણ પરત્વે હેતુરૂપે હોય તેને, શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત તત્પ્રતિપક્ષો વડે, અક્રોધાદિ અને અહિંસાદિ યમો વડે, અને જ્ઞાનને અવિરુદ્ધ એવા નિયમો વડે, અપનયન (દૂર) કરવા. ૪

૧૧૯ વ્યા—

ચક્રારથી વિપર્યયગ્રહણ (વિપરીત જ્ઞાન,) સૂચિત છે. શિષ્યના જ્ઞાનાગ્રહણને (જ્ઞાન-ન-ગ્રહણ-કરવાપણાને) અને જ્ઞાનના વિપર્યયગ્રહણને, મુખાદિ ચેષ્ટા તથા વચન-વ્યક્તિ-આદિ લિંગોવડે જાણીને, અગ્રહણ-આદિના હેતુઓનું, તન્નિવર્તક (તત્પ્રતિપક્ષૈઃ) શ્રુતિવિહિત હેતુઓ વડે અપનયન કરવું એમ મંત્રાંધ છે.

‘અધર્મ’ છત્યાદિ વડે, તે હેતુઓનું કથન કરેલું છે. અધર્મઃ=સંચિત. (અદૃષ્ટ). લૌકિકઃ=દૃઢાનીતન; (દૃષ્ટ). પ્રમાદઃ=કામચારી (યથેષ્ટ) વાદ તથા ભક્ષણાદિ; તત્ર, સૂર્યાદિ-દેવતાપાસનાદિના નિયમોપદેશ વડે, અધર્મભક્ષણ-અધર્મનાશ-કારણીય (કરવાયોગ્ય,) છે. વળ્યાવળ્ય-આદિ યાતધર્મશાસ્ત્ર વડે, પ્રમાદનિરાસ કારણીય છે.

નિત્યાનિત્યવિવેકનો જે ચેતનાચેતનરૂપ વિષય, તે પરત્વે તત્પર્યત નહિ-પ્રસરેલ (અસંજાત) એવું જે દૃઢપ્રકારનું પૂર્વશ્રુતત્વ તેનું, યુક્તિવિશેષ-આદિ ઉપન્યાસ વડે અપનયન કરી, વિવેકપર્યન્તતા પ્રતિનયન કરવું એમ અર્થ છે.

લોકોના વ્યવહાર-સાધુત્વ તથા વ્યવહાર-
અસાધુત્વવિચારણા, (સાઈનરસું) વા લોકાથી પૂજનસન્માન-આદિની
અપેક્ષાએ, તત્સંસર્ગોપરોધ વડે વ્યવહારણુ કરવું તે. આ લોકચિન્તાવેક્ષણુ,
વક્ત્રમાણુ એવા અ-માનિત્વ-અદંભિત્વ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોક્ત નિષેધદેશ
વડે દૂર કરવાયોગ્ય છે.

જાત્યાદિ ઇત્યાદિ પદથી, કુલવિદ્યાદિનું ગ્રહણુ કરાય છે.
અર્થાત્, ત્વંપદાર્થપરિશોધનના ઉપદેશ વડે, જાત્યાદિ અભિમાનનો
ત્યાગ કરવો.

અભિમાનાદીન્ ઇત્યાદિ પદ વડે, તત્પ્રયુક્ત અન્ય પુરૂષના
ધિક્કરણ (ધિક્કાર) આદિનું ગ્રહણુ કરાય છે.

અક્રોધાદિભિઃ ઇતિ અત્ર **આદિ** પદ વડે, અકામ-આદિનું
ગ્રહણુ કરાય છે. અને **અર્હિસાદિમિશ્ર** ઇત્યાદિ પદથી, સત્ય, અસ્તેય,
બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહનું ગ્રહણુ કરાય છે. તત્ર, અક્રોધ-આદિનો
તથા અર્હિસા-આદિનો ઉપદેશ, ઉપાયઉપેયભાવે બોદ્ય છે.

શૌચ, સંતોષ, તપ અને સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન, તેમના
નિયમરૂપે કહેવાય છે. **જ્ઞાનાચિહ્નઃ** ઇતિ વિશેષણુવડે, તીર્થયાત્રા,
ચાંદ્રાયણ વ્રત, ઉપવાસ-આદિ, અને કર્મકાંડપરાયણુ એવાં બાહ્યસાધન,
અને ક્રિયાપ્રધાન એવી ઇશ્વરપૂજનનિષ્ઠા-આદિ જે જ્ઞાનનિષ્ઠાને વિશ્લેષ
કર હોય તેની અનાદરણીયતા દર્શાવે છે; યમનિયમનો ઉપદેશ તો, સર્વ
દોષનિરાસના સાધારણુ ઉપાયરૂપે છે એમ દ્રષ્ટ્ય છે.

એ રીતે, જ્ઞાનગ્રહણુ-પ્રતિબંધકના નિવર્તક (ઉપાયનો)
ઉપદેશ કરી, ‘**અમાનિત્વાદિગુણમ્**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે, જ્ઞાનોદયના
હેતુજ્ઞતનો (હેતુસમૂહ) ઉપદેશ કરે છે—

અમાનિત્વાદિગુણં ચ જ્ઞાનોપાયં સમ્યક્ ગ્રાહયેત્ ॥ ૫ ॥

વાક્યાર્થ:-

વળી, અમાનિત્વ-આદિ-ગુણવાળા જ્ઞાનોપાયને, સમ્યક્ પ્રકારે
ગ્રહણુ કરાવવો. ૫

પ૦ ડ્યા૦

આદિ પદથી અદ્ભિત્વાદિથી લઈ, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થદર્શનાન્ત સુધીનું ગ્રહણ કરાય છે. યદ્વા, અમાનિત્ત્વવડે અદ્ભિત્વાદિકનું સહ-પદિત્વવડે (એકંદ્રપદન) ઉપલક્ષણ કરી, આદિ પદવડે ‘ અધ્વેષ્ટા સર્વમૂતાનામ્ ’ અર્થ:—સર્વ ભૂતોનો અધ્વેષ્ટા, ’ ઇત્યાદિવડે ઉક્ત એવા અ-ધ્વેષ્ટૃત્વાદિ ધર્મો ગ્રાહ્ય છે.

અત્ર, સમ્યક્ પદ એતન્નિષ્ઠ પુરૂષની સર્વદોષપરિહારવડે અચત્નલભ્ય જ્ઞાનદાદયેતા દર્શાવવાને અર્થ (પ્રયોગેલું છે). ‘ આવૃત્તિરસકદુપદેશાત્ । બ્ર. સૂ. ૪-૧-૧ અર્થ:—અસકૃત (વારંવાર) ઉપદેશથી આવૃત્તિ કરવી, ’ ઇતિન્યાયથી; સકૃતગ્રહણ-માત્રથી વિદ્યાદદ રીતે નિશ્ચે, ઉત્પાદન થતી નથી એમ આ પદનો ભાવ છે.

વળી, શ્રવણોત્તરકાળે મનનાદિનું વિધાનસામર્થ્ય કહેલું છે તેથી, સકૃતગ્રહણથી વિદ્યા, દદ ઉત્પાદન ન થાય એમ ભાવાર્થ છે.

નિશ્ચે, દદત્વવડે વિદ્યાનું ફલપર્યન્તત્વ વિવક્ષિત છે. એથી, ફલા-નુકૂલતાએ કરી યાવત્ નિર્વિચિકિત્સપૂર્વક તે ઉત્પન્ન થાય તાવત્ પર્યંત, શિષ્યને કૃતાર્થ કરવાને પ્રવૃત્ત, વા વિદ્યોપયોગાર્થ પ્રવૃત્ત એવા ગુરૂવડે અવશ્ય ઉપદેશ કાર્ય છે.

એ રીતે, આચાર્યકૃત્યની ઉક્તિ કરી, ‘ આચાર્યસ્તુ ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે તેના લક્ષણને કહે છે:—

આચાર્યસ્તૂઘાપોહગ્રહણધારણશમદમદયા-ગ્રહાદિસંપન્નો
લબ્ધાગમો દૃષ્ટાદૃષ્ટભોગેષ્વનાસક્તઃ ત્યક્તસર્વકર્મસાધનો બ્રહ્મ-
વિત્ બ્રહ્મણિ સ્થિતોઽભિન્નવૃત્તો દમ્ભદર્પકુહકજ્ઞાઠયમાયામા-
ત્સર્યાનૃતાહંકારમમત્વાદિદોષવર્જિતઃ । બલપરાનુગ્રહપ્રયોજનો
વિદ્યોપયોગાર્થી પૂર્વમુપદિશેત્-‘ સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેક-

મેવાદ્વિતીયમ્ ' 'યત્ર નાન્યત્પश्यति,' 'આત્મેવેદં સર્વમ્,'
આત્મા વા હદમેક एवम आसीत्,' સર્વં खल्विदं ब्रह्म,
इत्याद्याः आत्मैक्यनतिनादन्नपराः श्रुतीः ॥ ६ ॥

વાક્યાર્થ:—આચાર્ય તો, બિહાપોહ, ગ્રહણ, ધારણા, શમ-
દમ-દયા-અનુગ્રહ-આદિ વડે સંપન્ન, (પોતાના ગુણો પાસેથી)
વિદ્યાપદેશપ્રાપ્ત, દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ ભોગ વિષે અનાસક્ત, સર્વકર્મ-
સાધનને ત્યક્ત કરેલ, બ્રહ્મવેત્તા, બ્રહ્મ વિષે સ્થિત, વૃત્તાચારનું ઉલ્લંઘન
ન કરેલ, દમ્ભ-દર્પ-પરતારણ-શાંક્ય-માયા-માત્સર્ય-અનૃત-અહંકાર-
મમત્વ-આદિ દોષવર્જિત, કેવલ પરાનુગ્રહ રૂપ પ્રયોજનવાળો, વિદ્યાનો-
વિનિયોગાર્થી, એવંવિધ હોય; તેણે, ' **સદેવસોમ્યેદમગ્રઆસીદે-
કમેવાદ્વિતીયમ્** અર્થ:—હે સોમ્ય ! (સૃષ્ટિના) અગ્રે, કેવળ એક
અદ્વિતીય સત્, તત્ત્વ હતું ', ' **યત્રનાન્યત્પश्यति** ' અર્થ:—યત્ર
અન્યને જોતો નથી ', ' **આત્મેવેદં સર્વં** અર્થ:—આ સર્વ તે કેવળ આત્મા
છે ', ' **આત્મા વા હદમેક एवम आसीत्** અર્થ:—નિશ્ચયે, આ
પુરોવર્તિ જગત્ તેની સૃષ્ટિ પૂર્વે, કેવળ એક આત્મા હતો ', ' **સર્વ
खल्विदं ब्रह्म** અર્થ:—આ સર્વ જગત્, નિશ્ચયે બ્રહ્મ છે ', ઇત્યાદિ
આત્મૈક્યને પ્રતિપાદનપરાયણ એવી શ્રુતિઓનો ઉપદેશ કરેલો. ૬

પ૦ વ્યાસ:—

વળી, તત્ત્વજિજ્ઞાસુ અધિકારીવડે પ્રાપ્તવ્ય એવિધ આચાર્ય, ઉપ-
ગન્તવ્ય-હોય છે અન્યાદૃશ નહિ એમ દર્શાવવા, આ નિયોગ કરાય છે.
આચાર્ય તેણે, એવિધ ગુણો વડે યુક્ત હોવું જોઈએ એમ નિયોગ તો
કરાતો નથી કેમકે, તેની કૃતાર્થતા સિદ્ધ હોય છે તેથી એમ દ્રષ્ટવ્ય છે.

વાક્યાર્થ:—**સદે:**-શિષ્યવડે અનુક્ત હોય તે વસ્તુનું પણ
ઉહન કરવું તે; શિષ્ય પ્રતિપત્તિને અનુકૂલ અપૂર્વ યુક્તિ-કલ્પન. **અગ્રોહ:**—
મિથ્યામહણ્યનું અપાકરણ-(દૂરીકરણ) સામર્થ્ય; વા, સિદ્ધાન્ત પ્રતિ-
પક્ષનું નિરાકરણ-સામર્થ્ય. **ગ્રહણમ્:**-શિષ્યકૃત પ્રશ્ન તથા આક્ષેપ

—વાક્યાર્થોનું સહ:—અવધારણ—સામર્થ્ય; **ધારણમ્**—ગૃહીત એવાં તે વાક્યાર્થોના સારાસારનું અવધારણા—પૂર્વક પ્રત્યુક્તિ સમયે સ્મરણ-યોગ્યતાનું આપાદન (પ્રાપ્તિ); **શમવ્યવ** પદોનો અર્થ કહેવાઇ ગયો છે; **દ્વચ્ચ**—દુઃખી પ્રતિ અનુભવિક્ષા (અનુગ્રહ—કરવાની—છત્ત); તદનન્તર દુઃખીના દુઃખાપકરણ પરત્વે પ્રવૃત્તિ તે—**અનુગ્રહ**:

આદિ સ્વબદ્ધી, ઉપસન્ન અનુગૃહીત વિનીત—શિષ્યનો અપસ્તિયાગ ગ્રહણ કરાય છે.

‘ **હિંસાનુગ્રહયોરનારંભી** (ગૌતમ ૦ ૩-૨૪) અર્થ:—હિંસા અને અનુગ્રહનો અનારંભ કરનાર ’ ઇતિ ગૌતમવડે તેા જે સંન્યાસિધર્મ દર્શિત છે, વળી, જે ‘ **ન વ્યાક્યાનપરો યતિઃ** (ગૌતમ ૦ ૩-૨૫) અર્થ:—સંન્યાસી વ્યાખ્યાનપરાયણ હોતો નથી, ’ ઇત્યાદિ વચન છે તે, ખ્યાતિ, લાલ, પૂજા, પાંડિત્ય, તથા વૃધ્ધ્યાદિની હેતુરૂપ પ્રવૃત્તિનું વિષયક છે એમ અદોષવાણું છે.

સંપન્નઃ ઇતિ પદ વડે, પૂર્વોક્ત ગુણોવડે આદ્યતા, તેની ઉક્તિ કરાય છે.

લઘ્યાગમઃ—સ્વગુરુઓથી વિદ્યાપદેશપ્રાપ્ત હોય તે; આ વિશેષણ વડે, ગુરુનું સાંપ્રદાયિકત્વ પણ શિષ્ય વડે અન્યપણીય હોય છે એમ સૂચન કરે છે.

દષ્ટ ભોગો ઔહિક હોય છે; અદષ્ટ ભોગો પારલૌકિક હોય છે તે પરત્વે અનાસક્ત—**દૃષ્ટાદૃષ્ટભોગેશ્વનાસક્તઃ** અર્થાત્, તત્સાધનરૂપ એવાં લોકારાધન તથા તપ-યજ્ઞ-આદિની પ્રવૃત્તિથી શૂન્ય; કેમકે ધન, દારા, સંગ્રહ, શિખા અને યજ્ઞોપવીત-આદિ, સર્વકર્મસાધનો જેણે ત્યક્ત કરેલાં હોય છે તે, તે પ્રકારનો હોય છે એથી, ભોગો પરત્વે અનાસક્ત છે ઇતિ વિદિત હોય છે એમ અર્થ છે.

બ્રહ્મચિત્—મહાવાક્યાર્થ વડે, પ્રત્યગાત્માના તત્ત્વજ્ઞાનવડે સંપન્ન એમ અર્થ છે.

ટિપ્પણ:—સહ:—જહ્વી; અવધારણ—સામર્થ્ય—નિર્ણય કરવાની શક્તિ; દુઃખાપકરણ—દુઃખ દૂરીકરણ; વિનીત—વિનયસંપન્ન; આદ્યતા—યુક્તતા;

તે (બ્રહ્મચિદ્વ) શું કેવળ પરોક્ષ સ્વરૂપે હોય ? નાહ એમ, ‘**બ્રહ્મજિ સ્થિતઃ**’ ઇતિ પદાર્થ વડે કહેલું છે. **બ્રહ્મજિ સ્થિતિઃ** એટલે નિશ્ચે, ‘હું નિત્ય અપરોક્ષ બ્રહ્મ છું,’ એ રીતે સ્કુટ અનુભાવે કરીને અવસ્થાન કરવું તે.

એવિધ હોય તથાપિ, તે યથેષ્ટ્યેષ્ટાવાન્ ન હોય એમ ‘**અભિન્ન-વૃત્ત**’ ઇતિ પદાર્થ વડે કહેલું છે; **અભિન્નવૃત્તઃ**—ન ઉલંઘિત કરેલ છે **વૃત્ત**—આચાર જેણે, તે પ્રકારનો તે હોય છે; અર્થાત્, તે શિષ્ટ પુરૂષો વડે વિગર્હિત (નિન્દિત) હોતો નથી.

દમ્ભ=ધર્મધ્વજિતા; પોતાનું લોકવિષે યાવત્—ધાર્મિકત્વ—ખ્યાપન; **કુહક**—પર પુરૂષનું પ્રતારણ (વંચન કરવું); **શાઠ્ય**—નિષ્કુરતા; **માયા**—પરબ્યામોહન; **માત્સર્ય**—ગુણો વિષે દોષખ્યાપન કરવું તે; **અનૃત**—મિથ્યાભાષણ; **અહંકાર**—દેહાભિમાન; **મમત્વ**=પુત્ર તથા શિષ્યાદિ—પરત્વે સ્વત્વાભિમાન; અર્થાત્, આ દેહાદિ—દોષોવડે વર્ણિત.

એવિધ આચાર્યને, અન્યોપદેશ પરત્વે કેમ પ્રવૃત્તિ હોય ? એમ કોઈ કહે એથી તત્પરત્વે, ‘**કેવલ**’ ઇત્યાદિ પદાર્થવડે કહેલું છે—

કેવલપરાનુગ્રહપ્રયોજનઃ—સંસારસાગરથી નિર્વિણ્ણ હોય (**પરસ્ય**) તેના પ્રતિ, જે પરમપદ—પારપ્રાપણ રૂપ અનુગ્રહ તેજ પ્રયોજન છે જેને, તે તથા પ્રકારનો હોય છે. **કેવલ** વિશેષણવડે આનુષંગિક એવા પ્રવૃત્તિ—હેતુભૂત પ્રયોજનાન્તરનું પણ વારણ કરે છે.

જો આમ હોય તો, પરાનુગ્રહપરત્વે આત્મી (આ આચાર્યની) કેવળ નિર્નિમિત્ત પ્રવૃત્તિ, તે શું ઉન્મત્ત પુરૂષની પ્રવૃત્તિવત્ યાદચ્છિકી નથી ? તેના ઉત્તરમાં, ‘**વિષોપયોગાર્થી**’ ઇતિ પદાર્થ વડે, તેમ નથી એમ કહે છે.

ઉપયોગઃ—વિનિયોગ. ‘**ચાત્વાલે કૃષ્ણવિષાણાં પ્રાસ્યતિ**’ અર્થઃ—ચાત્વાલ વિષે (લ્પ્યાન્ત જેમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેવું ભૂમિ વિષે

ટિપ્પણઃ—ધર્મધ્વજિતા—ધર્મધ્વજન ચઢાવવાપણું; દોષખ્યાન—દોષદર્શન; આનુષંગિક—અનુસંગી; પ્રયોજનાન્તર—અન્યપ્રયોજન; યાદચ્છિકી—સ્વચ્છંદી; કૃષ્ણવિષાણુ—કાળું શીંગડું.

જે છિદ્ર યજ્ઞમાં કરેલું હોય છે તે વિષે) કૃષ્ણ-વિષાણુને નાંખે છે',
(તૈ. સં. ૬-૧-૩) ધત્યાદિ વત્ 'ત્યજધર્મમધર્મં ચ ડમે સત્યાનૃતે
ત્યજ્જ । ડમે સત્યાનૃતે ત્યક્ત્વા ચેન ત્યજસિ તત્યજ્જ ॥

અર્થ:—ધર્મ અને અધર્મને ત્યજ્જ. સત્ય તથા અનૃત ઉભયને
ત્યજ્જ. સત્ય તથા અનૃત ઉભયને ત્યજ્જ, જેવડે તેને ત્યજે છે તેને
ત્યજ્જ,' ઇતિ અત્ર, જે જ્ઞાનવડે ધર્માદિપરત્વે પ્રવૃત્તિનિરોધવડે તેનો
પરિત્યાગ કરે છે તે જ્ઞાનનો પરિત્યાગ કર, ઇતિ ઉક્તિ કર્યે, જ્ઞાનની
અમૂર્તતા લીધે સ્વરૂપે કરીને તેના ત્યાગનો અયોગ હોવાથી, વિશિષ્ટ શિષ્ય
પરત્વે તેનું પ્રતિપાદન-પ્રતિપત્તિ-કરાય છે. અને તે (જ્ઞાન), વસ્તુ-
મહિમાએ કરીને પરાનુગ્રહતાને પ્રતિપત્તિ થાય છે એમ ભાવ છે.

‘એવિધ આચાર્યે પૂર્વે ઉપદેશ કરવો’ (પૂર્વમુપદિશેત્) એમ
કહેલું તત્ર, ઉપદેશક્રમ દર્શાવે છે—

પ્રથમ જ્ઞેનો ઉપદેશ કરે ઇતિ અપેક્ષા પરત્વે, આત્મૈકત્વનાં પ્રતિ
પાદક વાક્યોનો ઉપદેશ કરવો એમ, ‘સદેવ’ ઇત્યાદિ વાક્યો
વડે તે વાક્યોનું પકન કરે છે.

ઇતિ આત્મૈકત્વ-પ્રતિપાદન-પરાયણ શ્રુતિઓનો પૂર્વે ઉપદેશ
કરવો એમ સંબંધ છે.

‘યત્રનાન્યત્પશ્યતિ’ (છાં. ૭-૨૪-૧) ઇતિ અત્ર, ‘નાન્ય-
ચ્છુનોતિ નાન્યદ્વિજ્ઞાનાતિ સ મૂમા । અર્થ:—તે અન્યનું
દર્શન કરતો નથી, અન્યનું શ્રવણ કરતો નથી, અન્યનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરતો નથી તે મૂમા-સર્વવ્યાપક-બ્રહ્મ છે’ ઇતિ વાક્યશેષ છે. ‘બ્રહ્મૈવેદં
વિશ્વમિદં વરિષ્ઠમ્ (મું. ૨-૨-૧૧) અર્થ:—આ વિશ્વ કેવળ બ્રહ્મ
છે, આ વરિષ્ઠ બ્રહ્મ છે,’ ઇતિ શેષ છે; અત્ર, સત્-મૂમા-આત્મા અને
બ્રહ્મ શબ્દો, પર્યાય વાચક છે.

‘ગતિસામાન્યાત્’ અર્થ:—‘ગતિસામાન્યતા લીધે,’ (બ્રહ્મસૂત્ર.
૧-૧-૧૧) ઇતિ ન્યાયે, અનેકશાખાદિગત વાક્યનું ઉદાહરણ, અવિરોધ
લીધે સ્વાર્થ તથા પરાર્થના નિરૂપણ અર્થે કરેલું છે. ૬

(અવતરણિકા૦)—તે બ્રહ્મ—આદિ શબ્દો વડે કયી વસ્તુની ઉક્તિ કરાય છે ? અને તે અદ્વિતીય તત્ત્વ કયા પ્રકારે અવગમિત થાય ! ઇતિ અપેક્ષાપરત્વે, ‘ઉપદિશ્ય ચ ગ્રાહયેત્બ્રહ્મણો લક્ષણમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થે વડે કથન કરે છે—

‘ઉપદિશ્ય ચ ગ્રાહયેત્ બ્રહ્મણો લક્ષણમ્—‘ય આત્માઽપહત-
પાપ્મા, ’ ‘યત્સાક્ષાદપરોક્ષાધ્વબ્રહ્મ ’ ‘યોઽશનાયાપિપાસે, ’
‘નેતિનેતિ, ’ ‘અસ્થૂલમનણુ, ’ ‘સ એષ નેતિ, ’ ‘અદ્રઢં દ્રઢ, ’
‘વિજ્ઞાનમાનન્દમ્, ’ ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તમ્, ’ ‘અદૃશ્યેઽનાત્મ્યે, ’
‘સ વા એષ મહાનજ આત્મા, ’ ‘અપ્રાણો હ્રમનાઃ, ’ ‘સર્વા-
હ્યાભ્યન્તરો હ્યજઃ, ’ ‘વિજ્ઞાનઘન એવ, ’ ‘અનન્તરમબાહ્યમ્, ’
‘અન્યદેવતદ્વિદિતાદથો અવિદિતાત્, ’ ‘આકાશો વૈ નામ, ’
इत्यादिश्रुतिभिः ॥ ૭ ॥

વાક્યાર્થઃ—

વળી, ‘જે આત્મા, અપહત થયેલ છે પાપ જેમાંથી તેવા છે, ‘જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બ્રહ્મ છે, ’ ‘જે અશનાપિપાસાને ’ ‘એ નદિ ’ ‘એ નદિ ’ ‘અસ્થૂલ, અનણુ, ’ ‘તે આ એમ નદિ, ’ ‘અદ્રઢ—દ્રઢા, ’ ‘વિજ્ઞાન, જ્ઞાન તથા આનન્દરૂપ, ’ ‘સત્ય તથા જ્ઞાન, અનન્તરૂપ, ’ ‘અદૃશ્ય, અનાત્મ્યપરત્વે, ’ ‘તે આત્મા નિશ્ચે મહાન્ અજન્મા રૂપ છે, ’ ‘તે નિશ્ચે અપ્રાણુ, અમનસ્ક છે, ’ ‘તે નિશ્ચે બાહ્યસંહિત અબ્યન્તર, અજન્મા છે, ’ ‘તે કેવળ વિજ્ઞાનઘન છે, ’ ‘તે અનન્તર, અબાહ્યરૂપ છે, ’ ‘તે વિદિત પદાર્થથી કેવળ અન્યસ્વરૂપ, તેમજ અવિદિત પદાર્થથી અન્ય સ્વરૂપ છે, ’ ‘આકાશ નિશ્ચે, ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે ઉપદેશ કરી, બ્રહ્મતત્ત્વનું લક્ષણ ગ્રહણ કરાવવું. ૭

પ૦ ક્યા૦—

‘યોઽશનાયાપિપાસે શોકં મોહં જરાં મૃત્યુમત્યેતિ
અર્થઃ—જે અશના—ક્ષુધા—અને પિપાસાને (તૃષ્ણાને) શોક, મોહ, જરા

તથા મૃત્યુને ઉલ્લંઘન કરે છે, ' ઇતિ વાક્ય શેષ છે. **આનન્દમ્ અનન્તમ્** ઇતિ ઉભયત્ર **બ્રહ્મ** શબ્દ શેષરૂપે છે; એ રીતે, સર્વત્ર, વાક્યો વિષે શેષ અક્ષરો શ્રુતિપરિચયવડે પૂરણીય હોય છે. તે અન્યભૂયસ્ત્વ-વિરતાર-લીધે સર્વત્ર પ્રદર્શાવાતા નથી.

‘ **ય આત્માડપહ્નતપાન્મા** ’ (છાં. ૮-૭-૧) ઇત્યાદિ પ્રાણપત્ય વાક્યવડે જાગ્રત-આદિ-અવસ્થા વિષે દ્રષ્ટવવડે અનુગત, અવસ્થાધર્મ-રહિત, અશરીરી, પ્રિયાપ્રિયભાવવડે અસંસ્પૃષ્ટ એવો કેવળ પ્રત્યગાત્મા, તે પરંબ્યોતિ પરંબ્રહ્મ રૂપે ઉપાસ્ય અને જ્ઞેય છે ઇતિ પ્રકરણાર્થના ઉપન્યાસવડે, પ્રત્યગાત્મા તથા બ્રહ્મની ઐક્યતાનું ઉપલક્ષણ કરવું એમ અર્થ છે.

જે આત્મા, સર્વાન્તર, બુદ્ધિવૃત્તિલક્ષણ એવી દૃષ્ટિનો દ્રષ્ટા, પ્રાણુ-નાદિ-વ્યાપારોપલક્ષિત હોય છે કેવળ તે, અશનાયા-ક્ષુધા-આદિ પ્રાણુ, અન્તઃકરણ તથા શરીરના ધર્મથી અતીત (પાર), સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બ્રહ્મ છે એમ દ્વિતીય વાક્યનો અર્થ છે.

‘ **નેતિ નેતિ** ’ ઇત્યાદિ વાક્યો, સકલ દૃશ્યના પ્રવિલાપન-નિષેધ-વડે અદ્વિતીય આત્મતત્ત્વનાં ઉપલક્ષણપરાયણ હોય છે.

‘ **અવુષ્ઠં દૃષ્ટુ** ’ ઇત્યાદિવડે, ‘ **નાન્યદત્તોડસ્તિ વુષ્ટુ** ’ ઇત્યાદિ વાક્યો વડે સર્વસાક્ષિ એવો કેવળ પ્રત્યગાત્મા, અક્ષર સ્વરૂપ છે જે વિષે, અવ્યાકૃત આકાશથી લઇને પૃથિવી પર્યંત જગત્ એત અને પ્રેત છે એમ તત્ત્વ પદાર્થના પરિશોધનપૂર્વક, વાક્યાર્થ સત્દર્શિત છે. તત્ર, ‘ **અપૂર્ણમ્** ’ ઇત્યાદિવડે કાર્યકારણત્વ-આદિ-ધર્મરહિતતા-વડે, તત્ત્વપદાર્થ ઉપલક્ષિત છે; ‘ **સર્વાનુભૂઃ** ’ ઇતિ સર્વ સાક્ષિતાએ કરીને, સ્વપદાર્થ (ઉપલક્ષિત છે); ‘ **અયમાત્મા બ્રહ્મ** ’ (અર્થ:- આ આત્મા બ્રહ્મ છે) ઇતિ વાક્યાર્થ છે એમ વિભાગ છે.

મન-પ્રાણુ-આદિ પરત્વે, પ્રકાશકત્વ અને પ્રેરકત્વ વડે ઉપલક્ષિત એવું આત્મતત્ત્વ રૂપ બ્રહ્મ, વિદિત તથા અવિદિત કાર્યકારણથી અન્ય

છે એમ તેના સ્વરૂપનું, ‘ અન્યદેવતદ્વિદિતાદયોઽવિદિતાદધિ ’
(કેન ૩) આ વાક્યાર્થવડે નિવેદન કરાય છે.

કવચિત્, આકાશ શબ્દવડે પણ બ્રહ્મ લક્ષિત થાય છે એમ,
‘ આકાશો વૈ નામ ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કહેલું છે.

‘ તદ્બ્રહ્મ તદમૃતં સ આત્મા (છાં. ૮-૧૪-૧) અર્થ:-તે
આત્મા, તે અમૃત, બ્રહ્મરૂપ છે,’ એમ વાક્યશેષથી, જગદ્બ્રહ્મજૂત
અવ્યાકૃત એવાં નામરૂપનો જે નિર્વહિતા તથા વ્યાકર્તા, (તેનો બોધ
થાય છે); યદન્તરા-જેના મધ્યે-તે નામરૂપ વર્તે છે તેનાથી તે નામરૂપ,
પૃથક્-સ્વતંત્ર-હોતાં નથી. અર્થાત્, ‘ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશ: ’
(છાં. ૮-૧-૨) અર્થ:-આ વિષે દહરાકાશ છે,’ ઇતિ અત્ર, આકાશ
શબ્દવડે પણ બ્રહ્મ લક્ષિત થાય છે.

આદિ પદ્યથી, ‘ પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા, (કૌ. ૩-૨)—
પ્રાણ इति होवाच ’ (છાં. ૧-૧૧-૫) અર્થ:-હું પ્રાણ છું; પ્રાણ
પ્રજ્ઞાત્મા છે,’ ‘ પ્રાણ એમ કહેલું,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રણ કરાય છે.

(અથઽ)—કેવળ શ્રુતિઓ વડે બ્રહ્મલક્ષણનું પ્રણ કરાવે અપિ
તુ સ્મૃતિઓ વડે પણ પ્રણ કરાવે એમ, ‘ સ્મૃતિભિશ્ચ ’ ઇતિ
વાક્યાર્થ વડે કહે છે—

સ્મૃતિભિશ્ચ-‘ ન જાયતે મ્રિયતે વા,’ ‘ નાદત્તે કસ્ય-
ચિત્પાપમ્,’ ‘ યથાઽકાશઃ સ્થિતો નિત્યમ્,’ ‘ ક્ષેત્રજં ચાપિ માં
વિદ્ધિ,’ ‘ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે,’ ‘ અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્,’ ‘ સમં
સર્વેષુ ભૂતેષુ,’ ‘ ઉત્તમઃ પુરુષઃ ’ इत्यादिभिः શ્રુત્યક્તલક્ષણા-
વિરુદ્ધાभिः પરમાત્માસંસારિત્વપ્રતિપાદનપરાभिઃ તસ્ય સર્વેણા-
નન્યત્વપ્રતિપાદનપરાભિશ્ચ ॥ ૮ ॥

વાક્યાર્થ:—

વળી, તે (બ્રહ્મ) જન્મતું નથી વા મરતું નથી, ‘તે કોઇના પાપને ગ્રહણ કરતું નથી,’ ‘યથાકાશ સ્થિત, નિત્ય છે,’ ‘મને વળી ક્ષેત્રજ્ઞ જાણુ’ ‘તે નહિ સત્યસ્વરૂપ, નહિ અસત્ય સ્વરૂપ એમ કહેવાય છે,’ ‘અનાદિત્વ તથા નિર્ગુણત્વ લીધે, ‘સર્વભૂતો વિષે સમાનરૂપ,’ ‘ઉત્તમપુરૂષ,’ ઇત્યાદિ-શ્રુત્યુક્તલક્ષણથી અવિરૂદ્ધ, પર-માત્માના અગ્રંસારિત્વને પ્રતિપાદનપરાયણ અને તેનું (બ્રહ્મતું) સર્વવડે અનન્યત્વ, તેને પ્રતિપાદનપરાયણ એવી સ્મૃતિઓ વડે. ૮

પ૦ વ્યા૦—

અને શ્રુત્યુક્તલક્ષણાન્ત ઇતિ તત્ત્વ ઉપલક્ષિત છે એમ અર્થ છે.

‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મિતિ કો ન્વેનં જનયેત્પુનઃ । મર્ત્યઃ સ્વિન્મૃત્યુના વૃક્ષણઃ કસ્માન્મૂલાન્પ્રરોહતિ’ અર્થ:—બ્રહ્મ, વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, આનન્દ સ્વરૂપ (છે) તેને નિશ્ચે પુનઃ કોણ જન્માવે ? મર્ત્ય પુરૂષ મૃત્યુ વડે છેદાયલ, ક્યા મૂલથી પ્રરોહણ કરે ? ઇતિ પૃષ્ઠ (પૂછાયલ) જગત્ના મૂલકારણત્વવડે ઉપલક્ષિત (એવા બ્રહ્મ)નું સ્વરૂપ, વિજ્ઞાન તથા આનન્દ લક્ષણ છે’ એમ તત્ત્વદાર્થતત્ત્વ ઉપલક્ષિત છે એમ અર્થ છે.

એ રીતે, ‘બ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્ (તૈ૦ આનંદવક્ષીઃ) અર્થ:—બ્રહ્મવેત્તા પર પદને પ્રાપ્ત થાય છે’ એમ પ્રકૃત બ્રહ્મતત્ત્વના ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ અર્થ:—બ્રહ્મ, સત્ય જ્ઞાન તથા અનન્ત સ્વરૂપ છે,’ ઇતિ-સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરી, ‘તસ્માદ્ધ્વાપતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ’ અર્થ:—તે આ આત્મામાંથી નિશ્ચે આકાશ, સંભૂત-ઉત્પન્ન-થયલું. ‘ઇત્યાદિ વડે તે બ્રહ્મને જગત્કારણત્વવડે ઉપલક્ષિત કરી, સૃષ્ટિ-સરજેલ-એવા કાર્યકારણના સંઘાતો વિષે તે બ્રહ્મના જ પ્રવેશને દર્શાવી, ‘અદૃશ્યેડનાત્મ્યોડનિરુક્તે’ અર્થ:—અદૃશ્ય, અશરીરી, અનિરૂક્ત-પરત્વે, ઇત્યાદિવડે પ્રપંચાપવાદ વડે સર્વાધારરૂપ, સર્વસાક્ષિ રૂપ,

ટિપ્પણ:—સંઘાત-સમૂહાય; પ્રપંચાપવાદવડે-પ્રપંચનો બાધ કરી.

આનન્દરૂપ આત્માનું, અને ‘બ્રહ્મપુરુષં પ્રતિષ્ઠા અર્થઃ બ્રહ્મપુરુષ-
પ્રતિષ્ઠારૂપ છે,’ ઇતિ ‘અથ સોઽમયં ગતો ભવતિ અર્થઃ—હવે તે
અભયતાને ગત થાય છે,’ ‘સ યદ્વાયં પુરુષે, ચક્ષાસાવાદિત્યે સ પક્કઃ
અર્થઃ—અને તે જે આ પુરુષ વિષે, અને જે આ આદિત્ય વિષે છે
તે એક છે’ ઇતિ તત્ત્વનું ઉપલક્ષણ કરવું એમ અર્થ છે.

‘સ વા યથ મહાનજ આત્મા ચોઽયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ
ય ષ્ઠોઽન્તર્હૃદય આકાશસ્તસ્મિન્નુલેકે સર્વસ્ય વશો અર્થઃ—
વળી, તે આ મહાન અજન્મા આત્મા જે, આ વિજ્ઞાનમય પ્રાણો
મધ્યે જે આ હૃદયની અંદર આકાશ છે તે વિષે શયન કરે છે,
સર્વનો જે નિયન્તા છે,’ ઇત્યાદિવડે જાગ્રદાદિ અવસ્થાધર્મો તે વડે
અયુક્ત, અસંગ, કામ તથા અકામપૂર્વક સંસાર તથા મોક્ષના અનુભવ
કરનાર બુદ્ધિ—આદિનો સાક્ષિ એવા ચિદાત્માનો, હૃદય વિષે રહેલા
આકાશરાશ્મિવાચ્ય અજર અમર તથા અભયાદિ—લક્ષણ બ્રહ્મથી અભેદ
છે એમ તત્ત્વનું ઉપલક્ષણ કર્યું છે એમ અર્થ છે.

‘દિવ્યોદ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સવાદ્યાભ્યન્તરો જ્ઞાનઃ। અપ્રાણો-
દ્યમનાઃ શુભ્રો જ્ઞાક્ષરાત્પરતઃ પરઃ (મું ૨-૧-૨) અર્થઃ— આ
અક્ષર બ્રહ્મ નિશ્ચે પ્રકાશમાન, અમૂર્ત તથા પુરુષરૂપ, અર્થાત્ સર્વત્ર
પૂર્ણરૂપ છે; તે બાહ્ય તથા અંદર સર્વને વિષે વ્યાપી રહેલો છે; તે
જન્મથી રહિત, પ્રાણથી રહિત તથા મનથી રહિત છે, તે શુભ્ર-
સ્વરૂપ છે, તે મહાન્ અક્ષરથી પણ પર-શ્રેષ્ઠ-છે’ ઇતિ, ‘અથ
પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે યત્તદ્દેશ્યમ્ (મું ૧-૧-૬)
અર્થઃ—જે પરાવિદ્યા વડે અક્ષરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે તે વિષે હવે
કહેવામાં આવે છે. આ અક્ષર બ્રહ્મ અદૃશ્ય રૂપે,’ ઇત્યાદિવડે બ્રાહ્મ
તથા બ્રાહ્મક—આદિ અનેક ઉપાધિઓના પ્રતિષેધ વડે ઉપલક્ષિત, અને
સર્વભૂતયોનિત્વ વડે સંભાવિત સર્વજ્ઞ—સર્વવેત્તા—(એવા અક્ષર બ્રહ્મ)નું,
અગ્નિવિસ્ફુલ્ભિગાદિવત્ જીવ રૂપે વિભક્તત્વોક્તિએ કરીને પ્રાપ્ત એવી
પરિચ્છેદશંકાના નિરાકરણ વડે, ‘બ્રહ્મૈવેદં વિશ્વમિદં વરિષ્ઠમ્

(સુ ૨-૨-૧૧) અર્થ:-આ સર્વ દૃશ્ય બ્રહ્મરૂપ છે તથા આ બ્રહ્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ રૂપ છે,' ઇત્યન્ત ગ્રંથ વડે અત્યંત ઉપલક્ષિત કરેલું છે.

‘**દૃદ સર્વં ચક્ષ્યમાત્મા**’ અર્થ:-જે આ સર્વ જગત્ છે તે આ આત્મા છે,’ એમ આત્માથી વ્યતિરિક્ત સર્વ દૃશ્યના સ્વરૂપાભાવની ઉક્તિ કરેલી તેનું દુન્દુભિ-આદિ દૃષ્ટાંતો વડે ઉપપાદન કરી, તે આત્માનું શું સ્વરૂપ હોય ? ઇતિ અપેક્ષા પરત્વે, ‘**મહદ્બ્રુતમનન્તમપારં વિજ્ઞાનઘન ષષ્ઠ**’ અર્થ:-તે મહદ્બ્રુત, અનન્ત અપાર કેવળ વિજ્ઞાનઘન સ્વરૂપ છે,’ ઇતિ તત્ત્વને ઉપદિશીલું છે એમ અર્થ છે.

‘**તદેતદ્બ્રહ્માપૂર્વમનપરમનન્તરમવાદ્યં**’ અર્થ:-તે આ બ્રહ્મ અપૂર્વ અનપર અનન્તર અત્યાદ્ય રૂપ છે,’ ‘**અયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુભૂઃ**’ અર્થ:-આ આત્મા, સર્વાનુભવકરનાર એવા બ્રહ્મ રૂપે છે.

‘**અચિદ્બ્રહ્માભિઃ**’ ઇતિ સ્મૃતિવિશેષણુ (છે); શ્રુત્યુક્ત અર્થ પરત્વે સ્મૃતિનું ઉદાહરણ, પ્રતિપત્તિ-દાઢર્યાર્થ હોય છે; તે શ્રુતિની પ્રામાણ્યસિદ્ધિ અર્થે ન હોય. અને વિશેષણુ, સાંખ્યાદિસ્મૃતિ પરત્વે અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેની વ્યાવૃત્તિ અર્થે છે એમ સમજવું.

પરમાત્મત્વપ્રતિપાદનપરા અને **અસંસારિત્વપ્રતિપાદનપરા** ઇત્યાદિ વિશેષણુદ્વય, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ ને સાધારણુ છે. **પરમાત્મા-પરમશ્ચાસૌ આત્મા**-આ આત્મા પરમરૂપ છે; અને આ આત્માનું **પરમત્વ** એટલે અવિદ્યા અને તત્કાર્યસંઘાત અને તદવસ્થાની સાક્ષિતાએ કરીને અવ્યભિચારી અલુપ્ત પ્રકાશ-સ્વભાવત્વ; તેનું અસંસારિત્વ-પ્રતિપાદન=અવસ્થાત્રયની ઉપધિરૂપ કાર્ય સંઘાતથી સમ્યક્ પ્રકારે વિવેચન કરવું તે; અર્થાત્ તત્પરાયણુ (સ્મૃતિઓથી) એમ અર્થ છે.

ટિપ્પણુ:-પ્રતિપત્તિ-દાઢર્યાર્થ-દૃઢ રીતે પ્રતિપાદન કરવા; વ્યાવૃત્તિ-નિષેધ; પ્રકાશસ્વભાવત્વ-પ્રકાશસ્વરૂપણું; તત્પરાયણુ-પરમાત્માને સંસારિરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર.

તે શોધિત એવા ત્વં પદાર્થનું, સર્વેણ—સર્વ જોના વિષે હોય તે સર્વાધિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ (સર્વ) તેની સાથે અનન્યત્વ—તદેકાત્મત્વ—તાદાત્મ્ય—તેને પ્રતિપાદન પરાયણ એવી (સ્મૃતિઓ)વડે એમ અર્થ છે.

બ્રહ્મનું લક્ષણ, વળી ન્યાય વડે અનુગૃહીત છે એમ અર્થ પરત્વે-
જકારનો પ્રયોગ કરેલો છે.

(અવ૦)—એ રીતે, વાક્યોપદેશ વડે તેમજ તદર્થોપલક્ષણપરાયણ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના વ્યાખ્યાનવડે પ્રતિબોધેલ શિષ્યને, અજ્ઞાન, સંશય અને વિષયયના અપોહન—પરિત્યાગ—વડે ઉપદિષ્ઠેલ અર્થ પરત્વે મતિ—નિશ્ચલતા સિદ્ધ થાય તે અર્થ આચાર્યે, પુનઃ પૃચ્છા કરવી ઇતિ આચાર્યકૃત્યનું, ‘ **एवं श्रुतिस्मृतिभिः** ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે—

**एवं श्रुतिस्मृतिभिः गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसार-
सागरादुत्तिथीर्षु पृच्छेत् कस्त्वमसि सोम्येति ॥ ૧ ॥**

વાક્યાર્થ:—

એ રીતે, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓ વડે પરમાત્મતત્ત્વનાં લક્ષણને ગૃહણ કરેલ, સંસારસાગરથી તરી જવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યને, હે સોમ્ય ! તું કોણ છે ? એમ (આચાર્યે) પૃચ્છા કરવી. ૯

પ૦ વ્યા૦—

તેમજ વળી, ‘ **यदि मन्यसे सुवेदेति दध्रमेवापि नूनं त्वं
वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् (केन ૨-૧)** ’ અર્થ:—બ્રહ્મને સુષુપ્ત કારે જાણેલું છે એમ જો તું માને, તો તું નિશ્ચે બ્રહ્મના રૂપને કેવળ અલ્પપણે જાણે છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિ, શિષ્યની પ્રતિપત્તિની પરીક્ષણાર્થ હોય છે.

ટિપ્પણ:—તદર્થોપલક્ષણપરાયણ—તે અર્થનું ઉપલક્ષણ કરનારી; પ્રતિ-
પત્તિ—વિજ્ઞાનસિદ્ધિ.

હે પ્રિયદર્શન ! (સોમ્ય) તું કિમાત્મક છે ? (કસ્ત્વમ)

સ યદિ બ્રૂયાત્—બ્રાહ્મણપુત્રઃ અદોન્વયઃ બ્રહ્મચાર્યાસમ્—
ગૃહસ્થો વા, ઇદાનીમસ્મિ પરમહંસપરિવ્રાટ્ સંસારસાગરાત્
જન્મમૃત્યુમહાગ્રાહાત્ ઉત્તીર્તીર્ષુરિતિ ॥ ૧૦ ॥

વાક્યાર્થઃ—તે શિષ્ય જો, (હું) બ્રાહ્મણપુત્ર, આ વંશનો,
બ્રહ્મચારી વા ગૃહસ્થ હતો, હવે હું પરમહંસ પરિવ્રાજ્ઞ-સંન્યાસી—
એવો જન્મમૃત્યુરૂપી મહાગ્રહોવાળા સંસારસાગરથી ઉત્તીર્ણ થવા
ઉત્સુક છું એમ કહે તો—૧૦

પ૦ વ્યા—

એમ ગુરૂવડે પૂછાયલ શિષ્ય, જો અપ્રતિપત્તિ-આદિ-દોષ-
પ્રતિબંધના વશથી, ‘ હું બ્રાહ્મણ પુત્ર છું ’ છત્યાદિ કહે તો આચાર્યે
કહેવું એમ સંબંધ છે. અદોન્વયઃ—આ અન્વય-વંશ-છે જોતો તે હું.
અર્થાત્, હું અમુક દીક્ષિતવંશી છું. મહાગ્રાહઃ—નક વા તિમિંગલ.

(અથ૦)—અહો, અઘાપિ આ દેહાભિમાન વડે પ્રતિબંધ-જ્ઞાનાદ્ય-
વાળો છે એમ (સમજ) આચાર્ય, ‘ ઇદૈશ તથ ’ છત્યાદિવડે તે
દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરાવે છે—

આચાર્યો બ્રૂયાત્ ઇદૈશ તથ સોમ્ય મૃતસ્ય શરીરં વયોભિરચ્ચતે
મૃદ્ધાવં વા પચ્યતે તત્ર કથં સંસારાદુદ્ધર્તુમિચ્છસીતિ । નહિ
નદ્યાઃ અવરે કૂલે ભસ્મીભૂતે નદ્યાઃ પારં તરિષ્યતીતિ ॥ ૧૧ ॥

વાક્યાર્થઃ—હે પ્રિયદર્શન ! મરણને પામેલ એવો તું તેનું શરીર,
અહીંજ ગૃધ્રાદિ પક્ષિઓવડે ભક્ષણ કરાય છે વા મૃદ્ધભાવને પ્રાપ્ત
થાય છે ત્યાં, તું સંસારથી ઉદ્ધૃત થવાને કયા પ્રકારે ઇચ્છે છે ? નિશ્ચે,
નદીનો અવર કૂલ (કાંઠો) ભસ્મીભૂત થયે તું નદીને પાર તરીશ નહિ. ૧૧

ટિપ્પણ—કિમાત્મક—કાણુ; નક—જૂડ; તિમિંગલ—મહામાત્રય.

પ૦ કથા૦—

વયોમિઃ—ગૃધ્રાદિ—પક્ષિઓવડે ઇતિ અર્થ છે.

એ રીતે, સ્થૂલ દેહનું અભિમાન ત્યાજિત થયે, આત્માને તે સ્થૂલ દેહથી વિવિક્ત માનતો સતો તે શિષ્ય, જો હું શરીરથી અન્યરૂપે (હું) ઇત્યાદિ કહે તો આત્માએ કહેવું એમ ઉત્તર મંત્ર વાક્યવડે અન્વય છે.

(અવ૦)—એથી, આત્માનું શરીરથી અન્યત્વ કેમ અવગત થયું ઇતિ ‘શરીરં તુ જાયતે’ ઇત્યાદિવડે કથે છે:—

સ યદિ જ્ઞાત્ અન્યોઽહં શરીરાત્ । શરીરં તુ જાયતે મ્રિયતે
વયોમિરઘતે શસ્ત્રાગ્ન્યાદિમિશ્ર વિનાશ્યતે વ્યાધ્યાદમિશ્ર પ્રયુ-
ચ્યતે । તસ્મિન્ અહં સ્વકૃતધર્માધર્મવશાત્ પક્ષી નીડમિવ પ્રવિષ્ટઃ
પુનઃ પુનઃ શરીરવિનાશે ધર્માધર્મવશાત્ શરીરાન્તરં યાસ્યામિ
પૂર્વનીડવિનાશે પક્ષીવ નીડાન્તરમ્, એવમેવાહમનાદૌ સંસારે
દેવમનુષ્યાતર્યઙ્ગિનરયસ્થાનેષુ સ્વકર્મવશાદુપાત્તમુપાત્તં શરીરં
ત્યજન્ નવં નવં ચ અન્યદુપાદદાનો જન્મમરણપ્રબન્ધચક્રે ઘટી
યન્નવત્ સ્વકર્મણા શ્રામ્યમાણઃ ક્રમેણેદં શરીરમાસાદ્ય સંસાર-
ચક્રભ્રમણાત્ અસ્માન્નિર્વિણ્ણો ભગવન્તમુપસન્નોઽસ્મિ સંસાર-
ચક્રભ્રમણપ્રશમાય । તસ્માન્નિત્ય એવાહં શરીરાદન્યઃ શરીરાણિ
આગચ્છન્ત્યપગચ્છન્તિ ચ વાસાંસીવ પુરુષસ્યેતિ ॥ ૨૨ ॥

વાક્યાર્થઃ—તે શિષ્ય જો હું શરીરથી અન્ય હું એમ કહેતો શરીર તો જન્મે છે, મરે છે, પક્ષિઓ વડે ભક્ષણ કરાય છે, અને શસ્ત્ર તથા અગ્નિ—આદિવડે વિનાશ કરાય છે, અને વ્યાધિ—આદિવડે પ્રયુક્ત થાય છે. પક્ષિ માળામાં પ્રવેશ કરે તેમ હું, સ્વકૃત ધર્માધર્મવશથી તે શરીર વિષે પ્રવિષ્ટ થઈ, પુનઃ પુનઃ શરીર વિનાશ થતાં ધર્માધર્મ વશથી શરીરાન્તરને પ્રાપ્ત થઈશ;

પૂર્વેનો માળો વિનાશ પામતાં, પક્ષી જેમ અન્યમાળા પ્રતિ (પ્રાપ્ત થાય તેમ) એ રીતેજ હું અનાદિ-સંસાર વિષે, દેવ-મનુષ્ય-પક્ષી તથા નરક-સ્થાનો વિષે સ્વકર્મવશથી, વારંવાર ઉપાત્ત શરીરને ત્યાગ કરતો અને અન્ય નવનવાં શરીરનું ગૃહણ કરતો, જન્મમરણ-પ્રત્યન્ધના ચક્ર વિષે ઘટીયંત્રવત્ સ્વકર્મવડે ભ્રમણ કરતો, ક્રમે કરીને આ શરીરને પ્રાપ્ત કરી આ સંસારચક્રભ્રમણથી નિર્વેદને પ્રાપ્ત થઇ, સંસારચક્રભ્રમણના ઉપશમાર્થ, ભગવંત પ્રતિ ઉપસન્ન થયો છું.

તેથી, હું કેવળ નિત્ય-સ્વરૂપ તથા શરીરથી અન્ય છું; અને શરીરો પુરૂષનાં વસ્ત્રોની જેમ આવે છે અને જાય છે. ૨૨

પ૦ કથા૦—

શરીરાવસ્થાના દૃષ્ટાપણના લીધે, વિકારી દશ્યથી, હું અવિકારી દ્રષ્ટા અન્ય છું એમ અર્થ છે; જો એમ હોય તો દેહથી અન્ય એવા તને દેહાભિમાનપૂર્વકત્વ કેમ ઘટે? અવિદ્યા પ્રયુક્ત એવા કામવડે પ્રવર્તિત એવા ધર્માધર્મવશથી તેમ (છે) એમ ‘તસ્મિન્નહમ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે.

‘સ્વકૃત’ વિશેષણ વડે, અહંકારપૂર્વકત્વનું ઘોતન થાય છે; અને અવિદ્યા વિના અહંકારનો કેવલ આત્મા વિષે અમંજલ હોય છે તેથી અવિદ્યાપ્રયુક્ત અભિમાન, ધર્માધર્મેના મૂલરૂપે હોય છે એમ ભાવ છે.

જો એ રીતે તું જાણનાર છે તો તું ક્રમે મ કરીશ એમ કહેતો તેના ઉચ્ચરૂપે, પૂર્વકૃત ક્રમેવાસનાની વશતાએ કરીને હું, ઉત્તરોત્તર ક્રમપ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરવાને શક્તિમાન નથી એમ અભિપ્રાયથી શિષ્ય ‘અનાદૌ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે.

‘વહી જતી કાલનદીઓને કવચિત્ તરે, કવચિત્ નહીં (તરે)’ ઇત્યાદિ ન્યાયે કરી, ક્રમેણેદં શરીરમાસાદ્ય (ક્રમે કરી આ શરીરને પ્રાપ્ત કરી) એમ કહેલું છે.

ટિપ્પણ:—ઉપાત્ત-પ્રાપ્ત; ઘોતન-પ્રકાશન.

બહુકર્મોની સંચિતતા હોય તથાપિ, ફલારંભ કેવળ ક્રમવડે પ્રાપ્ત થાય, તે યુગપત્ પ્રાપ્ત ન થાય એમ ક્રમ શબ્દવડે એક ભવિત્વવાદનો નિરાસ કરાય છે.

આ વડે આત્માનો નિત્યાનિત્યવિવેક ઉત્પન્ન થયો એમ ફલિતનું, ‘તસ્માન્નિત્ય એવ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરેલું છે. ૨૨

(અથ૦)—આચાર્ય તો તે વિવેકાકિત્તની પ્રશંસા કરી, ‘સાધ્વ-વાદી:’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે અભ્યનુજ્ઞા કરે છે—

આચાર્યો ब्रूयात् साध्ववादीः सम्यक्पश्यसि कथं मृषाऽ-
वादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा
इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति ॥ १३ ॥

વાક્યાર્થ:—આચાર્યે—તે સાધુકથન કર્યું. તું સમીચીન બેનાર છે; હું બ્રાહ્મણ-પુત્ર, આ અન્વયનો બ્રહ્મચારી હતો. વા ગૃહસ્થ હતો, અધુના હું પરમહંસ પરિવ્રાજક છું, એમ તું કેમ વૃથા વહેલો ? એમ—કહેવું.

પ૦ ઘ્યા૦—

એમ, વિવેકવંત એવા તને વર્ણાશ્રમાદિનું અભિમાન કેવળ પ્રાંતિમૂલક હતું એમ ‘કથં મૃષાઽવાદી:’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહેલું છે. ૧૩

(અથ૦)—મને કેમ પ્રાંતિ થઇ એમ પૃચ્છા કરનારને આચાર્યે કહેવું એમ ‘તં’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;—

तं प्रति ब्रूयादाचार्यः स यदि ब्रूयात्-भगवन्, कथमहं
मृषाऽवादिषमिति ॥ १४ ॥ यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं
शरीरं जात्यन्वयवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीः ब्राह्मणपुत्रोऽ-
दोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ॥ १५ ॥

ટિપ્પણ:—નિરાસ—નિરાકરણ; અભ્યનુજ્ઞા કરે છે—યાદ આપે છે.

વાક્યાર્થ:—

તે જો એમ કહે—હે ભગવન્ ! મેં મિથ્યાવચ્ચનોક્તિ શી રીતે કરી ? તો તેના પ્રત્યે આચાર્યે કહેવું; કેમકે તે જાતિ તથા અન્વયથી વર્જિત એવા કૂટસ્થ આત્માનું સ્વરૂપ હોય તેમ હું બ્રાહ્મણપુત્ર છું, આ વંશનો છું, ઇત્યાદિ વાક્ય વડે, અનાત્મભૂત એવાં જાતિ અન્વય તથા સંસ્કારવાળા શરીરનો હું રૂપે ઉલ્લેખ કરી પ્રત્યક્ષિત્તા કરી (તેથી તે મિથ્યોક્તિ કરેલી). ૧૪-૧૫

૫૦ વ્યા૦—

(આચાર્યે) શું કહેવું ? તે ‘ **યતસ્ત્વમ્** ’ ઇત્યાદિ વડે કહેવું છે. **જાતિ—**જન્મ. **અન્વય:—**પિતૃ-આદિ અન્વય. **સંસ્કાર:—**જાત કર્મ-આદિ અને ઉપનયન-આદિ. **ભિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારમ્=** અનાત્મભૂત જાતિ, અન્વય, અને સંસ્કારો જે શરીરના તેને તે પ્રકારે.

જાતિ અન્વય અને સંસ્કારથી વર્જિત એવા કૂટસ્થ આત્માનું સ્વરૂપ હોય તેમ હું-રૂપે ઉલ્લેખ કરતાં, હું બ્રાહ્મણ પુત્ર છું ઇત્યાદિ વાક્યવડે શરીરને (આત્મસ્વરૂપે) જાણેલું. એથી તે વિપરીત જ્ઞાનને લીધે તે મિથ્યોક્તિ કરેલી એમ અર્થ છે. ૧૪-૧૫

(અથ૦)—ઉક્ત અર્થનું વિશદીકરણ-સ્પષ્ટીકરણ-કરવા ‘ **સ યદિ** ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે શિષ્ય, પ્રશ્નનું ઉત્થાપન કરે છે—

સ યદિ પૃચ્છેત્ કથં ભિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારં શરીરં, કથં વા અહં જાત્યન્વયસંસ્કારવર્જિત ઇતિ ॥ ૧૬ ॥

વાક્યાર્થ:—

શરીર, કેવી રીતે અનાત્મભૂત એવાં જાતિ અન્વય તથા સંસ્કાર વાળું હોય ? વા, હું જાતિ અન્વય તથા સંસ્કારથી કેવી રીતે વર્જિત છું ? એમ જો તે પૃચ્છા કરે તો—૧૬

પ૦ વ્યા૦—

રૂપદાર્થ છે.

(અવ૦)—‘ આચાર્ય ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શુરના ઉત્તરદાનાર્થ પ્રવૃત્તિકથન કરે છે—

આચાર્યો બ્રયાત્ શૃણુ સોમ્ય, યથેદં શરીરં ત્વત્તોઽભિન્ન-
ભિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારં ત્વં ચ જાત્યન્વયસંસ્કારવર્જિતઃ ઇત્યુ-
ક્ત્વા તં સ્મારયેત્—સ્મર્તુમર્હસિ સોમ્ય, પરમાત્માનં સર્વાત્માનં
યથોક્તલક્ષણં શ્રાવિતોઽસિ. ‘ સદેવ સોમ્યેદમ્ ’ ઇત્યાદિભિઃ
શ્રુતિભિઃ સ્મૃતિભિશ્ચ । લક્ષણં ચ તસ્ય શ્રુતિભિઃ સ્મૃતિ-
ભિ શ્ચ ॥ ૧૭ ॥

વાક્યાર્થઃ—

આચાર્યે કહેવું—હે પ્રિયદર્શન શિષ્ય ! સાંભળ; એમ તારા
આત્માથી ભિન્ન એવું આ શરીર, ભિન્ન ભૂતિ અન્વય અને સંસ્કાર-
વાળું હોય છે અને તું (તારો આત્મા), ભૂતિ અન્વય અને સંસ્કારથી
વર્જિત છે તેમ, એમ ઉક્તિ કરી તે શિષ્યને સ્મરણ કરાવવું—હે
પ્રિયદર્શન ! ‘ સદેવસોમ્યેદમ્ (છાં. ૬-૨-૧) અર્થઃ—હે પ્રિયદર્શન !
આ કેવળ સત્ય સ્વરૂપ છે ’, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ વડે
તને સર્વાત્મ-સ્વરૂપ પરમાત્માના સ્વરૂપનું યથોક્તલક્ષણપૂર્વક શ્રવણ
કરાવેલું છે, અને તે પરમાત્માના લક્ષણનું પણ તને શ્રુતિઓ અને
સ્મૃતિઓવડે શ્રવણ કરાવેલું છે તે તને સ્મરણ કરવું ઘટે છે. ૧૭

પ૦ વ્યા૦—

વક્તવ્ય અર્થનો અતિસૂક્ષ્મદૃષ્ટિ-ગમ્યતાના લીધે, તું સાવધાન
થા એમ, ‘ શૃણુ સોમ્ય ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહેલું છે.

યથેદં ઇતિ વાક્યાર્થથી લઈ વર્જિતઃ ઇત્યન્ત શિષ્યોક્તિના

ટિપ્પણઃ—અતિસૂક્ષ્મદૃષ્ટિગમ્યતા-અતિસૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવડે જણાવાવાપણું.

અનુવાદવાક્યની ઉક્તિ કરી, તે શિષ્યને પૂર્વોક્ત પરમાત્મલક્ષણનું સ્મરણ કરાવવું એમ વાક્યયોજના છે.

‘સત્ત્વેવ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે અને તદર્થાનુકૂલ સ્મૃતિ-વાક્યો વડે, યથોક્તલક્ષણ સર્વાત્મસ્વરૂપ એવા પરમાત્માનું તને શ્રવણ કરાવેલું છે તેથી, હે પ્રિયદર્શન! તને તે પરમાત્માનું લક્ષણ સ્મરણ કરવું યોગ્ય છે એમ ગ્રંથ યોજનીય છે;

‘ય આત્માઽપહતપાપ્મા’ અર્થ:—જે આત્મા, પાપ જેમાંથી અપહત થયેલું છે તેવો છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ‘ન જાયતે’ (મ. ગો ૦ ૨-૨૦) અર્થ:—તે જન્મતો નથી’, ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ વડે તને પરમાત્માના લક્ષણનું શ્રવણ કરાવેલું છે;

અને તે આત્માનું પૂર્વોક્તધ્વક્તોપલક્ષણ સ્મરણમાં લાવવું ઘટે છે એમ અન્વય છે.

(અવ ૦)—એ રીતે, ઉક્ત-સ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવી, શરીરના લિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારત્વના જ્ઞાપનાર્થ, તે શરીરની ઉત્પત્તિપ્રકારનો, ‘લઘ્વપરમાત્મ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપદેશ કરવો એમ કહેલું છે:—

લઘ્વપરમાત્મલક્ષણસ્મૃતયે વ્રૂયાત્—યોઽસાવાક્તશ્ચ-
માનામરૂપાભ્યામર્થાન્તરભૂતઃ અશરીરઃ અસ્થૂલાદિલક્ષણઃ
અપહતપાપ્માદિલક્ષણશ્ચ સર્વૈઃ સંસારધર્મૈઃ અનાગન્ધિતઃ ‘યત્સા-
ક્ષાદપરોક્ષાધ્વ્રક્ષ્ણ’, ‘ય આત્મા સર્વાન્તરઃ’, ‘અદૃષ્ટો દ્રષ્ટા અશ્રુતઃ
શ્રોતા અમતો મન્તા અવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા નિત્યવિજ્ઞાનસ્વરૂપઃ અન-
ન્તરઃ અવાણઃ વિજ્ઞાનઘન એવ પરિપૂર્ણઃ આકાશવતઃ અનન્તશક્તિઃ
આત્મા સર્વસ્ય અજ્ઞનાયામર્જિતઃ આભિર્ભાવિતિરોગાદિહિતઃ
શ્ચ સ્વાત્માવેશજન્યોઃ નામરૂપયોઃ જગદાંજભૂતયોઃ સ્વાત્મ-

સ્યયોઃ તત્ત્વાન્યત્વાભ્યામનિવેચનીયયોઃ ન્યવચયોઃ સદ્ભાવ
માત્રેણાચિન્ત્યશક્તિત્વાભ્યામકર્તા અવ્યાપ્તયાઃ ॥ ૧૮ ॥

વાક્યાર્થઃ—

પરમાત્મલક્ષણવિષયક અનુસંધાન-લબ્ધ શિષ્યને ગુરુએ કહેવું:—
નામ તથા રૂપથી અર્થાન્તરભૂત મૂર્તિવર્જિત અસ્થુલાદિ-લક્ષણ
અને અપહત-પાપાદિ-લક્ષણ સર્વ સંસારધર્મેથી અસંગ્રહિત ‘જે
સાક્ષાત્ અપરોક્ષકારથી બ્રહ્મ,’ ‘જે આત્મા સર્વાન્તર રૂપ છે,’
જે અદૃષ્ટ દ્રષ્ટારૂપ, અશ્રુત શ્રોતારૂપ, અમત મન્તારૂપ, અવિજ્ઞાત
વિજ્ઞાતારૂપ, નિત્યવિજ્ઞાનસ્વરૂપ, અનન્તર, અબાહ્ય, કેવળ વિજ્ઞાનબળ,
આકાશવત્ પરિપૂર્ણ, અનન્તશક્તિવાળું, અશનાયા-આદિ-રહિત અને
આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવથી રહિત એવું આ આકાશનામનું
(બ્રહ્મ) તત્ત્વ, તે સ્વાત્મવિલક્ષણ અર્થાત્ અચેતન, સ્વાત્મસ્થ-
—આત્મનિષ્ઠ-તત્ત્વ અને અન્યત્વ વડે કરીને અનિર્વચનીય, સ્વયંવેદ્ય,
જગતદ્બીજભૂત એવાં અનભિવ્યક્ત નામરૂપનો, સદ્ભાવ
માત્રવડે અચિન્ત્યશક્તિતાને લીધે વ્યાકર્તા-વ્યક્ત કરનાર-સર્વના
આત્મારૂપ છે. ૨૮

૫૦ ઘ્યા૦—

લબ્ધ કરેલ છે પરમાત્મલક્ષણા રમૃતિ-અનુસંધાન-જેણે તે
શિષ્યને કહેવું એમ અર્થ છે;

ઉપલક્ષણત્વવડે ઉક્ત-વાક્યાર્થને જ પ્રગટ કરતાં આત્મ-સંકાશથી
સંધાતોત્પત્તિ કયા પ્રકારે થાય તેનું, ‘યોઽસૌ’ છત્યાદિ વડે
કથન કરેલું છે;

જે શાખાન્તર અને પ્રકરણાન્તર વિષે આત્મા આદિ શબ્દોવડે
પ્રસિદ્ધ, ‘આકાશો વૈ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા તે ચદન્તરા (છાં.
૮-૧૪-૧) અર્થઃ—નિશ્ચે, જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે તે નામરૂપનું

નિર્વાહક છે, તેઓ જે મધ્યે,' ઇતિ અત્ર છાંદોગ્ય વિષે નિર્દિષ્ટ, જેને આકાશ નામે કહેવામાં આવે છે, સ્વાત્મવિલક્ષણ એવાં નામરૂપનું જે વ્યક્ત કરનાર છે તે સર્વ જગતના આત્મારૂપે છે એમ અન્વય છે;

‘**આકાશનામા**’ એમ કહેતાં ભૂતાકાશની શંકા થાય તેનો ‘**આકાશોડર્યાન્તરત્વાદિધ્યપદેશાત્** (જ. સૂ. ૧-૩-૪૧) અર્થ:-આકાશ (પરબ્રહ્મ છે), અર્થાન્તરત્વાદિકના વ્યપદેશથી,’ ઇતિ ન્યાયવડે ‘**નામરૂપાભ્યામર્યાન્તરભૂત**’ ઇતિ પદાર્થથી પરિહાર કરે છે; નામરૂપ વિષે ભૂતાકાશના અન્તઃ પાતિત્વને લીધે તે નામરૂપનો આધારભૂત આત્મા, આધેય એવાં આકાશાદિથી અન્ય છે એમ અર્થ છે;

અમંગાદિવડે આકાશ-સામ્યતાને લીધે પરમાત્મા પણ શ્રુતિઓ મધ્યે કવચિત્ ગૌણુવૃત્તિએ કરીને ‘**આકાશ**’ શબ્દવડે નિર્દેશાય છે એમ સમજવું; એથીજ, (આકાશરૂપ છે તેથી) **અશરીર**:=ભૂર્તિવર્જિત;

અશરીર પદ અનિન્દ્રિયત્વાદિનું પણ ઉપલક્ષણ છે એમ અભિપ્રાયે ‘**અસ્થૂલાદિલક્ષણ**’ ઇતિ પદાર્થવડે વિશિષ્ટ કરે છે; અથવા, **અશરીર**:-શરીરાદિસંઘાતથી રહિત એમ અત્ર, ‘**અસ્થૂલાદિલક્ષણ**’ ઇતિ પદાર્થવડે પ્રમાણ-સૂચન કરે છે;

શરીર-ઇન્દ્રિય-મન-પ્રાણ-આદિથી રહિત છે એથીજ આત્મા, **અપદ્મપાત્માદિલક્ષણ** છે; અભિમાન કરાતી વસ્તુના અભાવે-અભિમાનનો અભાવ હોવાથી, એમ અર્થ છે; **અ** શબ્દવડે સ્વતઃ વિકારરાહિત્યતાનો સમુચ્ચય કરાય છે;

સર્વૈઃ ઇતિ પદાર્થવડે સર્વ વિશેષણો વડે સિદ્ધ અર્થનું કથન કરે છે; **અનાગમ્બિત**:=અમંગ્લિષ્ટ;

*ટિપ્પણ:-નિર્વાહક=વ્યક્ત કરનાર; અન્તઃપાતિત્વ-અન્તર્ગત હોવાપણું; આધેય-આમિત; અનિન્દ્રિયત્વ=ઇન્દ્રિય-રહિતપણું; વિકારરાહિત્યતા=વિકાર-રહિતપણું.

લહે એ રીતે પરમાત્માનું અશરીરાદિ-લક્ષણત્વ સિદ્ધ હોય તથાપિ, જીવ કેવળ શરીરાદિ-લક્ષણ સિદ્ધ થાય એમ આશંકા કરી, તેના સાથે તેના અનન્યત્વ શ્રવણને લીધે એમ મ હો એમ અભિપ્રાયે, ‘યત્સાક્ષાત્’ ઇત્યાદિ પદાર્થવડે કહેલું છે;

વિજ્ઞાતા એમ કહેતાં વિજ્ઞાનકૃત્વ પ્રાપ્ત થાય તેનું, ‘નિત્ય વિજ્ઞાનસ્વરૂપ’ ઇતિ પદાર્થવડે વારણ કરે છે; તત્ર, ‘અનન્તર’ ઇત્યાદિવડે પ્રમાણુકથન કરેલું છે;

આકાશવત્ પરિપૂર્ણઃ એમ અન્વય છે; પૂર્ણઃ એમ નિઃપ્રત્યય, કર્મપરત્વે નહિ કિંતુ કર્તાપરત્વે પરિચ્છેદાભાવનું દ્યોતન કરનાર છે એમ આકાશનો દષ્ટાંત છે;

એવંલક્ષણ પરમાત્માને ‘દૃષ્ટવાદિક’ કેમ કહેલું છે ? એમ કોઈ કહે એથી, ‘અનન્તશક્તિઃ’ ઇતિ પદાર્થવડે કહેલું છે;

‘દુન્દ્રો માયાભિઃ પુરુષપ્ રૂપે રૂપે’ અર્થઃ—માયાઓવડે ઇન્દ્ર બહુરૂપ કહેવાય છે, ઇતિ શ્રુતિથી અનન્તા—અનવચ્છિન્ના—દુર્લક્ષ્યા—માયાવસ્થાસ્પી શક્તિઃ—ઉપાધિઓ—છે જેની તે અનન્તશક્તિઃ; તે અનન્તશક્તિ પ્લક્ષ્મ, માયાના કાર્યરૂપ અન્તઃકરણ અને ઇન્દ્રિયરૂપ ઉપાધિઓને લઈ ‘દૃષ્ટવાદિ’ વ્યપદેશને ધારણ કરનારો થાય છે એમ અર્થ છે; અર્થાત્, આત્મા સ્થાવરજંગમ એવા સર્વ પ્રપંચના સ્વરૂપરૂપે છે;

તેનું નિત્ય—અસંસારિત્વ સ્વાભાવિક છે એમ ‘અશનાવાદિ’ ઇતિ પદાર્થવડે કહેલું છે; અર્થાત્, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની સાક્ષિતાને લીધેજ, તે તેનાથી વિવર્ણિત હોય છે;

એ રીતે, આત્મસ્વભાવ—સ્વરૂપની—ઉક્તિ કરી, ‘સ્વાત્મવિહ-

*ટિપ્પણ્યુઃ—વારણ-નિષેધ; નિષ્પ્રત્યય—નિષ્કાજ્ઞાન; વ્યપદેશ—નામનિર્દેશ; સંજ્ઞા; આવિર્ભાવ—પ્રગટ્યવાપલ્યું; તિરોભાવ—અન્તર્હિત થવાપલ્યું.

જાણયો: 'ઇત્યાદિવડે નામરૂપાત્મક અનાત્મ સ્વભાવને પ્રપંચિત કરે છે; **જગદ્જોજમૂતયો:** 'ઇતિ ઉપાદાનત્વની ઉક્તિ કરાય છે;

જે આમ હોય તો, આત્મોપાદાનત્વશ્રુતિ કેમ થટે એમ કાઠું કહે એથી તે પરત્વે, **સ્વાત્મસ્થયો:** 'ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરેલું છે;

ઉપાદાનાધારતામાત્રવડે ઉપાદાનત્વસિદ્ધિ કેમ થાય એમ કહે તે પરત્વે, **સન્નાવમાત્રેણ** 'ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરેલું છે; સત્ત્વને **સન્નાવ** કહે છે; અર્થાત્, કેવળ આત્મસત્તામાત્રે કરીને આત્માવિષે સ્થિત; પૃથક્ સત્તાવાળાં નહિ; અર્થાત્, આત્મનિષ્ઠ નામરૂપ; તેમજ વળી, સ્વાત્મૈકતાને પ્રાપ્ત એવાં નામરૂપનો **વ્યાકર્તા** સ્વાત્માનો જ **વ્યાકર્તા**—વ્યક્ત કરનાર—છે એમ આત્માની ઉપાદાનત્વસિદ્ધિ છે એવો અભિપ્રાય છે;

ચિદ્રૂપ આત્માને એ રીતે, અચિદ્રૂપે શાથી સ્વાત્મ—વ્યાકરણ હોય એમ કહે એથી, **અચિન્ત્યશક્તિસ્વાત્** ' એમ પદાર્થવડે કહેલું છે; **અવ્યાકૃતયો:**—અનભિવ્યક્ત હોય તેનો; અનભિવ્યક્તતાએ કરીને સ્થિત હોય તે નિશ્ચે વ્યક્તીભૂત કરાય; જે વસ્તુ પૂર્વે અસત્યરૂપે હોય તેને વ્યક્તીભૂત ન કરાય કેમકે, તેથી અતિ પ્રસંગ થાય એમ ભાવાર્થ છે. ૧૮

(અવગ)—ઉક્તલક્ષણ નામરૂપનો જ્યારે આ (આત્મા) નિષ્પાદયિતા છે તો તે (નામરૂપ) પ્રથમ કયા સ્વરૂપે નિષ્પાદિત થાય તેનું, 'તે નામરૂપે' ઇત્યાદિવડે કથન કરે છે:—

તે નામરૂપે અવ્યાકૃતે વ્યાક્રિયમાણે તસ્માદેતસ્માદાત્મન આકાશનામાકૃતી સંવૃત્તે । તચ્ચાકાશાશ્રયં ભૂતમનેન પ્રકા-

*ટિપ્પણ:—આત્મોપાદાનત્વશ્રુતિ—આત્મા ઉપાદાન કારણ રૂપે હોવાનું જણવનારી શ્રુતિ; ઉપાદાનાધારતામાત્રતા—ઉપાદાન કારણરૂપી આધારમાત્રપણું; સ્વાત્મૈકતા=સ્વાત્મ—સ્વરૂપ; સ્વાત્મવ્યાકરણ—પોતાના સ્વરૂપનો વિકાર; અનભિવ્યક્તતા—અવ્યક્તતા; નિષ્પાદયિતા—વ્યક્ત કરનાર.

રેણ પરમાત્મનઃ સંભૂતં પ્રસન્નાદિવ સાલેલાન્મલમિવફેન ।
 ન સલિલં ન ચ સલિલાદત્યન્તમિશ્નં ફેનમ્ । સલિલવ્યાપી-
 રેકેણાદર્શના । સલિલં તુ સ્વચ્છં અન્યત્ફેનાન્મલરૂપા ।
 एवं प मात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाम्यां शुद्धः
 प्रसन्नः तद्विलक्षणः । ते नामरूपे अव्याप्ये सती व्याप्य-
 माणे फेनस्थानीये आकाशः नामाकृती संवृत्ते ॥१९॥

વાક્યાર્થઃ—

તે નામરૂપ અનાલિવ્યક્ત સતાં તે આત્માથી વ્યક્તીભૂત થતાં,
 આકાશ નામની આકૃતિરૂપે વ્યવહારયોગ્ય થયેલાં; અને તે આકાશાખ્ય
 ભૂતપદાર્થ, પ્રસન્ન સલિલથી મલની પેરે શીણ સમુત્પન્ન થાય તેમ,
 આ પ્રકારે પરમાત્માથી સમુત્પન્ન થયેલ છે.

શીણ, તે સલિલ ન હોય તેમજ તે સલિલથી અત્યન્ત ભિન્ન
 ન હોય; સલિલ-વ્યતિરેક કરીને તેનું અદર્શન હોય છે તેથી, સલિલ
 તો મલરૂપ ફેનથી અન્ય સ્વચ્છ રૂપે છે;

એ રીતે, પરમાત્મા ફેનસ્થાનીય નામરૂપથી અન્ય, શુદ્ધ, નિર્ભળ
 અને તે નામરૂપથી વિલક્ષણ હોય છે;

તે નામરૂપ અનાલિવ્યક્ત સતાં વ્યક્તીભૂત થતાં, ફેનસ્થાનીય
 આકાશનામની આકૃતિરૂપે સંવૃત્ત થાય છે; ૧૯.

પ૦ વ્યા૦—

તસ્માત્—અપહત-પાપ્મત્વાદિ લક્ષણ એવા, તેથી; **પતસ્માત્**
 =અચિન્ત્યશક્તિવાળો સર્વજ્ઞ, તેથી;

આકાશનામાકૃતી સંવૃત્તે=આકાશ ઇતિ નામવાચક; આકૃતિ=
 વાચ્યાકાર; એમ આકાશાકારે સંવૃત્ત થયેલાં (સંવૃત્તે) અર્થાત્, એ રીતે
 નામરૂપ વ્યવહાર યોગ્ય થયેલાં;

∴ટિપ્પણુઃ—વ્યતિરેક-અભાવ.

(તાત્પર્ય) :—સદાત્મક બ્રહ્મ જ, માયાવશથી વાચ્યવાચકાકારે આકાશાદિ-શબ્દાર્થાત્મકરૂપે અભિવ્યક્ત થયેલું હોય છે એમ તાત્પર્યાર્થ છે;

ચિદાત્માની અચિદાત્મક આકાશસ્વરૂપે નિષ્પત્તિ કેમ હોય એમ શંકાનું, ‘તત્કાકાશસ્વરૂપ’ ઇત્યાદિ પદાર્થથી દર્શાવડે પ્રત્યાખ્યાપન કરે છે;

દર્શાવડે વિવરણ કરતાં, ‘ન સલિલમ્’ ઇત્યાદિવડે આત્માની પરિણામિત્વ—શંકાનું વારણ કરે છે; સલિલથી વ્યતિરિક્ત ફેનનો સ્વરૂપતઃ પૃથક્ અનુપલબ્ધ હોય છે તેથી એમ અર્થ છે;

ફેનનો સલિલથી ભેદાભાવ હોય એટલે સલિલનો પણ તે ફેન-શીણ-થી ભેદ હોતો નથી એથી, ‘સલિલં’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે; એથી, ફેન તે સલિલ જ ન હોય તેમજ તેનાથી ભિન્ન ન હોય, કેંતુ અનિર્વચનીય છે; શ્રુતિમાં વળી તેમજ કહ્યું છે:—‘વાચારંભર્ણ વિકારો નામધેયમ્’ છાં. ૬-૧-૪ અર્થ:—નામધેય, વાચારંભણ વિકારરૂપ છે;

‘યં પરમાત્મા’ ઇતિ પદાર્થવડે દાદાન્તિક-કથન કરેલું છે; ‘તે નામરૂપે’ ઇતિ પદાર્થવડે નિરૂપિત એવી આકાશોત્પત્તિનું નિગમન કરે છે.

(અવગ) :—હવે, ‘તતોઽપિ’ ઇત્યાદિવડે તે આકાશથી વાયુ-આદિની ઉત્પત્તિને પ્રતિપાદિત કરે છે:—

તતોઽપિ સ્ખલભાવમાપદ્યમાન નામરૂપે વ્યાક્રિયમાણે વાયુભાવમાપદ્યેતે તતોઽપ્યાગ્રિભાવં અગ્રેરબ્ધમાવં તતઃ પૃથ્વીભાવં

*ટિપ્પણ:—સદાત્મક=સત્યસ્વરૂપ; અચિદાત્મક=જડાત્મક; નિષ્પત્તિ=ઉત્પત્તિ; પ્રત્યાખ્યાપન=નિરાકરણ; પરિણામિત્વશંકા=પરિણામસ્વરૂપે હોવાપણાની શંકા; વ્યતિરિક્ત=ભિન્ન; અનુપલબ્ધ=અનુપલબ્ધિ; દાદાન્તિક=સિદ્ધાંત;

इत्येवंप्रक्रमेण पूर्वपूर्वानुप्रवेशेन पंचमहाभूतानि पृथिव्यन्तः-
 आनि । ततः पंचमहा-तगुणावशिष्टा पृथ्वी । पृथ्व्याश्च
 पंचात्मिक्यो ब्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते । ताभ्यो भक्षि
 ताभ्यो लोहितं च शुक्रं च स्त्रीसंसारसंबन्धि जायते ।
 तदुभयमृतुकाले अविद्याप्रयुक्तताम्रलज्जादेर्मासोद्भूतं मंत्र-
 संस्कृतं गर्भाशये निषेच्यते । तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन
 विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे दशमे वा मासि संजायते ॥ २० ॥

वाक્યार्थः—

તેથી પણ સ્થૂલભાવને આપન્ન થનારાં નામરૂપ, વિકારને પ્રાપ્ત
 થતાં વાયુભાવને આપન્ન થાય છે; તેથી પણ (વાયુથી) અગ્નિ-
 ભાવને, અગ્નિથી જળભાવને, તેથી (જળભાવથી) પૃથ્વીભાવને
 આપન્ન થાય છે;

એ રીતે, ક્રમે પૂર્વપૂર્વાનુપ્રવેશવડે પૃથિવી-પર્યન્તનાં પંચમહાભૂતો
 ઉત્પન્ન થયલાં તેથી પૃથિવી, પંચમહાભૂતગુણવડે વિશિષ્ટા હોય છે;
 અને પૃથિવીથી વ્રીહિ-યવ-આદિ પંચાત્મિકી ઓષધિઓ જન્મે છે;
 અને તે ઓષધિઓ ભક્ષિત થતાં, સ્ત્રીપુરૂષ સંબંધી લોહિત-રજ-
 અને વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; ઋતુકાલે અવિદ્યાપ્રયુક્ત એવી કામમ-
 ન્થાના નિર્મથનવડે ઉદ્ભૂત, મંત્રપૂત એવાં તે ઉભય (લોહિત અને
 વીર્ય) ગર્ભાશય વિષે નિષિક્ત થાય છે; તે સ્વયોનિરસાનુપ્રવેશ વડે
 વિવૃદ્ધ થતાં ગર્ભીભૂત થઈ, નવમે વા દશમે માસે સમુત્પન્ન થાય છે. ૨૦

પ૦ વ્યા૦—

આકાશસ્વરૂપે સ્થિત એવાં નામરૂપ, તદ્દનુગત-સ્વરૂપે વિકારને

*ટિપ્પણુ:—આપન્ન=સંપન્ન; પ્રાપ્ત; વાયુભાવ-વાયુસ્વરૂપ; અવિદ્યાપ્રયુક્ત-
 અજ્ઞાનજન્ય; નિષિક્ત થાય છે-સિંચાય છે; સ્વયોનિરસાનુપ્રવેશ વડે-પોતાની
 યોનિ વિષે રસસ્વરૂપેઅનુપ્રવેશ કરે તે વડે; તદ્દનુગત-આકાશાનુગત.

પ્રાપ્ત થતાં તે આકાશથી પણ સ્થૂલભાવને આપત્ત થતાં સત્તાં, વાયુ-ભાવને આપન્ન થાય છે એમ (વાક્ય) યોજના છે;

સ્થૂલભાવ:—સ્પર્શગુણવડે ઉપચયને પ્રાપ્ત થવું તે; જે નામ-રૂપ આકાશાત્મતાને પ્રાપ્ત થયેલાં તેજ વિકારભાવને પ્રાપ્ત થતા, વાયુભાવને આપન્ન થાય છે એમ વદતાં, વિકારના વિકારાન્તરના ઉપાદાનત્વને વારણ કરે છે; એ રીતે, ઉત્તરત્ર પણ સમજવું;

એ રીતે તે ભૂતોત્પત્તિની ઉક્તિ કરી, તે ભૂતોથી સંઘાતસ્થૂલ-પદાર્થના ઉત્પત્તિ-પ્રકારનું, ‘ **પૃથિવ્યાઞ્ચ પંચાત્મિક્ય** ’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરેલું છે; **પંચાત્મિક્ય:**—પંચીકૃત પંચભૂતથી નિવર્તિત; **તદુભયમ્**—સ્થિતું લોહિત અને પુરૂષનું વીર્ય એમ અર્થ છે; **કામ** તેજ **સ્વજ**-વિલોડકમન્થા, તે મન્થાવડે નિર્મથન કરતાં ઉદ્ભૂત થયેલું એમ અર્થ છે; “ **ગર્ભ ઘેદિ સિનોવાલિ ગર્ભ ઘેદિ સરસ્વતિ તૈ. અ. ૧-૧૩** અર્થ:—હે પ્રેતમુખિ ! તું ગર્ભ ધારણ કર; હે સરસ્વતિ ! તું ગર્ભ ધારણ કર, ’ ઇત્યાદિ ગર્ભાધાન મંત્રોવડે મંસ્કૃત એમ અર્થ છે. ૨૦

(**અબ૦**)—એ રીતે, ઉપોદ્ધાતતાએ કરીને શરીરોત્પત્તિનો ઉપદેશ કરી, તે શરીરના લિન્નગત્યન્વય તથા લિન્નસંસ્કારપણાની પૃચ્છા કરેલી તેને, ‘ **તજ્જાતમ્** ’ ઇત્યાદિવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

તજ્જાતં લબ્ધનામાકૃતિકં જાતકર્માદિભિઃ મંત્રસંસ્કૃતં પુનઃ
ઉપનયનસંસ્કારયોગેન બ્રહ્મચારિસંજ્ઞં ભવતિ । તદેવ શરીરં
પત્નીયોગસંસ્કારયોગેન ગૃહસ્થસંજ્ઞં ભવતિ । તદેવ વનસ્થસં-
સ્કારેણ તાપસસંજ્ઞં ભવતિ । તદેવ ક્રિયાવિનિવૃત્તિનિમિત્ત
સંસ્કારેણ પરિત્રાટ્સંજ્ઞં ભવતિ । इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्न
जात्यन्वयसंस्कारं शरीरम् ॥ ૨૧ ॥

*ટિપ્પણ્ય:—ઉપચય-વૃદ્ધિભાવ; ઉત્તરત્ર-આગળ વિષે; પંચીકૃત-પંચીકરણ કરેલ; ઉપોદ્ધાતતાએ કરીને-ઉપોદ્ધાત સ્વરૂપે.

વાક્યાર્થ:—

જન્મને પ્રાપ્ત થયેલું નામ તથા આકૃતિને લબ્ધ થયેલું, જાતકર્મ— આદિ સંસ્કારોવડે મંત્રસંસ્કૃત એવું તે શરીર, પુનઃ ઉપનયન— સંસ્કારના યોગે બ્રહ્મચારી સંસક થાય છે.

તેજ શરીર, પત્નીયોગસંસ્કારના યોગે ગૃહસ્થસંસક થાય છે; તેજ શરીર, વનસ્થસંસ્કારવડે તાપસસંસક થાય છે; તેજ શરીર, ક્રિયા—વિનિવૃત્તિ—નિમિત્તક સંસ્કાર વડે પરિત્રાટ્સંસક થાય છે; એમ એ રીતે શરીર, તારા આત્માથી લિન્ન એવાં લિન્ન જાતિ અન્વય તથા સંસ્કારવાળું (થાય) છે. ૨૧

પ૦ વ્યા૦—

‘લબ્ધનામાકૃતિકમ્’ ઇતિ પદાર્થવડે, ‘જાતમ્’ પદની વ્યાખ્યા (આપેલી છે);

ભૂતોપાદાનત્વ અને પિત્રાદિનિમિત્તકત્વ વડે શરીરનાં લિન્નજાતિ- પણા તથા લિન્નાન્વયપણાની ઉક્તિ કરી, હવે ‘જાતકર્માદિભિઃ’ ઇતિ પદાર્થ વડે શરીરના સંસ્કારનું કથન કરેલું છે. ૨૧

(અવ૦)—એ રીતે, શિષ્યને સ્થૂલશરીરના અભિમાનથી વ્યુત્થાપિત કરી તેના સૂક્ષ્મ શરીરાભિમાનનો પણ ત્યાગ કરાવી, તે (સૂક્ષ્મ) શરીરના પણ ભૌતિકત્વનું, ‘મનશ્ચ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે:—

મનશ્ચેન્દ્રિયાણિ ચ નામરૂપાત્મકાન્યેવ ‘અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ’ **ઈત્યાદિશ્રુતિભ્યઃ ॥ ૨૨ ॥**

*ટિપ્પણ:—મંત્રસંસ્કૃત—મંત્રપૂત; ક્રિયાવિનિવૃત્તિ—નિમિત્તક—કર્મ—સંન્યાસના નિમિત્તવાળો; ભૂતોપાદાનત્વ—પંચમહાભૂતોનું ઉપાદાનકારણપણું; પિત્રાદિનિમિત્તકત્વ—પિતા આદિ નિમિત્તરૂપ હોવાપણું; વ્યુત્થાપિત કરી—વ્યુત્ કરાવી.

વાક્યાર્થ:—

‘અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ’ અર્થ:—હે પ્રિયદર્શન! મન નિશ્ચે, અન્નમય છે,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી, મન અને ઇન્દ્રિયો કેવળ નામ-રૂપાત્મક છે. ૨૨

પ૦ વ્યા૦—

નામરૂપાત્મકાન્યેષ્વ=કેવળ ભૌતિક સ્વરૂપ; તત્ર, ‘અન્નમય’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પ્રમાણ-કથન કરેલું છે; એથી, મન આદિ સૂક્ષ્મ-સંઘાત પણ આત્મા નથી; કેમકે, સ્થૂલ પદાર્થની પેઠે તે ભૌતિક રૂપે હોય છે એમ અર્થ છે. ૨૨

(અવ૦)—શરીર, કેવી રીતે ભિન્નજાત્યન્વય-સંસ્કારવાળું છે એમ આ પ્રશ્નના ઉત્તરનું અભિધાન કરી, અને ‘હું કેવી રીતે જાત્યન્વય-સંસ્કારથી વર્જિત છું’ એવી શિષ્યોક્તિનો અનુવાદ કરી, ‘કથં ચ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે ઉત્તર-કથન કરે છે:—

કથં ચાહં મિત્રજાત્યન્વયસંસ્કારાવાજિતં ઇત્યેતચ્છ્રુણુ ।
યોઽસૌ નામરૂપયોર્વ્યાકર્તા નામરૂપધર્મવિલક્ષણઃ સ एष
નામરૂપે વ્યાકુર્વન્ સૃષ્ટેદં શરીરં સ્વયં સંસ્કારધર્મવર્જિતો ના-
મરૂપે इह પ્રવિષ્ટઃ અન્યૈરદૃષ્ટઃ સ્વયં પश्यન્ તથાઽશ્રુતઃ શ્રુણ્વન્-
અમતો મન્વાનો-અવિજ્ઞાતો વિજાનન્ ‘સર્વાણિ રૂપાણિ િચિત્ય
ધીરો નામાનિ કૃત્વાઽમિવદન્ યદાસ્તે’ ઇતિ । અસ્મિન્નર્થે
શ્રુતયઃ સહસ્રશઃ ‘તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુમાવિશત્’ અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ
શાસ્તા જનાનામ્ ‘—સ एष इह પ્રવિષ્ટઃ’ ‘एष त आत्मा,’
સ एતમેવ સીમાનં વિદાર્યૈતયા દ્વારા પ્રાપ્નત, ’ ‘एष सर्वेषु

**ભૂતેષુ ગૂઢોત્મા, ' સેયં દેવતૈક્ષત હન્તાહમિમાસ્તિલ્લો દેવતાઃ '
 इत्याद्याः ॥ २३ ॥**

વાક્યાર્થ:—

અને હું કેવી રીતે લિન્ન એવાં જાતિ અન્વય તથા સંસ્કારથી વર્ણિત છું એમ કહે તો, આ સાંભળ; જે આ નામરૂપનો વ્યાકર્તા નામરૂપ ધર્મથી વિલક્ષણ (છે) તેજ નામરૂપને વ્યાકૃત કરતો, આ શરીરને સર્જી સ્વયં સંસ્કારધર્મવર્ણિત, અહીં નામરૂપે પ્રવિષ્ટ થઇ, અન્યવડે અદૃષ્ટ પોતે જોતો, તેમજ અશ્રુત એવો શ્રવણ કરતો, અમત એવા મનન કરતો, અવિજ્ઞાત એવો વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતો, ' **सर्वाणि रूपानि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते** અર્થ:—સર્વ શરીરોને વિચિત્રી ધીમાન્ (તત્ત્વ પ્રવેશ કરી) નામોને રચી, (હું દેવ છું, હું મનુષ્ય છું) એમ અભિવાદન આદિ વ્યાપાર કરતો જે રહેલો હોય છે;

આ અર્થપરત્વે, ' **तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्** અર્થ:—તેને સર્જી તેણે જ અનુપ્રવેશ કરેલો, ' **‘ अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्** અર્થ:—અન્ત: પ્રવિષ્ટ, જનોનો શાસ્તા, ' **स एष इह प्रविष्टः** અર્થ:—તે આ અંહી પ્રવિષ્ટ થયેલો, ' **‘ एष त आत्मा** અર્થ:—આ તારો આત્મા, ' **स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत** અર્થ:—આજ શિર:—કપાલમંધિને વિદારી આ દ્વારા તે પ્રપન્ન થયેલો, ' **‘ एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा** અર્થ:—આ સર્વભૂતો વિષે ગૂઢાત્મારૂપે છે, ' **सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिल्लो देवताः** અર્થ:—તે આ દેવતાએ ધક્કણ કર્યું અહો ! હું આ ત્રણ દેવતા રૂપે છું, ' ઇત્યાદિ હજારો શ્રુતિ છે. ૨૩

પ૦ ઠ્યા૦—

જે તો નામરૂપથી વિલક્ષણ પૂર્વોક્ત રીતે વિલક્ષણ નામરૂપા

***ટિપ્પણ:—**અભિવાદન-વાક્યોક્તિ; શાસ્તા-શાસન કરનાર.

તમક સર્વ (જગત)નો સ્રષ્ટા, જાત્યન્વય-સંસ્કાર-વર્જિત, તેજ અવિકૃત એવો સરજેલા કાર્યકારણસંઘાતો વિષે પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવાત્મારૂપ છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિ-પ્રસિદ્ધતાને લીધે તેને (તે પરમાત્માને) જાત્યન્વય સંસ્કારનો સંબંધ હોતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરતાં, ‘યોડસૌ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરેલું છે;

પક્ષી જેમ માળામાં પ્રવિષ્ટ થાય તેમ, જે પરમાત્મા જ આ શરીર વિષે પ્રવિષ્ટ હોય તો, તે સર્વ કાષ્ઠ વડે કેમ ઉપલબ્ધ થતો નથી એમ કહે તો તત્ત્વ, ‘અન્યૈરદૃષ્ટઃ’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરેલું છે;

‘અદૃષ્ટો દ્રષ્ટા’ અર્થઃ—અદૃષ્ટ દ્રષ્ટારૂપ, ઇત્યાદિ શ્રુતિ અંહી અર્થતઃ દર્શિત કરેલી છે;

જે સર્વનો વિજ્ઞાતા હોય તે સર્વાવલાસકતાને લીધે અન્યવડે અવલાસાતો નથી; તે વિદ્યમાન હોય છે જ; અંહી શરીરમાં તે પ્રવિષ્ટ થયેલ છે એમ ભાવાર્થ છે;

‘સર્વાણિ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે અત્ર મંત્રોદાહરણ કરે છેઃ—રૂપો-શરીરોને-વિરમી (વિચિત્ર) ધીમાન્-સર્વજ્ઞ (જ્ઞીરઃ) તત્ર પ્રવેશી, નામોને સંપાદન કરી, ‘હું દેવ છું’ ‘હું મનુષ્ય છું’ એમ અભિવાદન આદિ વ્યાપાર કરતો જે સ્થિત હોય છે તેને, ‘વેદાદમેતં’ અર્થઃ—મેં તેને જાણેલો છે, એમ પૂર્વાર્ધવડે અન્વય છે;

‘અસ્મિન્નર્થે’ અર્થાત્ સ્રષ્ટાનોજ જીવરૂપે પ્રવેશ, આ વિષયમાં એમ અર્થ છે; ‘તત્સૃષ્ટા’ ઇત્યાદિ વડે અત્ર બ્રહ્મણવાક્યોનું ઉદાહરણ કરે છે; ‘પથ તે આત્માડન્તર્યામ્યમૃતઃ’ અર્થઃ—આ તારો આત્મા, અન્તર્યામી અમૃતસ્વરૂપ છે, એમ વાક્યશેષ છે;

તેણે ઇક્ષણપૂર્વક જગતને સર્જી, આ જ પ્રસિદ્ધ શિરઃકપાલ-સંધિ (સ્ત્રીમાનસ) ને ભેદી, (વિદ્યાર્ય) આ બ્રહ્મરન્ધ્રવાચ્ય

*ટિપ્પણુઃ—સર્વાવલાસકતા-સર્વ પદાર્થને પ્રકાશાવવાપણુ; શિરઃકપાલ-સંધિ—માથાની ઓપરી વિષેનું બ્રહ્મરન્ધ્ર.

હિદ્રવડે (દ્વારા) પ્રપન્ન થયેલો અર્થાત્, દેહમધ્યે પ્રવિષ્ટ થયેલો; ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ (રૂપાદિ) ;

‘ અન્તઃ પ્રવિષ્ટં કર્તારમેતં (તૈ. આ. ૩-૧૧) અર્થઃ—આ અન્તઃ—પ્રવિષ્ટ કર્તાને, ‘ ભર્તા સન્ ત્રિયમાણો વિભતિ (તૈ. આ. ૩-૧૪) અર્થઃ—ભર્તા સતો મરતો ધારણ કરે છે, ’ ‘ યકો દેવો બહુધા નિવિષ્ટઃ અર્થઃ—એક દેવ બહુધા નિવિષ્ટ થયેલ, ’ ‘ રુદ્રં મિત્રં કરુણમગ્નિમાહુરયો દિવ્યઃ સ સુપર્ણો ગદતમાન્ । યર્કં સન્નિપ્રા બહુધા વદન્ત્યગ્નિ યમં માતરિશ્વાનમાહુઃ (ઋગ્વેદ ૧-૧૬૪-૧૬૫) અર્થઃ—તેને ઇન્દ્ર મિત્ર વરુણ અગ્નિરૂપે કહે છે; હવે તે સુંદર પાંખવાળો દિવ્ય ગરુડ; એક સત્તાને, વિપ્રો અગ્નિ યમ માતરિશ્વા (વાયુ) એમ બહુધા વદે છે, ’ ઇત્યાદિ મંત્રબ્રાહ્મણવાદોનું પણ અત્ર સૂચન કરે છે.

(અવ૦)—‘ પરમાત્મા તેજ સ્ત્રેષ્ઠ છે ’ એમ શ્રુત્યુક્ત અર્થ પરત્વે, ‘ સ્મૃતયોઽપીતિ ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે સ્મૃતિઓ પણ ઉદ્ધરણ કરે છે:—

સ્મૃતયોઽપિ ‘ આત્મૈવ દેવતાઃ સર્વાઃ ’ ‘ નવદ્વારે પુરે દેહી ’ ‘ ક્ષેત્રજં ચાપિ માં વિદ્ધિ ’ ‘ સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ’ ‘ ઉપદ્રષ્ટાનુ-મન્તા ચ ’ ‘ ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ ’ ‘ અશરીરં શરીરેષુ ’ રૂપાદિઃ । તસ્માત્ જાત્યન્વ સંસ્કારવર્જિતસ્ત્વમિતિ સિદ્ધમ્ ॥ ૨૪ ॥

વાક્યાર્થઃ—

‘ આત્મા જ સર્વ દેવતા રૂપ છે, ’ ‘ નવદ્વારવાળી પુરી વિષે દેહી, ’ ‘ અને ક્ષેત્રજ પણ મને જાણી, ’ ‘ સર્વભૂતો વિષે સમાન રૂપ, ’ ‘ ઉપદ્રષ્ટા અને અનુમન્તા રૂપ, ’ ‘ ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય છે, ’ ‘ શરીરો મધ્યે અશરીરી, ’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ પણ (પરમાત્મા તેજ

ક્ષેત્ર છે એમ ઉદાહરણ કરે છે) તેથી તું જાતિ, અન્વય, સંસ્કારથી વર્જિત છે એમ સિદ્ધ થયું. ૨૪

પ૦ કથા૦—

શરીર મધ્યે વર્તનાર હોય તથાપિ તેના શરીર ધર્મના અસંસ્પર્શિત્વ પરત્વે, ‘અશરીરં શરીરેષુ’ ઇતિ પદાર્થવડે શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે;

આદિ શબ્દાર્થ વડે, ‘સ પર્યગાચ્છુકમકાયમવ્રણમસ્નાવિરં શુદ્ધમપાપવિદ્ધમ્ (ઈશા. ૮) અર્થ:—તે સર્વવ્યાપક સ્વચ્છ કાયરહિત વ્રણરહિત સ્નાયુરહિત શુદ્ધ અપાપવિદ્ધ છે,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિનો બોધ થાય છે;

એ રીતે, શ્રુતિ સ્મૃતિ તથા ન્યાય વડે કરીને, આત્મા દેહાદિથી બિન્ન અસંગ અને તે (દેહાદિ) થી અસંસ્પૃષ્ટ છે તેથી;

‘તસ્માત્’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે પ્રકૃત વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે. ૨૪

(અવ૦)—એ રીતે, પરમાત્માભેદોપદેશવડે કરીને જીવાત્માની જાત્યન્વય-સંસ્કાર-રાહિત્યતા કહેલી તેનો નિશ્ચય કરી, તત્ત્વ ‘સ ચદિ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે સ્વાનુભવવિરોધની શંકા કરે છે:—

સ યદિ બ્રૂયાત્-અન્ય ઇવાહમગ્નઃ સુખી દુઃસ્વી બદ્ધઃ સંસારી-અન્યોઽસૌ મધ્વિલક્ષણઃ અસંસારી દેવઃ તમહં બહુ પહારનમસ્કારાદિભિઃ વર્ણાશ્રમકર્મભિશ્ચારાધ્ય સંસારસાગરાદુષ્ટીર્ણસ્થિ-કથમહં સ એવેતિ ॥ ૨૫ ॥

વાક્યાર્થ:—

તે જો કહે કે—અજ સુખી દુઃખી બદ્ધ સંસારી એવો હું કેવળ

*ટિપ્પણ:—અસંસ્પર્શિત્વ-સ્પર્શરહિતવપ્ત્યુ; અપાપવિદ્ધ-અપાપવિપ્ત; પરમાત્માભેદોપદેશવડે-પરમાત્માથી અભેદ હોવાના ઉપદેશવડે.

અન્ય છું; મારાથી વિલક્ષણ આ અસંસારી દેવ, અન્ય છે; હું બલિ—
ઉપહાર—નમસ્કાર—આદિ અને વર્ણાશ્રમ કર્મોવડે તે દેવની આરાધના
કરી, સંસાર સાગરથી ઉત્તીર્ણ થવાની ઇચ્છાવાળો છું; હું (સંસારી)
તે, તે (અસંસારી દેવ) જ કેમ હોઉં. ૨૫

પ૦ વ્યા૦—

સ્વાત્મા વિષે અગત્ય આદિની અનુભવસિદ્ધતાને લીધે તદ્વિ-
લક્ષણ એવા ઇશ્વરાત્મવત્ત્વની શ્રુતિ આદિવડે ઉકિત કરેલી છે તથાપિ,
મને તે (ઐક્યતા) ની સંભાવના પ્રાપ્ત થતી નથી; કિન્તુ, હું તે
ઉત્કૃષ્ટ ઇશ્વરને ભિન્ન સ્વરૂપે જ માનું છું કેમકે, તે ઇશ્વરને નિરૂપ-
સંસારી સ્વરૂપે જોનારાને પ્રત્યવાયાપત્તિ થાય છે.

એથી, તે દેવને સ્વકર્મ અને લક્ષિતવડે આરાધી, તેના પ્રસાદથી
હું મુક્તાસંસાર થઇશ એમ મારી મતિ થાય છે એમ શિષ્યાભિપ્રાય
છે એમ અર્થ છે.

(અવ૦)—‘એમ મા વદ’ કેમકે, ભેદદર્શન પરત્વે જ
પ્રત્યવાયશ્રવણ હોય છે; એમ ગુરૂ, ‘નૈવ સૌમ્ય’ ઇતિ વાક્યાર્થ
વડે (શંકાનો) પરિહાર કરે છે:—

આચાર્યો બ્રૂયાત્-નૈવ સૌમ્ય, પ્રતિપત્તુર્મહસિ પ્રતિષિદ્ધત્વા
ઝેદપ્રતિપત્તેઃ । કથં પ્રતિષિદ્ધા ભેદપ્રતિપત્તિરિત્યત આહ-
‘અન્યોઽસાવન્યોઽહમસ્મીતિ ન સ વેદ,’ બ્રહ્મ તં પરાદાઘોઽ
ન્નાત્મનો બ્રહ્મ વેદ,’ ‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનેવ
પश्यति,’ इत्येवमाद्या ॥ ૨૬ ॥

*ટિપ્પણ:—ઇશ્વરાત્મવત્-ઇશ્વર તથા જ્ઞાતમાની ઐક્યતા; પ્રત્યવાયાપત્તિ-
દોષાપત્તિ.

વાક્યાર્થ:—

હે પ્રિયદર્શન ! બેદપ્રતિપત્તિની પ્રતિષિદ્ધતાને લીધે એ રીતે પ્રતિપાદન કરવું તને યોગ્ય ન હોય એમ આચાર્યે કહેવું;

બેદપ્રતિપત્તિ કેવી રીતે પ્રતિષિદ્ધા હોય ? એમ કહે એથી, કહે છે—‘ આ અન્ય છે, હું અન્ય છું એમ (કહે) તે જાણતો નથી, ’ જે બ્રહ્મને આત્માથી અન્યત્ર હોવાનું જાણે છે તેને બ્રહ્મ, તત્ત્વવિમુખ કરે, ’ ‘ જે અંહી ભિન્ન હોય તેમ જીવે તે મૃત્યુચક્રી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ (એ રીતે ગ્રહણ કરાય છે.) ૨૬

પ૦ વ્યા૦—

‘ કથમ ’ ઇત્યાદિવડે, મંત્રગ્રહવાક્યનું આક્ષેપ તથા સમાધાન-વડે વિવરણ કરે છે;

પ્રત્યક્ષસિદ્ધ બેદનો, તદ્વિરૂદ્ધ પ્રમાણાંતરવડે કેવી રીતે પ્રતિષેધ થાય એમ આક્ષેપાર્થ છે;

અસંસારી ઇશ્વરની અપ્રત્યક્ષતાને લીધે, તેના બેદનો સ્વાત્મા-પરત્વે પ્રત્યક્ષત્વાભાવ હોય છે તેથી, સુખિત્વાદિ અનુભવની ઉપપત્તિ પણ ભ્રાંતિમૂલક હોય છે એટલે, તે યુક્તિના બળથી બેદાધ્યવસાયનો અયોગ સિદ્ધ થાય છે; સિદ્ધાર્થશ્રુતિનિષિદ્ધ (એવો) બેદ, અન્ય પ્રકારે પ્રમાણને યોગ્ય નથી એમ સમાધાનનો અભિપ્રાય છે;

વળી, મધ્વિલક્ષણ એવો આ પરમેશ્વર અન્ય છે, હું તદ્ધિ-લક્ષણ કેવળ સંસારી તે અન્ય છું એમ જે અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરે છે—તેને તાત્પર્યસ્વરૂપે જીવે છે—તે તત્ત્વને જાણતો નથી એમ બેદદર્શનની અવિદ્યામૂલતાની ઉક્તિ કરી, ‘ **યથા પશુરેવં સ દેવાનામ્** ’ અર્થ:—એમ તે દેવોનો જેમ પશુ હોય એમ તેની દેવપશુત્વ-પ્રાપ્તિને દર્શાવે છે તે યોગ્ય છે; નિશ્ચે, પરાધીન-આત્મત્વથી અન્ય દૈન્યતા વા કષ્ટતા હોતી નથી;

*ટિપ્પણ:—બેદપ્રતિપત્તિ—બેદજ્ઞાન; બેદાધ્યવસાય—બેદનિશ્ચય; સિદ્ધાર્થશ્રુતિ-નિષિદ્ધ—છવાટ્મા તથા પરમાત્માનો અબેદ છે એમ સિદ્ધાંતવડે નિષિધેહ.

તેજ પ્રકારે, જે આત્માથી અન્યત્ર-આ અન્ય જ છે-એમ જ્ઞાન-
 પ્રાપ્તિ-પ્રાપ્તિ-ને આત્માથી કેવળ પૃથક્સ્વરૂપે હોવાનું જાણે છે તેને તેજ
 જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ-પ્રાપ્તિ-તત્ત્વવિમુખ કરે (પરાદાત્=પરાકુર્વાત);
 અર્થાત્, આત્મસ્વરૂપ એવા મને અનાત્મતયા જુએ છે એમ કેવળ મારો
 ધ્વેષ કરે છે; કાંઈયે હિતાવહન કરતો નથી એમ અર્થ છે;

એ રીતે, 'ક્ષત્રં તં પરાદાત્' અર્થઃ—ક્ષત્રિયજ્ઞતિ તેને તત્ત્વ-
વિમુખ કરે, 'ઇત્યાદિ, 'સર્વં તં પરાદાત્' અર્થઃ—સર્વ તેને તત્ત્વવિમુખ
કરે, 'ઇત્યન્ત-ઉદાહરણ દ્રષ્ય છે;

આત્માપરત્વે (**इह**) જે નાનાસ્વરૂપ હોય તેમ જીવે; **इव**
 શબ્દ નાનાત્વદર્શનના આત્માસત્યનો દ્યોતનાર્થક છે; તે એક સંસારથી
 બીજા સંસારને (**मृत्योः मृत्युम्**) અર્થાત્ કેવળ અનર્થ-પરમ્પરાને
 પ્રાપ્ત થાય છે એમ અર્થ છે;

इत्येवमाद्याः—एति पदार्थवत्ते, 'नेह नानास्ति किंचन
 अर्थः—अंही, कांछ पण पदार्थ नानास्ते नथी, ' 'उदरमन्तरं कुरुते ।
 अथ तस्य भयं भवति—अर्थः—एपत् बेदने करे छे तेने तदनन्तर
 लय प्राप्त थाय छे, ' (तौ० २-७) एत्यादि श्रुतिओनुं अलण कराय छे. २६

(અષ્ટ-)-ઉદાહરણ કરેલી શ્રુતિઓ, બેદર્શનમાત્રને નિષેધ છે એમ નહિ કિન્તુ, બેદર્શોને અનર્થ-પ્રાપ્તિષ્પ પ્રત્યવાયનું પણ આ વેદન કરે છે એમ, ‘**एता एव**’ ઈતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥२७॥

वाक्यार्थः—

આજ અતિથો, મંદપ્રતિપતિથો મંસારગમનને દર્શાવે છે. ૨૭

(અવ૦)-ભેદદષ્ટિને નિન્દા, અભેદદષ્ટિની ક્ષણવાચી કરીને

*टिप्पण्यः—तानात्वदर्शन-सिद्धदर्शन; आभासत्व-आभासपण्यः आवे-
दन-निष्ठपण्यः

પ્રશંસા કરતાં, તે અભેદદૃષ્ટિની જ ઉપાદેયતાને, ‘અભેદપ્રતિપત્તેષ્ઠ’
છત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દર્શાવે છે:—

અભેદપ્રતિપત્તેષ્ઠ મોક્ષં દર્શયન્તિ સહસ્રશઃ ‘સ આત્મા-
તત્ત્વમસિ,’ ઇતિ પરમાત્મભાવં વિધાય ‘આચાર્યવાન્પુરુષો વેદ’
ઇત્યુક્ત્વા ‘તસ્ય તાવદેવ ચિરમ્’ ઇતિ મોક્ષં દર્શયન્ત્યભેદવિ-
જ્ઞાનાદેવ સત્યાભિસંધસ્યાતસ્કરસ્યેવ દાદાદ્યભાવવત્ સંસારા-
ભાવં દર્શયન્તિ દૃષ્ટાન્તેન—ભેદદર્શનાદસત્યાભિસંધસ્ય સંસાર-
ગમનં દર્શયન્તિ તસ્કરસ્યેવ દાદાદિદૃષ્ટાન્તેન ॥ ૨૮ ॥

વાક્યાર્થ:—

અને અભેદપ્રતિપત્તિથી તે શ્રુતિઓ સહસ્રશઃ મોક્ષદર્શન કરાવે
છે: ‘તે આત્મા તે તું છે’ એમ પરમાત્મભાવનું વિધાન કરી,
‘આચાર્યએપણ પુરુષ (જ્ઞાનને) પામે છે એમ ઉક્તિ કરી, ‘તેનું
ત્યાં લગી જ ચિરકાલપર્યન્ત,’ એમ મોક્ષને દર્શાવતી અભેદ-વિજ્ઞાનથી
જ, સત્યાભિસંધાન કરનાર અતસ્કર પુરુષને દાદાદિનો અભાવ હોય
તેમ દૃષ્ટાંતવડે સંસારાભાવને દર્શાવે છે; ભેદદર્શનથી અસત્યાભિસંધાન
કરનારને, તસ્કરને દાદાદિ દૃષ્ટાંતવડે જેમ તેમ, સંસારગમન દર્શાવે છે. ૨૮

૫૦ વ્યા૦—

તત્ર શ્રુત્યેકદેશનું ઉદાહરણ કરી, ‘સ આત્મા’ છત્યાદિવડે
વ્યાખ્યાન કરે છે; ત્યાં જ, અન્વયવ્યતિરેકોપપત્તિપરાયણ એવા
શ્રુત્યર્થનું ઉદાહરણ કરતાં, ઉક્ત અર્થને, અભેદવિજ્ઞાનાત્ પદ-
અર્થ:—અભેદ-વિજ્ઞાનથી જ, છતિ વાક્યાર્થવડે દૃઢાવે છે; અર્થાત્, ‘પુરુષ-
સૌમ્યોત્ત હસ્તગૃહીતમાનયન્તિ છાં ૬-૧૬-૧ અર્થ:—હે પ્રિય-

*ઉપાણ્ડુ:—ઉપાદેયતા—ગ્રાહ્યતા; શ્રુત્યેકદેશ—શ્રુતિનો એક ભાગ; અન્વય-
વ્યતિરેકોપપત્તિપરાયણ—અન્વય તથા વ્યતિરેક રૂપી યુક્તિ, તત્પરાયણ.

દર્શન ! વળી, તેઓ હસ્તગૃહીત પુરૂષને આનયન કરે છે, ' એમ ખંડ વિષે આ અર્થને દર્શાવે છે.

(અષ્ટ૦) સુષુપ્તિ વિષે પરમાત્મા પરત્વે અભેદસંપત્તિ થાય તથાપિ, તેજ પ્રકારે જ્ઞાનાભાવના અપરાધથીજ શ્રુતિ, પુનરપિ વ્યાધાદિભાવે ઉત્થાન પામેલાને સંસારનો અવિચ્છેદ પ્રાપ્ત હોય છે એમ દર્શાવે છે; પરમાત્માના અભેદવડે કેવળ આત્મજ્ઞાન, તે મોક્ષના હેતુરૂપે હોય છે એમ સૂચવે છે એમ અભિપ્રાયે, ' ત હહ વ્યાઘ્રો વા ' ઇત્યાદિવડે કહે છે:—

‘ ત હહ વ્યાઘ્રો વા ’ इत्यादिना च अभेददर्शनात् ‘ स स्वराट्भवति ’ इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं नश्यान्ते—‘ अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्ये राजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति ’ इति प्रतिशाखम् । तस्मात् मृषैवैवमवादीः ब्राह्मण-पुत्रोऽदोन्वयः संसारी परमात्मविलक्षण इति ॥ २९ ॥

વાક્યાર્થ:—

વળી, ‘ ત હહ વ્યાઘ્રો વા ’ અર્થ:—તેઓ અંહી વ્યાઘ્ર, ‘ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અભેદદર્શન સિદ્ધ છે તેથી ‘ તે સ્વરાટ્ રૂપ થાય છે, ’ એમ ઉક્તિ કરી, તદ્વિપરીત એવા ભેદદર્શનવડે, ‘ હવે જેઓ એથી અન્યથા જાણે છે તેઓ અન્યરાજવશવર્તી એવા, ક્ષય્ય લોકને પ્રાપ્ત થનારા હોય છે ’ એમ પ્રત્યેક શાખા સંસારગમનને દર્શાવે છે;

તેથી, હું બ્રાહ્મણપુત્ર, આ વંશનો, સંસારી, પરમાત્માથી વિલક્ષણ છું એમ તે એ રીતે વૃથા વાદ કરેલો. ૨૯

પ૦ વ્યા૦—

‘ અભેદદર્શનાત્ સ સ્વરાટ્ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, અત્રૈવ ઊદાહરણાન્તરનું કથન કરેલું છે;

*ટિપ્પણ:—અભેદસંપત્તિ—અભેદસદ્ધિ; અવિચ્છેદ—અનુપરામ; સંસાર-ગમન—સંસારપ્રાપ્તિ.

‘યદ્વા દ્યૌૈષ પતસ્મિન્નદર્યેઽનાત્મ્યેઽનિહત્કેઽનિહલ્યે-
ઽભયં પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે અથ સોઽભયં ગતો ભવતિ અર્થઃ—નિશ્ચે,
આ જ્યારે આ અદૃશ્ય અશરીરી અનિરૂક્ત અનિલયન એવા
બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરે છે તદનન્તર તે અભયને પ્રાપ્ત
થાય છે, ’ ‘યદ્વા દ્યૌૈષ પતસ્મિન્નુદરમન્તરં કુરુતે અથ તસ્ય
ભયં ભવતિ (તૈ. ડ. ૨-૭) અર્થઃ—જ્યારે આજ પુરૂષ નિશ્ચે, આ બ્રહ્મ
વિષે ઇષત્ માત્ર અન્તર-ભેદ-કરે છે તદનન્તર તેને ભય થાય છે, ’
ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ ઉદાહરણ કરવાયોગ્ય છે એમ, ‘ઇતિ પ્રતિ-
શાસ્ય’ ઇતિ પદાર્થવડે કહેલું છે;

જે કારણે, એ રીતે ભેદદર્શનની નિન્દા અને અભેદદર્શનની
સ્તુતિવડે જીવનો બ્રહ્માભેદ અવધારિત કરેલો છે એથી, બ્રાહ્મણત્વ
આદિ અભિમાનનું આત્માવિષે મિથ્યા-દષ્ટિત્વ સિદ્ધ છે; ‘તસ્માત્’
ઇતિ પદાર્થવડે પ્રકૃત વિપયનો ઉપસંહાર કરે છે. ૨૯

(અષ્ટ૦)—તે દેવની બલિદાન-ઉપહાર-નમસ્કાર-આદિ વર્ણુશ્રમનાં
કર્મોવડે આરાધના કરી એમ જે કહેલું, તે દષ્ટિ પણ, કેવળ ભેદદર્શનના
અપવાદથી જ સમ્યગ્દષ્ટિ નથી એમ, ‘તસ્માત્પ્રતિષિદ્ધત્વાત્’ ઇતિ
વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

તસ્માત્ પ્રતિષેદ્ભૂતાઝ્ઞેદદર્શનસ્ય ભેદવિષયત્વાચ્ચ કર્મો-
પાદાનસ્ય કર્મસાધનત્વાચ્ચ યજ્ઞોપવીતાદેઃ કર્મસાધનોપાદાનસ્ય
પરમાત્માઽભેદપ્રતિપત્ત્યા પ્રતિષેધઃ કૃતો વેદિતવ્યઃ । કર્મણાં
તત્સાધનનાનાં ચ યજ્ઞોપવીતાદીનાં પરમાત્માભેદપ્રતિપત્તિવિ-
રુદ્ધત્વાત્ । સંસારિણો હિ કર્માણિ વિધીયન્તે તત્સાધનાનિ ચ

*ટિપ્પણ:—અનિલયન—આશ્રયરહિત; બ્રહ્માભેદ—બ્રહ્મ સાથે અભેદ;
અવધારિત—નિશ્ચિત;

યજ્ઞોપવીતાદીનિ ન પરમાત્મનોઽભેદર્શિનઃ । ભેદર્શનમાત્રેણ
ચ તતોઽન્યત્વમ્ ॥ ૩૦ ॥

વાક્યાર્થઃ—

તેથી ભેદદર્શનની પ્રતિષિદ્ધતા અને કર્મોપાદાનની ભેદવિષયતા અને યજ્ઞોપવીત આદિની કર્મસાધનતાને લીધે, કર્મ તથા કર્મસાધનના ઉપાદાનનો પરમાત્મા સાથે અભેદપ્રતિપત્તિએ કરીને પ્રતિષેધ કરેલો (છે એમ) વેદિતવ્ય છે; કેમકે, કર્મો અને તત્સાધનભૂત એવાં યજ્ઞોપવીત આદિની પરમાત્માભેદપ્રતિપત્તિથી વિરુદ્ધતા હોય છે તેથી;

નિશ્ચે, સંસારીના અર્થ, કર્મો અને તત્સાધનભૂત એવાં- યજ્ઞોપવીતાદિનું વિધાન કરાય છે; પરમાત્માના અભેદદર્શીના અર્થ નહિ; અને ભેદદર્શનમાત્ર વડે તેથી (પરમાત્માથી) સંસારીનું અન્યત્વ હોય છે. ૩૦

પ૦ વ્યા૦—

ક્રિયા કારક અને ફલભેદના આશ્રય વિના કર્મસ્વરૂપની અસિદ્ધિ હોય છે એમ અર્થ છે;

‘ યજ્ઞોપવીત્યેવાધીયોત યાજયેચજેત વા તે. આ. ૨-૧. અર્થઃ—કેવળ યજ્ઞોપવીતીએ અધ્યયન કરવું યજ્ઞન કરાવવું વા યજ્ઞન કરવું’ એમ શ્રુતિથી યજ્ઞોપવીતધારણુ આદિનો કર્મસાધનત્વરૂપે અવગમ હોવાથી, સાધ્યકર્મના અભાવે તત્સાધનનો પરિગ્રહ નિરર્થક છે એમ અભિપ્રેત થઈ, કર્મસાધન ‘ કર્મસાધનત્વાદ્યજ્ઞોપવો- તાદેઃ ’ ઇતિ પદાર્થવડે કહેલું છે;

કર્મ તથા સાધનનું ઉપાદાન=કર્મસાધનોપાદાન, તસ્ય એમ વિગ્રહ છે;

અભેદપ્રતિપત્તિમાત્રે કરીને કર્મ તથા તત્સાધનના પ્રતિષેધની સિદ્ધિ

*ટિપ્પણ:—ભેદવિષયતા—ભેદના વિષયરૂપ હોવાપણું.

કેવી રીતે થાય કેમકે, કર્મને પણ અભેદપ્રતિપત્તિસંભવ હોય છે તેથી એમ આશંકા કરી, ‘કર્મણામ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહેલું છે; અર્થાત્, ‘હું બ્રહ્મ છું’ અને ‘હું કર્તા છું,’ એમ વિરુદ્ધપ્રતિપત્તિના સમુચ્ચયનો એક પુરૂષ પરત્વે અભોગ હોય છે તેથી;

જો આમ હોય તો અધિકારીના અભાવથી, નિરાશ્વર્યન એવું કર્મકાંડ અપ્રમાણ થાય એમ નહિ એમ, ‘સંસારિણો हि’ ઇતિ પદાર્થવડે કહેલું છે; સંસારિણઃ=જાત્યાદિ અભિમાનવાળાને; પરમાત્માના અભેદદર્શીને નહિ એમ અર્થ છે;

સંસારીનું પણ પરમાત્માથી અનન્યત્વ હોવાથી, તેને કેવી રીતે કર્મવિધિ પ્રાપ્ત હોય એમ કહે એથી, ‘ભેદદર્શનમાત્રેણ ચ તતોડન્યસ્વમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે;

વસ્તુવૃત્ત્યા કર્મવિધિને ભેદાપેક્ષા હોતી નથી એમ ભાવ છે. ૩૦

(અવ૦)—બ્રહ્માત્મૈક્યની પ્રતિપત્તિએ કરીને કર્મો તથા તત્સાધનોનો શ્રુતિવડે પ્રતિષેધ કરેલો છે એમ જો કહેલું છે તેને, ‘યદિ કર્માણિ’ ઇત્યાદિવડે વ્યતિરેકમુખે સિદ્ધ કરે છે:—

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निवर्तियिषितानि कर्मसाधना संबंधिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसंबंधिनश्च परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं लाबक्ष्यत् ‘स आत्मा तत्त्वमसि’ इत्येव मादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः, भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधास्यत् ‘एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य’ अनन्वागतं पुण्ये नान्वागतं पापेन, अत्र स्तेनोऽस्तेनः’ इत्यादिना ॥ ३१ ॥

વાક્યાર્થ:—

જો કર્તવ્ય કર્મો નિવૃત્ત કરવાનું ઇષ્ટ ન હોય તો, કર્મસાધનના અમંગળી અને કર્મનિમિત્તક જાતિ તથા આશ્રમ આદિના અમંગળી એવા

*ટિપ્પણ:—નિરાશ્વર્યન—આશ્રયરહિત; વસ્તુવૃત્ત્યા—વસ્તુવૃત્તિએ કરીને.

પરમાત્માની, ‘સ આત્મા ત વમાસે’ અર્થ:-તે આત્મા તું છે’ એમ
 ઇત્યાદિ એ રીતનાં નિશ્ચિતરૂપ વાક્યોવડે કેવળ આત્મા સાથે અભેદ-
 પ્રતિપત્તિનું કથન ન કરત, અને ‘एव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य’
 અર્થ:-બ્રાહ્મણનો આ નિત્ય મહિમા છે, ‘अनन्वागतं पुण्येनान-
 न्वागतं पापेन, अत्र स्तेनोऽस्तेनः’ અર્થ:-પુણ્યવડે અનન્વાગત,
 પાપવડે અનન્વાગત, અત્ર સ્તેન અસ્તેન,’ ઇત્યાદિવડે ભેદપ્રતિપત્તિ-
 નિન્દાનું અભિધાન કરત નહિ. ૩૧

પ૦ વ્યા૦—

પરમાત્મનઞ્ચ ઇતિ ચકારથી, આત્માની કેવળ બ્રહ્મ સાથે
 અભેદપ્રતિપત્તિ છે એમ યોગ્ય છે;

एवमादि: ઇતિ ‘હું બ્રહ્મ છું’ ઇત્યાદિ વાક્યનું ગ્રહણ કરાય છે;
 નિશ્ચિતરૂપૈઃ વાક્યૈઃ—અંવાદિ તથા વિસંવાદિ પ્રમાણાન્તરવડે અસિદ્ધ-
 વિષયતા સતે, અને અનન્ય શેષતાએ કરીને સ્વાર્થેકપરત્વવડે નિર્ણિત
 સ્વભાવવાળાં, તેવડે એમ અર્થ છે;

‘અને ભેદપ્રતિપત્તિનિન્દાનું મૃત્યુઃ સ મૃત્યુમ્ (કઠ. ૨-૪-૧૦.)
 અર્થ:-તે એક મૃત્યુથી બીજા મૃત્યુને,’ ઇત્યાદિ વાક્યોવડે, એમ શેષ
 (અધ્યાહાર્ય) છે.

ब्राह्मणस्य—બ્રહ્મવેત્તાનો; ‘स ब्राह्मणः’ અર્થ:-તે બ્રાહ્મણ, ‘
 એમ શ્રુતિથી તે, નિશ્ચે મુખ્ય બ્રાહ્મણ છે એમ અર્થ છે. ૩૨

(अव०)—‘कर्मासंबन्धि’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, ઉદાહૃતવાક્યોના
 તાત્પર્યનું ક્રમે કરીને કથન કરે છે:—

कर्मासंबन्धिस्वरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाद्यसंबन्धरूपतां च
 नाभ्यधास्यत् कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनां
 ग्रन्थप्रतिष्ठापनादिष्विष्टानि तस्मात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं

*ટિપ્પણ:-અનન્વાગત-અયુક્ત-અદિશત.

પ્રતિપત્ત્યો યથાશ્રુત્યુક્તલક્ષણઃ ॥ ૩૨ ॥

વાક્યાર્થઃ—

કર્મો અને યજ્ઞોપવીત આદિ કર્મસાધનો જો પરિત્યાગ કરવાને ઇષ્ટ ન હોય તો, કર્માસંબંધિ સ્વરૂપતાનું અને કર્મનિમિત્તક વર્ણાદિની અસંબંધરૂપતાનું અભિધાન કરત નહિ; તેથી, કર્મને પરમાત્માના અભેદ દર્શનથી વિરોધ હોવાથી, સાધનસહિત કર્મ, મુમુક્ષુવડે પરિત્યક્તવ્ય છે. અને યથાશ્રુત્યુક્તલક્ષણ આત્મા, તે જ પરમાત્મા છે એમ પ્રતિપત્તવ્ય છે. ૩૨

પ૦ ઘ્યા૦—

જો કર્માદિ પરિત્યાગ કરવાં ઇષ્ટ ન હોય તો, એ રીતે સર્વ કહેલું તેનું અભિધાન કરત નહિ એમ સંબંધ છે; શ્રુતિ તો તે અર્થનું અભિધાન કરે છે એથી, બ્રહ્માત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરનારાએ કર્માદિના પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે એમ, ‘તસ્માત્’ ઇતિ પદાર્થવડે કહેલું છે.

(અર્થ૦)—એ રીતે, આગમના અવષ્ટભવડે નિરૂપિત એવા તે બ્રહ્માત્મક્યની, યુક્તિવડે પણ વ્યવસ્થાપન કરવા અર્થ ઉત્તર ગ્રંથ છે; તત્ર, આક્ષેપો એવો શિષ્ય, વિરૂદ્ધધર્મસંસર્ગિતાને લીધે શીતોષ્ણુવત જીવ અને પરમાત્મા વસ્તુતઃ ભિન્ન છે એમ અનુમાનવડે પ્રત્યવસ્થિત થાય છે એમ, ‘સ યદિ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

**સ યદિ બ્રુયાત્ ભગવન્, દશમાને છિન્નમાને વા દેહે પ્રત્યક્ષા-
વેદના-અજ્ઞાનાયાદિનિમિત્તં ચ પ્રત્યક્ષં દુઃસ્વં મમ । પરશ્ચાયમાત્મા,
‘અયમાત્માઽપહૃતપાપ્યા વિરજો વિમૃત્યવેંશોકો વિજિ
ઘત્સોઽપિપાસઃ સર્વગન્ધરસવર્જિતઃ’** ઇતિ શ્રૂયતે સર્વશ્રુતિષુ

*ટિપ્પણ:—પરિત્યક્તવ્ય—પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય; પ્રતિપત્તવ્ય—સિદ્ધ કરવા-યોગ્ય; આગમ—શાસ્ત્ર; અવષ્ટભ-અવલંબન; આક્ષેપતા—આક્ષેપ કરનાર; પ્રત્યવસ્થિત—સામે વિરોધ કરનાર.

સ્મૃતિષુ ચ । કથં તદ્વિલક્ષણઃ ॥ અનેકસંસારધર્મસંયુક્તઃ
 પરમાત્માનમાત્મત્વેન ચ માં સંસારિણં ॥ પરમાત્મત્વેન ॥ અગ્નિમિવ
 શીતત્વેન પ્રતિપદ્યેયમ્ । સંસારી ચ સન્ સર્વાભ્યુદયનિશ્રેયસ
 સાધને અધિકૃતઃ ॥ અભ્યુદયનિશ્રેયસસાધનાનિ કર્માણિ-
 તત્સાધનાનિ ચ યજ્ઞોપવીતાદીનિ કથં પરિત્યેજેયમિતિ ॥ ૩૩ ॥

વાક્યાર્થઃ—

તે જો એમ કહે હે ભગવન ! દેહ દહત થતાં વા છેદાતાં, તે વિષે
 વેદના પ્રત્યક્ષ હોય છે અને મને અશનાયારહિત નિમિત્તક દુઃખ પ્રત્યક્ષ
 થાય છે; અને આ આત્મા પરસ્વરૂપ છે, અને ‘ અયમાત્માઽપહત
 પાપ્મા વિરજો વિમૃત્યુવિંશોકો વિજિઘત્સોઽપિપાસઃ સર્વ
 ગન્ધરસવર્જિતઃ ’ અર્થઃ—આ આત્મા પાપવર્જિત, રજરહિત, શોકરહિત,
 અશનાયારહિત, પિપાસારહિત, સર્વગન્ધરસવર્જિત, એમ સર્વશ્રુતિઓ
 અને સ્મૃતિઓ વિષે શ્રવણ કરાય છે; તદ્વિલક્ષણ અનેકસંસારધર્મ
 સંયુક્ત એવો હું, અગ્નિને જેમ શીતત્વવડે પ્રતિપાદન કરીએ તેમ,
 પરમાત્માને આત્મસ્વરૂપે અને મને સંસારીને પરમાત્મસ્વરૂપે કેવી
 રીતે પ્રતિપાદન કરું ?

અને હું સંસારી સતો અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનાં સર્વસાધન-
 પરત્વે અધિકૃત એવો, અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનાં સાધનરૂપ કર્મોનો
 અને તેનાં સાધનરૂપ યજ્ઞોપવીત આદિનો કેવી રીતે પરિત્યાગ કરું ? ૩૩

પ૦ વ્યા૦—

એ રીતે, વિશ્લેષધર્મવત્ત્વ-હેતુનું ઉપપાદન કરીને, ‘ કથં
 તદ્વિલક્ષણ ’ ઈતિ પદાર્થવડે અનુમાન-કથન કરે છે;

એમ સતે, બેદની તાત્ત્વિકતાવડે કરીને. કર્મ તથા તત્સાધનના

*ટિપ્પણ:—અશનાયારહિત-ભુધા રહિત; તાત્ત્વિકતા-યથાર્થતા.

પરિત્યાગાત્મક એવા સંન્યાસનો અવસર નથી એમ, ‘સંસારી ચ’
ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે. ૩૩

(અર્થ) —તત્ર, તે અનુમાન પરત્વે ‘તં પ્રતિ બ્રૂયાત્’ ઇત્યાદિ
વાક્યાર્થવડે તાવત્ હેત્વસિદ્ધિ દર્શાવવા ઉપક્રમ કરે છે:—

તં પ્રતિ બ્રૂયાત્—યદવોચો દહ્યમાને છિદ્યમાને વા દેહે—
પ્રત્યક્ષા વેદનોપલબ્ધ્યતે મમેતિ તદસત્ । કસ્માત્ । દહ્યમાને
છિદ્યમાન इव वृक्षे उपलब्धरूपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेद
वेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव वेदना । यत्र
हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां
लोकः न वेदनां दाहाद्युलब्धरीति । कथं । क्वતે वेदनेति पृष्ठः
शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव
व्यपदिशति न तूपलब्धरीति । यद्युपलब्धरि वेदना स्यात् वेद-
नानिमित्तं वा दाहाच्छेदादि वेदनाશ્રયત્વેનો (નવ્ય) પદિશે-
દાહાદ્યાશ્રયવત્ ॥ ૩૪ ॥

વાક્યાર્થ:—

તેના પ્રતિ કહેવું—તે જો કહ્યું કે દેહનું દહન વા છેદન થતાં,
મને પ્રત્યક્ષા વેદના ઉપલબ્ધ થાય છે તે અસત્ય છે; શાથી ? દહન
તથા છેદન થતા વૃક્ષની પેરે, ઉપલબ્ધાના ઉપલબ્ધ થતા કર્મ રૂપ
શરીર પરત્વે દાહ તથા છેદન-વેદના ઉપલબ્ધ થતી હોવાથી, તે
દાહ-છેદાદિ વેદના કેવળ દાહાદિ-સમાનાશ્રયા હોય છે;

નિશ્ચયે, યત્ર દાહ વા છેદ કરાય તત્રૈવ લોક દાહાદિવેદનાનો
વ્યપદેશ કરે છે; દાહાદિના ઉપલબ્ધા પરત્વે તે વેદનાનો વ્યપદેશ કરતા
નથી; કેવી રીતે ? તને ક્યાં વેદના થાય છે એમ પૃચ્છા કરાયલ

*ટિપ્પણ:—હેત્વસિદ્ધિ-હેતુની અસિદ્ધિ; દાહાદિસમાનાશ્રયા-દાહાદિ
ન્યાં આશ્રિત હોય ત્યાં આશ્રય કરનાર; ઉપલબ્ધા-સોપાધિક આત્મા; વેદનાને
પ્રાપ્ત કરનાર;

(મનુષ્ય), મને વક્ષસ્થલ વિષે વા ઉદર વિષે વેદના થાય છે એમ યત્ર દાહાદિ હોય તત્રૈવ (વેદનાનો) વ્યપદેશ કરે છે, ઉપલબ્ધા પરત્વે નહિ;

વેદના ને ઉપલબ્ધા પરત્વે (ઉપલબ્ધ) હોય તો, (લોક) દાહ આદિના આશ્રય (રૂપ દેહની) પેરે દાહ તથા ચ્છેદાદિ વેદનાનિમિત્તના વેદનાશ્રયત્વવડે (ઉપલબ્ધાનો) ઉપદેશ વા વ્યપદેશ કરે. ૩૪

૫૦ વ્યા૦—

‘જીવ-પરમાત્મા’ ઇતિ પદાર્થવડે શું ઉપાધિભેદવિશિષ્ટ વસ્તુનો યથા પ્રતિપત્તિ નિર્દેશ કરાય છે, કિંવા ચૈતન્યમાત્રાકારે ? આદ્ય પક્ષ પરત્વે, બાધ તથા વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય; કેમકે આકાશભેદવત્ ઔપાધિક ભેદની અવાસ્તવતા હોય છે અને ભેદમાત્રસાધનપરત્વે, સિદ્ધ-સાધનતા હોય છે તેથી એમ અભિપ્રેત થઇ, દ્વિતીય પક્ષ પરત્વે અસિદ્ધિ-ઉક્તિ કરીને ‘તદ્વસ્તુત્કસ્માત્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે તે (અસિદ્ધિ)ને ઉપપાદન કરે છે;

વૃક્ષની પેરે દહન કરાતા છેદન કરાતા એવા શરીર પરત્વે દાહચ્છેદન-વેદનાની ઉપલબ્ધમાનતા હોય છે તેથી દાહચ્છેદાદિ વેદના, કેવળ દાહાદિ-સમાનાશ્રયા હોય છે એમ (વાક્ય) યોજના છે;

કેવળ શરીર પરત્વે તે વેદનાની ઉપલબ્ધતાની શંકા થાય તે વારવાને, ‘કર્મણિ’ ઇતિ પદાર્થવડે તે શરીરને વિશિષ્ટ કરે છે; ‘ઉપલબ્ધુરુપલભ્યમાન’ ઇતિ પદાર્થવડે કર્મત્વને સિદ્ધ કરે છે.

‘યત્ર હિ’ ઇતિ પદાર્થવડે લોકપ્રસિદ્ધિ વડે ઉક્ત અર્થને દ્રઢાવે છે; ‘કથં’ ઇત્યાદિવડે, તત્રૈવ અનુભવનો પણ પ્રશ્નપૂર્વક અભિનય કરે છે;

પુનઃ, ‘યદિ ઉપલબ્ધરિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે તેનુંજ વ્યતિરેક મુખ્યે ઉપપાદન કરે છે;

❖ટિપ્પણ્ય—યથાપ્રતિપત્તિ-પ્રતિપત્તિપૂર્વક;” અવાસ્તવતા-અવધાર્થતા; અભિનય-વ્યક્તપણું.

‘ ઉપદિશોત ’ ધતિ આ પદની પૂર્વે ‘ ઉપલબ્ધારણ ’ એમ અધ્યાહાર છે; જે ઉપલબ્ધા પરત્વે વેદના પ્રાપ્ત હોય તો (લોક,) દાહાદિના આશ્રયભૂત એવા દેહદેશવત્ વેદનાના નિમિત્તરૂપે દાહચ્છેદાદિવડે જન્મતી વેદનાના આશ્રયત્વવડે (ઉપલબ્ધાને) ઉપદેશે; તે એ રીતે ઉપદેશાતો ઉપલબ્ધ નથી એથી, વેદના કેવળ દાહચ્છેદાદિસમાનાશ્રયા હોય છે એમ યોજના છે.

(અર્થ૦)—તત્રૈવ, ‘ સ્વયં ચ ’ ધતિ વાક્યાર્થવડે યુક્ત્યન્તરનું કથન કરે છે:—

સ્વયં ચ નોપલભ્યેત ચક્ષુર્ગતરૂપવત્ । તસ્માત્ દાહચ્છે-
દાદિસમાનાશ્રયત્વેન ઉપલભ્યમાનત્વાદાહાદિવત્ કર્મભૂતૈવ
વેદના । ભાવરૂપત્વાચ્ચ સાશ્રયા તંદુલપાકવત્ । વેદનાસમાના
શ્રય એવ તત્સંસ્કારઃ । સ્મૃતિસમાનકાલ એવોપલભ્યમાનત્વાત્
વેદનાવિષયઃ । તદિમેત્તવિષયશ્ચ દ્વેષોઽપિ સંસ્કારસમાનાશ્રય
એવ । તથા ચોક્તમ્ ‘ રુણંદત્તરતુલ્યાઽધી રાગદ્વેષૌ ભયં ચ
યત્ । ગૃહ્યતે ધીશ્રયં તસ્માજ્ઞાતા શુદ્ધોઽભયઃ સદાઃ ॥ ૩૫ ॥
વાક્યાર્થઃ—

ચક્ષુર્ગતરૂપની પેરે, (આત્મા) પોતે (આત્મગતા વેદનાને)
ગ્રહણ કરે નહિ તેથી, દાહચ્છેદાદિ સમાનાશ્રયતાવડે કરીને ઉપલભ્યમાન
હોવાથી વેદના, દાહાદિવત્ કેવળ કર્મભૂતા છે; અને તંદુલ પાકવત્
ભાવરૂપતાને લીધે વેદના સાશ્રયા હોય છે; તે (વેદનાનો) સંસ્કાર
કેવળ વેદનાસમાનાશ્રયક હોય છે; સ્મૃતિસમાનકાલે જ ઉપલભ્ય
માન હોવાથી, તે (વેદનાનો સંસ્કાર) વેદનાસમાનાવિષયક હોય છે;
અને વેદનાનો નિમિત્તભૂત (દાહચ્છેદાદિક) તદ્વિષયક દ્વેષ પણ, કેવળ
સંસ્કારતુલ્યાશ્રયક—અનાત્માશ્રયક—હોય છે.

*ટિપ્પણ:—વેદનાસમાનાશ્રયક—વેદના જે રથને આશ્રિત હોય ત્યાં
આશ્રય કરનાર.

વળી, ‘**રૂપસંસ્કારતુલ્યાઽધો રાગદ્વેષો મયં ચ યત્** ।
ગૃહ્યતે ધીશ્રયં તસ્માજ્ઞાતા શુદ્ધોઽમયઃ સદા’ અર્થઃ—રૂપસંસ્કાર
 તેની સમાન ઉપાધિ જે (રાગદ્વેષ) ના આશ્રયરૂપ છે તે રાગદ્વેષ અને
 જે ભય હોય છે તે (ત્રણે) ધીસંશ્રિતરૂપે જ ઉપલબ્ધ કરામ છે તેથી,
 જ્ઞાતા સદા શુદ્ધ અને અભયરૂપ છે એમ ઉક્તિ કરેલી છે. ૩૫

પ૦ વ્યા૦—

અશુભગત રૂપ જેમ અશુભરૂપે ગ્રહણ ન કરાય તેમ આત્મગતા
 વેદના, કર્મકૃત્યના વિરોધને લીધે આત્માવરૂપે ગ્રહણ કરાય નહિ
 એમ અર્થ છે;

‘**તસ્માત્**’ ઇતિ પદાર્થવરૂપે આત્માની વેદનાશ્રયતા—નિરાકરણનો
 ઉપસંહાર કરે છે;

ખરેખર, વેદનાને દુઃખ કહે છે; દુઃખ અચેતન દેહ પરત્વે સંભવતું
 નથી કેમકે, સુખ—દુઃખાદિ ધર્મો ચેતનાશ્રયત્વ નિયમવાળા હોય છે તેથી;

જો પુનઃ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા પણ વેદનાશ્રય ન હોય તો,
 શરીર પણ અચેતન હોવાથી તદાશ્રયરૂપ ન હોય, એમ વેદના કેવળ
 અનાશ્રયા થાય; બૌદ્ધોવરૂપે પણ તેજ પ્રકારે અબ્યુપગમ હોય છે તેથી
 એમ કહે એથી, ‘**ભાવરૂપત્વાच्च**’ એમ પદાર્થવરૂપે કહેલું છે.

ભાવરૂપત્વમ્=કાર્યત્વ; વેદના આશ્રયા હોય છે કાર્યત્વને લીધે,
 તકુલપાકાદિવત્ એમ અર્થ છે;

હેતુની અપ્રયોગકતાની આશંકા કરીને, ‘**વેદનાસમાશ્રય**’
 ઇતિ પદાર્થવરૂપે વિપદાપરત્વે બાધક—કથન કરે છે; અર્થાત્, જે વેદનાની
 નિરાશ્રયતા (સિદ્ધ) હોય તો, તે વેદનાનો નાશ થતાં સંસ્કારના અભાવને
 લીધે કાલાન્તરે સ્મરણ ન થાય;

યદા, ‘**વેદનાસમાશ્રય યથ તત્સંસ્કાર**’ ઇતિ પદાર્થવરૂપે
 હેતુસિદ્ધિનો પરિહાર કરે છે;

*ટિપ્પણ:—વેદનાશ્રયતા—નિરાકરણ—વેદનાના આશ્રયરૂપે હોવાનો નિબંધ;
 અબ્યુપગમ—સિદ્ધાંત.

વેદનાની અકાર્યતા પરત્વે, તત્સંસ્કાર અને સ્મૃતિના અભાવથી કાલાન્તરે, મને પાદવિષે વેદના થયેલી ઇત્યાદિ વ્યવહાર સિદ્ધ ન થાય એમ અભિપ્રાય છે;

અથવા, વેદના જે સાશ્રયા હોય તે, તે વેદનાના સંસ્કાર અને સ્મૃતિ આદિનો ઉપલબ્ધ કેવળ આત્માવિષે હોવાથી, તે કેવળ આત્મા-શ્રયા થાય એમ આશંકા કરીને, ‘વેદનાસમાનાશ્રય एव तत्संस्कार.’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથન કરેલું છે;

વેદના તેનો સંસ્કાર અને તેની સ્મૃતિના એકાશ્રયત્વનિયમને લીધે અને વેદનાના, ઉપલબ્ધિકર્મનિષ્ઠત્વરૂપે ઉપપાદનને લીધે વેદના જે સ્થાને ઉપલબ્ધ થાય તે સ્થાને જ તન્નજન્યસંસ્કારાદિ હોય છે; તેના સંસ્કાર આદિ, ઉપલબ્ધા-આત્મા-પરત્વે ઉપલબ્ધ હોતાં નથી એમ અર્થ છે;

તેજ વિષયને, ‘સ્મૃતિસમાનકાલે एव’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અનુમાનવડે સિદ્ધ કરે છે;

જાત્ર તથા સ્વપ્ન અવસ્થારૂપ સ્મૃતિનો જે કાલ તત્રૈવ ઉપલબ્ધ માન હોવાથી અને સુષુપ્તિ આદિ વિષે અનુપલબ્ધમાન હોવાથી, (તે સંસ્કાર) વેદનાસમાનવિષયક હોય છે; તે વેદનાનો સંસ્કાર, કેવળ સમાનાશ્રયક હોય છે એમ અક્ષરાર્થ હોય છે;

તેમજ વળી, આ પ્રયોગ હોય છે:—વેદના આદિ, અનાત્મ-પ્રત્યયકાલે જ દેહની કૃશતાની પેરે ઉપલબ્ધિગોચર હોવાથી, અનાત્મ વસ્તુનો આશ્રય કરનાર હોય છે;

આથી પણ વેદના આદિ, અનાત્મવસ્તુનો આશ્રય કરનાર હોય છે એમ, ‘તન્નિમિત્તવિષયश्च’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરેલું છે; અર્થાત્, તે વેદનાનો તે દાદચ્છેદાદિ નિમિત્ત એવો જે તદ્વિષયક દેહ તે પણ સંસ્કારતુલ્ય આશ્રયવાળો-અનાત્મ વસ્તુના આશ્રયવાળો-હોય છે;

આ વિષયમાં આ પ્રધટ્ટિકાભિપ્રાય છે:—

*ટિપ્પણ:—એકાશ્રયત્વનિયમ-એક આશ્રય હોવાપણાનો નિયમ.

દેહનું હેદન અને દહન થતાં, હું છદાયો અને હું દગ્ધ થયો એમ આત્માને દેહથી અલિખ માની જનસંતપ્ત થાય છે; તન્નિમિ-
ત્તક વેદના, તત્સંસ્કાર, સ્મૃતિ અને દ્વેષને કેવળ દેહાભિન્ન આત્મા વિષે
ઉપલબ્ધ કરે છે; દેહાભિમાનથી હીન અવસ્થાપરત્વે નહિ; અને દેહ,
ઉપલબ્ધમાન હોવાથી ઉપલબ્ધિના કર્મ રૂપે જ છે, ઉપલબ્ધિના આશ્રય
ભૂત હોતું નથી; એમ વેદનાદિ કેવળ સંઘાતનેજ પ્રાપ્ત હોય છે;
અસંહત સાક્ષી આત્માને તે પ્રાપ્ત હોતાં નથી; એમ આત્મા કેવળ
નિત્યશુદ્ધ છે;

એ રીતે, નિરૂપિત અર્થપરત્વે, ‘તથાચોકં રૂપ’ ઇતિ વાક્યાર્થ-
વડે વૃદ્ધસંમતિનું કથન કરે છે;

રૂપસંસ્કારતુલ્યાધી:=રૂપ—નીલ તથા પીતાદિ વિષય, તેના
સંસ્કાર—સદ્માવસ્થા, વા સ્મૃતિહેતુભૂત એવો તદ્દનુભવ—સંસ્કાર,
તે=રૂપસંસ્કાર; તેના સહ તુલ્ય:—સમાન આધિ:—ઉપાધિ, આશ્રય
છે જે રાગદ્વેષનો તે=રૂપસંસ્કારતુલ્યાધી:; અને જે મય—ત્રાસ
—થાય છે તે પણ રૂપસંસ્કારતુલ્યાધી: છે એમ અર્થ છે;

આનું (આ રૂપાદિનું) શું આશ્રયત્વ ? એમ કહે એથી, ‘ગૃહ્યતે
ધીમયમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરેલું છે; ગૃહ્યતે તત્રયમેતત્
અર્થ:—તે આ ત્રણે ગ્રહણ કરાય છે એમ શેષ (વાક્ય) અધ્યાહાર્ય
છે; આ, સંકલ્પ તથા વિચિકિત્સાદિનું પણ ઉપલક્ષણ છે;

યત્=જે કારણથી; જે કારણથી રૂપાદિ સંસ્કાર તથા તન્નન્ય
રાગાદિ સર્વ, કેવળ ધીસંશ્રિત ઉપલબ્ધ થાય છે તે સાક્ષિસંશ્રિત હોતાં
નથી તેથી, જ્ઞાતા આત્મા સદા શુદ્ધ, રાગદ્વેષરહિત, અને અભય—સંસાર-
રહિત—છે એમ અર્થ છે.

(અવ૦)—યુક્તિ અને સંમતિવડે ઉપપાદિત એવા વેદનાદિના
અનાત્મધર્મત્વને પુનઃ પ્રશ્નપૂર્વક શ્રુતિવડે પ્રતિપાદન કરતાં, ‘કિમા-
જ્ઞયા:’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, તે વેદનાના આશ્રયવિશેષને નિર્ધારિત કરે છે:—

*ટિપ્પણ:—અસંહત—અસંધીભૂત.

કિમાશ્રયાઃ પુનઃ આદિ સંસ્કારાદય इति । उच्यते ।
 यत्र कामादयः । क पुनः स्ते कामादयः ‘ कामः संकल्पो विचि-
 कित्सा ’ इत्यादिश्रुतेः बुद्धावेव । तत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि
 ‘ कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदये ’ इति श्रुतेः—‘ कामा
 येऽस्य हृदि श्रिताः,’ ‘ तीर्णो हि यदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य,’
 ‘ असंगो ह्ययम्,’ ‘ तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः ’ इत्यादि श्रुतिभ्यः,
 ‘ अविकार्योऽयमुच्यते,’ ‘ अनादित्वाभेदगुणत्वाद् ’ इत्यादि ।
 इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति स्मृतिभ्यश्च
 कर्मस्थैवाशुद्धिः नात्मस्था इति ॥ ३६ ॥

वाक्यार्थः—

પુનઃ, રૂપાદિ તથા સંસ્કાર આદિ શાને આશ્રિત હોય ? કહેવાય
 છે—જ્યાં કામાદિ આશ્રિત હોય ત્યાં; પુનઃ તે કામાદિ, ક્યાં આશ્રય
 કરનારાં હોય ? ‘ કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા ’ અર્થઃ—કામ સંકલ્પ
 વિચિકિત્સા, ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી તે કેવળ બુદ્ધિને વિષે આશ્રિત હોય છે;
 રૂપ આદિ તથા સંસ્કાર આદિ પણ ત્યાંજ (આશ્રિત હોય.)

‘ કસ્મિન્નુરૂપાણિ પ્રતિષ્ઠિતાનીતિ હૃદયે ’ અર્થઃ—રૂપ કાને
 વિષે પ્રતિષ્ઠિત હોય છે ? હૃદયવિષે ’ એમ શ્રુતિથી;

‘ કામા યે ડસ્ય હૃદિ શ્રિતાઃ ’ અર્થઃ—જે કામો આના
 હૃદયને વિષે શ્રિત છે, ’ ‘ તીર્ણો હિ યદા સર્વાન્ શોકાન્ હૃદયસ્ય
 અર્થઃ—હૃદયના સર્વ શોકોને જ્યારે તે નિશ્ચે તીર્ણ હોય છે; ’

‘ અસંગો હ્યયમ્ ’ અર્થઃ—આ નિશ્ચે અસંગ હોય છે, ’ ‘ તદ્વા
 અસ્યૈતદતિચ્છન્દાઃ ’ અર્થઃ—નિશ્ચે, આનું તે આ (આત્મસ્વરૂપ) અતિ-
 ગતકામનાવાળું હોય છે ’ ઇત્યાદિશ્રુતિઓથી; ‘ અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે

* ટિપ્પણુઃ—તીર્ણ—તરેલ; અતિગતકામનાવાળું—કામનારહિત.

અર્થ:-આ અવિકારી કહેવાય છે, ‘અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્’ અર્થ:-
અનાદિતાથી, નિર્ગુણતાથી’ ઇત્યાદિ; અને ઇચ્છાદ્વેષાદિ, કેવળ ક્ષેત્ર
વિષયના ધર્મ છે આત્માના નહિ એમ સ્મૃતિઓથી પણ, અશુદ્ધિ
કેવળ કર્મસ્થા હોય છે, આત્મસ્થા હોતી નથી. ૩૬

૫૦ વ્યા૦—

ઇત્યાદિ શ્રુતિથી ‘**યત્સર્વં મન યથા**’ અર્થ:-આ સર્વ કેવળ
મનરૂપ છે’ એમ અવધારણાને લીધે અને મન તથા બુદ્ધિની અંતઃ-
કરણ સ્વરૂપે એકતા હોવાથી કામાદિ, કેવળ બુદ્ધિને વિષે (શ્રિત)
હોય છે આત્માવિષે નહિ, એમ અવધારિત છે એમ અર્થ છે;

કામાદિની બુદ્ધ્યાશ્રયતા ભલે હોય તથાપિ, તેની રૂપાદિ સંસ્કારની
સમાનાશ્રયત્વસિદ્ધિ કેવી રીતે હોય? એમ આશંકા કરીને, રૂપાદિના
પણ બુદ્ધ્યાશ્રયત્વ પરત્વે, ‘**તત્રૈવ**’ ઇત્યાદિ પદાર્થવડે શ્રુતિકથન કરે છે;

‘**કામા ચેડસ્ય**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કામાદિના અન્તઃકરણનિષ્ઠ-
ત્વપરત્વે વાક્યાન્તરનું પઠન કરે છે; ‘**તીર્ણો હિ તદા સર્વાન હૃદયસ્ય**
અર્થ:-નિશ્ચે, ત્યારે તે હૃદયના સર્વ (શોકને) તીર્ણ કરે છે’ ઇત્યુક્તિથી,
તે કામાદિનું હૃદયાશ્રયત્વ કેવળ સનિદાન-પૂર્વક ગમિત થાય છે તેથી,
શોકનિમિત્તક રૂપાદિ સંસ્કારોનું પણ બુદ્ધ્યાશ્રયત્વ કેવળ યુક્ત છે કેમકે,
તેમ ન હોય તો સર્વ વિશેષણની અનુપપત્તિ થાય એમ અર્થ છે;

હવે, ‘**અસંગો હિ**’ ઇત્યાદિવડે, આત્માના વેદના કામ તથા
દ્વેષાદિવડે અસંસ્પૃષ્ટત્વ પરત્વે શ્રુતિસ્મૃતિઓનું પઠન કરે છે;

અતિચ્છન્દા: ઇતિ રૂપવિશેષણત્વને લીધે છાન્દસ સ્વરૂપ છે;
અતિચ્છન્દમ્ = છન્દઃ = કામઃ = અર્થાત્, અતિગત કામનાવાળું
કામાદિદોષથી અસંસ્પૃષ્ટ એવું આ આત્મસ્વરૂપ;

અને ‘**નિર્ગુણત્વાત્**’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી એમ સંબંધ છે;

* ટિપ્પણ:-અવધારણા-નિશ્ચય; બુદ્ધ્યાશ્રયતા-બુદ્ધિવડે આશ્રય હોવા-
પણું;-સમાનાશ્રયત્વસિદ્ધિ-સામાન્ય આશ્રયપણું હોવાની સિદ્ધિ; સનિદાન-
પૂર્વક-સમુજગું; અસંસ્પૃષ્ટત્વ-અલિપ્તત્વ;

હવે, સિંહાવલોકનવડે કરીને, કામાદિના શ્રુત્યુક્ત અનાત્મધર્મ પરત્વે
'ઈચ્છાધ્વેષાદિ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે સ્મૃતિ કથન કરે છે;

અને 'ઈચ્છાધ્વેષઃ સુખં દુઃખં સંઘાતઘેતના ધૃતિઃ ।
પતત્ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥ (ભ. ગી. ૧૩. ૬)

અર્થઃ—ઈચ્છા ધ્વેષ સુખ દુઃખ સંઘાત ચેતના ધૃતિ, આ સવિકાર
ક્ષેત્રનું સમાસવડે ઉદાહરણ કરેલું છે 'ઈત્યાદિ સ્મૃતિઓથી, ઇચ્છા
આદિ કેવળ ક્ષેત્રના ધર્મ છે આત્માના નહિ, એમ યોગ્યના છે;

ક્ષેત્રના અનાત્મત્વનું ઘોતન કરાવવાને, 'વિષયસ્ય' ઇતિ
વિશેષણ છે; 'કર્મસ્યૈવા શુદ્ધિર્નાડત્મસ્યા' ઇતિ વાક્યાર્થવડે
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિસિદ્ધ અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે;

'ઈતિ સિદ્ધમ્' ઇતિ શેષ (વાક્ય) છે;

(અવ૦)—'અતો રૂપાદિ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે પરમ પ્રકૃત
વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે:—

અતો રૂપાદિસંસ્કારાદ્યશુદ્ધિસંબંધાભાવાત્ ન પરસ્માદા-
ત્મનો વિલક્ષણસ્ત્વમિતિ પ્રત્યક્ષાદિવિરોધાભાવાત્ યુક્તં પર
એવાંત્માઽહમિતિ પ્રતિપત્તુમ્—'તદાત્માનમેવાવેદહં બ્રહ્માસ્મિ,'
'એકધૈવાનુદ્રઘ્વમ્' 'અહમેવાઽધસ્તાત્,' 'આત્મૈવાઽધસ્તાત્,'
'સર્વમાત્માનં પઞ્ચેત્,' 'યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મૈવ,' इदं सर्वं यदय-
માત્મા.' 'સ एषોઽકલઃ,' 'અનન્તરમવાહ્યમ્,' 'સવાહ્યાભ્યન્તરો
હ્યજઃ,' 'બ્રહ્મૈવેદમ્,' 'એતયા દ્વારા પ્રાપદ્યત્,' 'પ્રજ્ઞાનસ્ય
નામધેયાનિ,' 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ,' 'તસ્માદ્વા,' 'તત્સૃષ્ટ્વા-
તદેવાનુપ્રાવિશત્' 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी,'
'અશરીરં શરીરેષુ,' 'ન જાયતે મ્રિયતે,' 'સ્વપ્નાન્તં જાગરિ-

તાન્તમ્,' 'સ મ આત્મેતિ વિદ્યાત્,' 'યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ,'
 'તદેજતિ તન્નૈજતિ,' વેનસ્તત્પશ્યન્,' 'તદેવાગ્નિઃ,' 'અહં
 મનુરભવં સૂર્યશ્ચ,' 'અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્,' 'સદેવ
 સોમ્ય,' 'તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥૩૭॥

વાક્યાર્થઃ—

એથી રૂપાદિ તથા સંસ્કાર આદિ રૂપ અશુદ્ધિ સંબંધના અભાવને
 લીધે, પર આત્માથી તું વિલક્ષણ નથી એમ પ્રત્યક્ષાદિ વિરોધભાવને
 લીધે 'તદાત્માનમેવાવેદહં બ્રહ્માસ્મિ' અર્થઃ—તે કેવળ આત્માને
 હું પ્રભુ છું એમ જાણેલું, 'પ્રકૃદૈવાનુદ્રષ્ટવ્યમ્' અર્થઃ કેવળ એક
 ધા અનુદ્રષ્ટવ્ય છે, 'અહમેવાઽધસ્તાત્' અર્થઃ—હું જ અધસ્તાત્
 છું, 'આત્મેવાઽધસ્તાત્' અર્થઃ—આત્મા તે જ અધસ્તાત્ છે,
 'સર્વમાત્માનં પश्येत्' અર્થઃ—સર્વને આત્મારૂપે જુવે, 'યત્ર ત્વ-
 સ્ય સર્વમાત્મેવ' અર્થઃ—યત્ર તો આનું સર્વ કેવળ આત્મારૂપ છે,
 'ઈદં સર્વં યદ્યમાત્મા' અર્થઃ—આ સર્વ જે તે આ આત્મારૂપે છે,
 'સ ષષોઽકલઃ' અર્થઃ—તે આ અકલ (કલારહિત) રૂપ છે, 'અન-
 ન્તરમવાહ્યમ્' અર્થઃ—અનન્તર અબાહ્યરૂપ, 'સવાહ્યાભ્યન્તરો
 જ્ઞઃ' અર્થઃ—આહ્ય તથા અભ્યન્તર સહિત નિશ્ચે અજન્મારૂપ,
 'બ્રહ્મૈવેદમ્' અર્થઃ—આ કેવળ પ્રભુ છે, 'પતયા દ્વારા પ્રાપચત
 અર્થઃ—આ દ્વારા પ્રપન્ને થયેલો, 'પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ' અર્થઃ—
 પ્રજ્ઞાનનાં નામધેયો, 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' અર્થઃ—પ્રભુ સત્ય
 જ્ઞાન અનન્તરૂપ છે, 'તસ્માદ્ધ્વા' અર્થઃ—વા તેથી, 'તત્સૃષ્ટ્વા
 તદેવાનુપ્રાવિશત્' અર્થઃ—તેને સર્જીને તે વિષે જ અનુપ્રવેશ કરેલો,
 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी' અર્થઃ—એક દેવ
 સર્વભૂતો વિષે ગૂઢ સર્વવ્યાપી 'अशरीरं शरीरेषु' અર્થઃ—

શરીરે વિષે અશરીરરૂપ, ' ' ન જાયતે મ્રિયતે અર્થ:-તે જન્મતો નથી, મરતો નથી, ' ' સ્વમાન્તં જાગરિતાન્તમ્ અર્થ:-સ્વપ્નાંતરૂપ, જાગરિતાન્તરૂપ, ' ' સ મ આત્મેતિ વિદ્યાત્ અર્થ:-તે મારે આત્મા છે એમ જાણવું, ' ' યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ અર્થ:-જે સર્વ ભૂતોને, ' ' તદેજતિ તન્નૈજતિ અર્થ:-તે કંપાયમાન હોય છે, તે કંપાયમાન હોતો નથી, ' ' વેનસ્તત્પશ્યન્ અર્થ:-વેને તેને જોયલો, ' ' તદેવાગ્નિઃ અર્થ:-તેજ અગ્નિરૂપ છે, ' ' અહં મનુરભવં સૂર્યઃ અર્થ:-હું મનુ અને સૂર્યરૂપે થયલો, ' ' અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્ અર્થ:-અન્તઃ પ્રવિષ્ટ, જનોનો શાસ્ત્રારૂપ, ' ' સદેષ સોમ્ય અર્થ:-હે પ્રિયદર્શન! સત્ય તત્ત્વ તેજ, ' ' તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ અર્થ:-તે સત્ય સ્વરૂપ છે, તે આત્મા તે તું છે ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી હું કેવળ પરાત્મા છું એમ પ્રતિપાદન કરવું યુક્ત છે. ૩૭

૧૦ વ્યા૦—

રૂપાદિ અને સંસ્કાર આદિરૂપ અશુદ્ધિ સંબંધના અભાવથી જ પ્રત્યક્ષાદિ વિરોધાભાવથી, તું પરમાત્માથી વિલક્ષણ નથી એમ હેતુથી ' હું કેવળ પર આત્મારૂપ છું ' એમ પ્રતિપાદન કરવું યુક્ત છે એમ (વાક્ય) યોજના છે;

આત્મા સાથે કેવળ અભેદવડે કરીને બ્રહ્મ પ્રતિપત્તવ્ય છે ઇત્યુક્ત અર્થ પરત્વે, ' તદાત્માનમેવાવેત્ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, શ્રુતિવાક્યોનું ઉદાહરણ કરે છે; પ્રત્યક્ આત્માને જ 'હું બ્રહ્મ છું' એમ અવગત કરેલું અર્થાત્, પ્રત્યગાત્મા તે બ્રહ્મ છે એમ મેં અવગત કરેલું;

પ્રકથૈષ-કેવળ એક સ્વરૂપે કરીને; વિષયત્વવડે વા ભેદે કરીને તો તે અનુદ્રષ્ટવ્ય નથી એમ આચાર્યના ઉપદેશાનન્તર અનુસંધેય છે;

' **एतदप्रमेयं ध्रुवम्** (**बृ. ४-४-२०**) અર્થ:-આ અપ્રમેય નિશ્ચલરૂપ છે ' ઇતિ વાક્ય શેષ છે; ' **स एवाऽवस्तात्** અર્થ:-તે જ

અધસ્તાત્ છે ' ઇત્યાદિવડે સર્વ વ્યાપી પરમાત્માનો સર્વાધિધાનરૂપે ઉપક્રમકરીને, તેની તાટસ્થતા-શંકાની નિવૃત્તિ અર્થ અહંકારાત્મત્વનો ઉપદેશ કરીને પુનઃ, હુંપણાના ઉપરાગકૃત પરિચ્છેદની નિવૃત્તિ અર્થ છદોગ્યશ્રુતિ, તેની તત્સાક્ષિપ્રત્યેકરસતાનો નિર્દેશ કરે છે એમ ' અહમેવાધસ્તાત્ ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહેલું છે;

શમાદિસાધનસંપન્ન સતો સર્વ જગતને આત્મસ્વરૂપે જુવે એમ નિર્દિષ્ટ કરેલા અર્થ પરત્વે હેતુ હોય તેમ, ' તત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મૈષ ' ઇતિ પદાર્થવડે વચનાન્તર-કથન કરે છે;

' અમૃત્ તત્કેન કં પશ્યેત્-(પ્ર ૪-૬-૧૬,) અર્થ:-તે થયલું; કોણુ વડે કોને જુવે ? ' ઇત્યાદિ વાક્યશેષ છે; અર્થાત્ આ સર્વ જે ભોક્તા અને ભોગ્યાદિલક્ષણુ વિશ્વ છે તે સર્વ આ આત્મા છે વસ્તુતઃ એથી અન્ય નથી; 'સ ષષઃ' ઇતિ, ' સ ષષો અકલોઽમૃતઃ (પ્રશ્ન ૬-૬) અર્થ:-તે આ કલારહિત અમૃતરૂપ ' ઇતિપ્રશ્નોપનિષદ્ગત વાક્ય છે; તે આ પ્રત્યગાત્મા, કલારામ્બવાચ્ય એવી પ્રાણાદિ—ઉપાધિઓથી વિમુક્ત અમૃત સ્વરૂપ છે; કેવળા શ્વેત, અમૃત સ્વરૂપ છે એમ તેનો અર્થ છે;

' અનન્તરમવાદ્યમ્ ' ઇતિ પદાર્થવડે ' તદ્દેતદ્બ્રહ્મ અપૂર્વ-મનપરમનન્તરમવાદ્યમયમાત્મા બ્રહ્મ અર્થ:-તે આ શ્વેત અપૂર્વ અનપર અનન્તર અગ્રાણુ રૂપ છે, આ આત્મા શ્વેત છે ' ઇતિ-બ્રહ્મદારણ્યક વાક્યનું ઉદાહરણુ કરે છે;

' સવાદ્યા ' ઇતિ પદાર્થવડે, વર્ણી તત્સમાનાયક એવા મુંડક વાક્યનું કથન કરેલું છે; કેવળ અમૃત પુરૂષ, ગ્રાણુ તથા અભ્યન્તર સ્વરૂપે (સવાદ્યાભ્યન્તરઃ) સર્વસહ વર્તે છે અન્ય કોઈ નહિ; અજઃ-જન્મે નહિ તે; અર્થાત્, જન્માદિ વિક્રિયારહિત.

વળી, ‘**બ્રહ્મવેદમમૃતં પુરસ્તાત્** (ઋ ૪-૨-૨૧) અર્થ:- આ અમૃત સ્વરૂપ બ્રહ્મ તે જ પુરસ્તાત્ છે,’ ઇત્યાદિ અત્ર ઉદાહરણ છે એમ ‘**બ્રહ્મવેદમ્**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથેલું છે; અર્થાત્, આ સર્વ જગત્ તે કેવળ બ્રહ્મ છે;

એ રીતે, બ્રહ્મધ્વયાત્મપ્રતિપાદક વાક્યોનું ઉદાહરણ કરી, અને જીવની બ્રહ્માભેદપ્રતિપત્તિ અર્થ, કેવળ બ્રહ્મ જીવ-સ્વરૂપે કાર્યપ્રવેશન કરે છે આદિ વાક્યોનું, ‘**પતયા ખ્વારા**’ ઇત્યાદિવડે ઉદાહરણ કરે છે;

‘**સ પતમેષ સીમાનં વિદાર્યૈતયા ખ્વારા પ્રાપચત** (પે. ૬. ૧-૩-૧૨) અર્થ:-આ બ્રહ્મરન્ધ્રને વિદારી આ ખ્વારા તે પ્રપન્ન થયેલો’ ઇતિ ઐતરેય શ્રુતિવાક્ય, શિર તથા કપાલમધ્યે સન્ધિગત ચિહ્નવડે દેહને વિષે સ્પષ્ટા ઇશ્વરના પ્રવેશને દર્શાવે છે એમ અર્થ છે;

‘**યેન વા પદ્યસિ યેન વા શૃણોતિ** (પે. ૩-૫-૧) અર્થ:- જોવડે જીવે છે. વા જોવડે શ્રવણ કરે છે’ ઇત્યાદિથી ‘**પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ ભવન્તિ**’ અર્થ:-પ્રજ્ઞાનનાં નામધેય હોય છે’ ઇત્યન્ત વાક્ય, તે દેહને વિષે પ્રવિષ્ટ થયેલા (ઇશ્વર)ના સ્વરૂપ-નિર્ધારણ-પરાયણ છે; ‘**પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ**’ ઇતિ, બ્રહ્મનું પ્રજ્ઞાપ્રિ-માત્ર સ્વરૂપ છે;

વળી, તેનું બ્રહ્માત્મત્વ તત્રોક્ત છે એમ અભિપ્રેત થઇ, ‘**પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ**’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરેલું છે;

સૃષ્ટ કાર્યને વિષે કેવળ સ્પષ્ટાનો જીવરૂપે પ્રવેશ હોય છે એમ આ વિષયનું જ, ‘**સત્યં જ્ઞાનમનન્તસ્**’ ઇત્યાદિ તૈત્તિરીયક વાક્ય (તૈ. ૨-૧) વડે દ્રઢાવે છે;

પરમાત્મા તે જ સર્વસાક્ષી સર્વભૂતોનો અન્તરાત્મા છે એમ અત્ર શ્વેતાશ્વતરીય મંત્રનું, (શ્વે. ૬-૧૧) ‘**एको देवः**’ ઇતિ પદાર્થવડે ઉદાહરણ કરે છે;

* ટિપ્પણ:-પુરસ્તાત્-આગળ; બ્રહ્માભેદપ્રતિપત્તિ-બ્રહ્મ સાથે અભેદ હોવાનું પ્રતિપાદન;

શરીરાદિસંસ્પૃષ્ટતયા પ્રતીત થનાર આત્માના, તે શરીરના ધર્મસંસર્ગાભાવવડે બ્રહ્મ સ્વરૂપના જોયત્વ પરત્વે, ‘અશરીરં શરીરેષુ’ અને ‘ન જાયતે જિજ્યતે વા વિપશ્ચિત્’ ઇતિ કાઠક વાક્યધ્વનું (૧-૨-૨૧; ૧-૨-૧૮) ઉદાહરણ કરે છે;

અવસ્થામાક્ષી એવા આત્માના, અવસ્થાધર્મના અસ્પર્શિત્વવડે બ્રહ્મત્વ-પ્રતિપત્તિ પરત્વે ‘સ્વમાન્તં જાગરિતાન્તમ્’ ઇતિ કાઠક-વાક્યનું કથન કરેલું છે;

નેમિ આરા તથા નાભિરૂપ ચક્રનિર્દર્શનવડે કરીને, દસ્ય દર્શન-તથા તત્સાધનભૂત સર્વ જગત્ના આશ્રયરૂપ પ્રાણુશબ્દિત બ્રહ્મ તે જ મારો આત્મા છે એમ પ્રવૃત્ત કૌષીતકીયોપનિષદ વાક્યનું, ‘સ મ આત્મેતિ વિદ્યાત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉદાહરણ કરે છે;

‘યસ્તુસર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપश्यति,’ ‘તદેજતિ તન્નેજતિ’ અર્થ:-જે તો સર્વભૂત પ્રાણિઓને પોતાના આત્મા વિષે જ અનુદર્શન કરે, અને ‘તે ચલાયમાન સ્વરૂપ હોય છે, તે ચલાયમાન સ્વરૂપ હોતું નથી’ એમ ઈશાવાસ્યગત (૫-૬) મંત્રધ્વનને ઉદાહરણ કરેલાં છે; તત્ર આઘ મંત્ર સ્પષ્ટાર્થક છે;

ચલનાદિ પ્રતિભાન થાય છે તે પરોપાધિ-નિબન્ધનક હોય છે; સ્વસ્તુ, કેવળ નિર્વિકાર શુદ્ધ આત્મા રૂપે છે એમ દર્શાવવાને દ્વિતીય મંત્ર છે એમ અર્થ છે;

‘વેનસ્તત્પश्यન્વિશ્વા ભુવનાનિ વિધ્વાન્યત્ર વિશ્વં ભવત્યેકનોદમ (યાજ્ઞિકયુ. ૧) અર્થ:-યત્ર, વિશ્વ એકનીડ (માળા) રૂપે થાય છે તે (બ્રહ્મ)ને નિખિલભુવન સ્વરૂપે જાણનારો તેનાથી કાંઈ પૃથક્ નથી એમ જાણી જાની ઇશ્વર રૂપ થાય છે,’ ઇતિ મંત્રનું તૈત્તિરીય-શાખાવાળા પઠન કરે છે તેનો અર્થ:-

* ટિપ્પણ:-શરીરાદિસંસ્પૃષ્ટતયા-શરીરાદિવડે સંસ્પૃષ્ટ હોવાપણુને લીધે; અસ્પર્શિત્વ-અસંસર્ગ;

જે સર્વાત્મક સર્વોપાદાનરૂપ પૂર્વોત્તરભ્રમનિર્દિષ્ટ વસ્તુને વિષે, (**યત્ર**) સમસ્ત વિશ્વ એકનીડ રૂપે થાય છે—એકાયન રૂપે વર્તે છે—તે જ સર્વ ભુવનો રૂપ છે, (**વિશ્વા ભુવનાનિ**) તેથી પૃથક્ કાંઈ પણ નથી એમ શ્રુતિ તથા આચાર્ય પ્રસાદથી અનુભવ કરતાં (**પદ્યન**) જ્ઞાની (**વિષ્વાન્**), (**વેન**—વિનતિનું અર્થાત્ કાંતિકર્મક ધાતુનું વા **વનતિ** અર્થાત્ સંભજનીયાર્થક ધાતુનું આ રૂપ છે;) **વેનઃ** કાંતિમાન્ વા સંભજ્યનીય એવા કેવળ ઇશ્વર રૂપ થાય છે;

વળી, પુનઃ જ્ઞાનના સર્વાત્મત્વપરત્વે, ‘ **તદેવાઽગ્નિસ્તદ્વાયુઃ** ’ અર્થઃ—તે જ અગ્નિરૂપ, તે વાયુ રૂપ છે ’ ઇત્યાદિ એક, તથા ‘ **અહં-મનુરભવં સૂર્યચ્ચ** ’ અર્થઃ—હું મનુ રૂપે થયલો અને સૂર્યરૂપે થયલો, ’ એમ વામદેવવાક્યરૂપ અપર, એમ મંત્રધ્વન્યું પઠન કરે છે;

પ૦ વ્યા૦—

‘ **અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્** ’ અર્થઃ—અન્ત પ્રવિષ્ટ, જનોનો શાસ્તા, ’ ‘ **एकः सन्बहुधा विचचार (तै. आ. ૩-૧૧)** ’ અર્થઃ—એક સતા, બહુ પ્રકારે વિચરણ કરેલું ’ ઇતિ તૈત્તિરીયશ્રુતિ કેવળ એક અન્તર્યામિ દેવના બહુધા વિચરણ—અંસાર વ્યવહાર—ને વદતી, જીવાત્મા તથા પરમાત્માના અભેદને સૂચન કરે છે એમ અર્થ છે; તત્રૈવ, ‘ **સદેવ** ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપક્રમ સહિત જાંદોગ્ય વાક્યનું પઠન કરે છે;

(**અવ૦**)—શ્રુત્યુક્ત અર્થ પરત્વે, ‘ **स्मृतिभ्यश्च** ’ ઇતિ સ્મૃતિઓ પણ કથન કરે છે—

स्मृतिभ्यश्च—‘पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयम्,’ ‘आत्मैव देवताः,’ ‘नवद्वारे पुरे,’ ‘समं सर्वेषु भूतेषु,’ ‘विद्याविनयसंपन्ने,’ ‘अविभक्तं विभक्तेषु,’ ‘वासुदेवः सर्वम्’ इत्यादिभ्यः एक

* ટિપ્પણ:—સંભજનીયાર્થક—સંભજનીય—સેવ્યાર્થવા ચક્ર; શાસ્તા—શાસન કરનાર;

एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥३८॥

વાક્યાર્થ:—

અને વળી, ‘પૂ: પ્રાણિન: સર્વગુહાશયમ્’ અર્થ:—સર્વ પ્રાણી-
ઓના ગુહાશય એવા એકજ આત્માનાં શરીરો, ‘આત્મેવ દેવતા:
અર્થ:—આત્મા તેજ દેવતાંપ છે,’ ‘નવદ્વારે પુરે’ અર્થ:—નવદ્વાર-
વાળી નગરી વિષે, ‘સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ,’ અર્થ:—સર્વ ભૂતો પરત્વે
સમાનંપ, ‘વિદ્યાવિનયસંપન્ન’ અર્થ:—વિદ્યા તથા વિનયવડે સંપન્ન,
‘અવિભક્તં વિભક્તેષુ’ અર્થ:—વિભક્ત મધ્યે અવિભક્ત, ‘વાસુ-
દેવ: સર્વમ્’ અર્થ:—સર્વ જગત્ વાસુદેવ ણ છે’ છત્યાદિ સ્મૃતિઓથી
તું, સર્વ સંસારધર્મથી વિનિર્મુક્ત પરબ્રહ્મંપ કેવળ એક આત્માંપ છે
એમ સિદ્ધ છે. ૩૮

પ૦ વ્યા૦—

સર્વ પ્રાણીઓની ગુહાને વિષે શયન કરનાર એકજ આત્માનાં
પૂ:—પુરીઓ—શરીરો; અર્થાત્, પ્રત્યેક શરીર દ્વાં આત્મભેદ હોતો નથી;

ઉદાહૃત એવા શ્રુતિ તથા સ્મૃત્યર્થને સંકલ્પી, ‘एक एव’ ઇતિ
પદાર્થવડે પ્રકરણાર્થનો ઉપસંહાર કરે છે;

(અવ૦)—એ રીતે, શ્રુતિ સ્મૃતિ તથા ન્યાયવડે સિદ્ધ એવા તે
બ્રહ્માત્મસ્ત્વનું અભિધાન કરેલું તે પરત્વે, ‘स यदि’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે
લૌકિક તથા વૈદિક—વ્યવહારના વિરોધનો શંકા કરે છે:—

स यदि ब्रूयात्—यदि भगवन्, ‘अनन्तरोऽबाह्य:’ ‘सबाह्या-
भ्यन्तरो ह्यज:’ ‘कृत्स्न: प्रज्ञानघन एव’ सैन्धवघनवदात्મા
सर्वमूर्तिभेदवर्जित: आकाशवदेकरस: तर्हि किमिदं दृश्यते
श्रूयते वा साध्यं साधनं वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोक
प्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषय इति ॥ ३९ ॥

વાક્યાર્થ:—

તે જો કહે—જો ભગવન્ ! ‘અનન્તરોડવાદ્યઃ અર્થઃ—તે અનન્તર અબાલ્ય,’ ‘સવાદ્યામ્બન્તરો દ્યજઃ અર્થઃ—બાલ્ય તથા અબ્યન્તરસહિત, અજન્મારૂપ’ ‘કૃત્સ્નઃ પ્રજ્ઞાનધન ઇષ અર્થઃ—અખિલ કેવળ પ્રજ્ઞાનધનસ્વરૂપ’ સૈન્ધવધનવત્ જો આત્મા સર્વ મૂર્તિભેદથી વર્ણિત આકાશવત્ એકરસ હોય તો, વાદિશતની વિપ્રતિપત્તિનો વિષયભૂત, શ્રુતિ સ્મૃતિ તથા લોકપ્રસિદ્ધ એવો આ સાધ્ય સાધન અને સાધક પદાર્થ, કેમ દેખાય છે વા શ્રવણ કરાય છે? ૩૯

૫૦ કથા—

ગૃહ ક્ષેત્ર દેશ તથા કોશાદિક ઐહલૌકિક સાધ્ય (સાધ્ય) દસ્યમાન થાય છે, અને પ્રતિગ્રહ સેવા વિજ્ય અને યુદ્ધાદિ તત્સાધન (સાધન) અને બ્રાહ્મણાદિ તદર્થિવર્ગ (સાધક) સાધક રૂપે દસ્યમાન થાય છે, તેજ પ્રકારે યાગાદિ સાધન, સ્વર્ગાદિ સાધ્ય, અને તેની કામના તે સાધકરૂપે, એમ પારલૌકિક ત્રિક પણ, એ રીતે ‘સ્વર્ગકામો યજેત’ અર્થઃ—સ્વર્ગકામનાવાળાએ યજન કરવું, એમ આદિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે એમ અર્થ છે;

તે કયાં દસ્યમાન થાય છે વા શ્રવણ કરાય છે ઇતિ આકાંક્ષા પરત્વે, ‘શ્રુતિસ્મૃતિલોકપ્રસિદ્ધમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહેલું છે;

દેહાત્મપ્રસિદ્ધિવત્ લોકપ્રસિદ્ધિને લીધે, ‘લોક’ ઇતિ પદાર્થ વડે વ્યવહાર્તાજનની ઉક્તિ કરાય છે;

અતંત્રત્વ-શંકા પરત્વે, ‘વાદિશત’ ઇતિ પદાર્થવડે કથેલું છે; વાદિશતની વિપ્રતિપત્તિઓનું વિષયત્વ (વિષયઃ) છે જે ઉક્ત ત્રિતય વિષે તે તથોક્ત;

* ટિપ્પણ:—સૈન્ધવધનવત્—નિખિડ સૈન્ધવની પેરે; વાદિશતની સેંકડો વાદિઓની; વિપ્રતિપત્તિ-વિપર્યયઃ તદર્થિવર્ગ—તે સાધ્ય પદાર્થની ઇચ્છા-વાળો સમુદાય; ત્રિક—ત્રેખડ; અતંત્રત્વશંકા—કાંઈ પણ વિષયવિનાની અનાધાર;

(અષ્ઠ)—વ્યવહારની અવિદ્યાત્મકતાને લીધે, તે વડે પારમાર્થિક બ્રહ્માત્મ્યેક્ય વિરોધાતું નથી એમ, ‘ આચાર્યો બ્રૂયાત્ ’ ઇત્યાદિ-વડે સમાધાન કરે છે:—

આચાર્યો બ્રૂયાત્—અવિદ્યાકૃતમેતદ્દિદં દૃશ્યતે શ્રૂયતે વા, પરમાર્થસ્ત્વેક એવાત્મા અવિદ્યાદૃષ્ટે: અનેકવત્ આભાસતે, તિમિરદૃષ્ટ્યા અનેકચન્દ્રવત્ । ‘ યત્ર વા અન્યદિવ સ્યાત્, ’ ‘યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતર इतरं पश्यति.’ ‘મૃત્યો: સ મૃત્યુ મામ્નોતિ,’ ‘ અથ યત્રાન્યત્પશ્યતિ અન્યચ્છ્ણોતિ અન્યદ્વિજાનાતિ તદલ્પમ્ અથ યદલ્પં તન્મર્ત્યમિતિ,’ ‘વાચારમ્ભણં વિકારો નામ-ધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્,’ ‘અન્યોઽસાવન્યોઽહમ્’ ઇતિ ભેદદર્શનનિન્દોપપત્તેરવિદ્યાકૃતં દ્વૈતમ્ ‘ એકમેવાદ્વિતીયમ્,’ ‘યત્ર ત્વસ્ય,’ ‘તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ,’ ઇત્યાદ્યેકત્વવિધિશ્રુતિ-શ્ર્યન્તિ ॥ ૪૦ ॥

વાક્યાર્થ:—

આચાર્ય કહેવું—જે આ દૃશ્યમાન થાય છે વા શ્રવણ કરાય છે તે અવિદ્યાકૃત છે: પરમાર્થતઃ તે કેવળ એક આત્મા, તિમિર, દૃષ્ટિવડે અનેક ચન્દ્રવત્, અવિદ્યાદૃષ્ટિને લીધે અનેકવત્ આભાસે છે; વળી, ‘ યત્ર વા અન્યદિવ સ્યાત્ ’ અર્થ:—ન્યારે અવિદ્યાવસ્થાવિષે (યત્ર) દ્વૈતની પેરે થાય—આભાસે,—‘ યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતર इतरं पश्यति ’ અર્થ:—નિશ્ચ, ન્યારે અવિદ્યાવસ્થાને વિષે, (દ્વૈતાભાવ હોય તથાપિ) દ્વૈતની પેરે થાય ત્યારે ઇતર (દ્રષ્ટા) ઇતર

(વિષય)ને જોનાર હોય તેમ થાય, 'મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ અર્થઃ—
તે મૃત્યુચક્રી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે,' 'અથ યત્રાન્યત્પશ્યતિ
અન્યઋણોતિ અન્યદ્વિજ્ઞાનાતિ તદ્અલ્પમ્ અથ યદ્અલ્પં તન્મર્ત્યમ્
અર્થઃ—હવે, જે અવિદ્યાવસ્થાને વિષે, અન્ય રૂપે વસ્તુને જુવે, અન્યનું
શ્રવણ કરે, અન્ય વસ્તુનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, તે (ભેદદર્શનવડે ઉપલબ્ધ)
અન્ય વસ્તુ પરિચિન્નરૂપ છે: હવે, જે પરિચિન્ન હોય તે મર્ત્યરૂપ
છે,' યાચારંમણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યથેવ સત્યમ્ અર્થઃ—
નામધેય તે કેવળ વાચારંભણરૂપ વિકારરૂપે છે, મૃત્તિકા ઇત્યેવ સત્ય વસ્તુ
છે,' 'અન્યોઽસાધ્યોઽહમ્ અર્થઃ—આ અન્ય છે, હું અન્ય છું'
ઇતિ ભેદદર્શનનિન્દોપપત્તિને લીધે દ્વૈત અવિદ્યાકૃત હોય છે, અને
'એકમેવાઽદ્વિતીયમ્ અર્થઃ—તે કેવળ એક અદ્વિતીય છે,' 'યત્ર ત્વસ્ય'
અર્થઃ—જે દશાને વિષે તો આને,' 'તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ અર્થઃ
તત્ર, કયો મોહ ? કયો શોક હોય ?' ઇત્યાદિ એકત્વવિધિશ્રુતિઓથી
(પરમાર્થતઃ આત્મા એકજ છે). ૪૦

પ૦ વ્યા૦—

વાક્યાર્થ સ્પષ્ટ છે. 'યત્ર ચા' ઇત્યાદિવડે ઉક્તાર્થ પરત્વે
શ્રુતિઓનું ઉદાહરણ કરે છે;

હૃદય શબ્દ, અન્યદર્શનના આભાસત્વને ઘોતન કરે છે; ચૈ શબ્દ
સ્વપ્નાવસ્થા—દષ્ટાંતાર્થક છે;

ન્યારે અવિદ્યાવસ્થાને વિષે, (યત્ર) દ્વૈતાભાવ હોય તથાપિ દ્વૈતની
પેરે તે દ્રષ્ટા દશ્ય તથા દર્શનભેદ મંપન્ન થાય ત્યારે હૃતર-દષ્ટા-
હૃતરં-સ્વવ્યાવૃત્ત એવા કર્મભૂત વિષયને-ઇતર ચક્ષુ કરણવડે ઇત્યર્થથી
જોતો હોય નહિ એમ અર્થ છે;

વળી, જે ભેદદર્શનોપલબ્ધ હોય તે પરિચિન્ન (અલ્પમ્) હોય,

* ટિપ્પણ:—ભેદદર્શનનિન્દોપપત્તિ-ભેદદર્શનનીનિન્દાસિદ્ધિ; એકત્વ-
વિધિશ્રુતિ-બ્રહ્મ તથા આત્મા એકજ હોવાનું વિધાન કરનારી શ્રુતિ: ઘોતન-
પ્રગટ; સ્વવ્યાવૃત્ત-સ્વલિન્ન;

જે પરિચિન્ન હોય તે વિનાશી (મર્ત્ય) હોય, અને જે વિનાશી-
હોય તે સત્ય સ્વરૂપે ન હોય ‘ નાસતો વિચતે ભાવઃ (મ. ગી.
૨-૧૬) અર્થઃ—અસત્ય વસ્તુની સત્તા (ભાવ) હોતી નથી ’ એમ
વચનથી, એમ અર્થ છે;

દ્વૈતના અવિદ્યાકૃતત્વ પરત્વે શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કરીને, બ્રહ્મા-
ત્માદ્યની પરમાર્થતા પરત્વે, ‘ **પ્રકમેષ** ’ ઇત્યાદિવડે શ્રુતિઓનો ઉપ-
ન્યાસ કરે છે. ૪૦

(અવ૦)—સાધ્ય તથા સાધનભેદ જે અવિદ્યાવિષયક હોય તો,
મિથ્યા—ગોચરતાને લીધે કર્મકાંડ અપ્રમાણ થાય એમ શિષ્ય, ‘ **યદ્યેવં** ’
ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે;—

યદ્યેવં ભગવન્, કિમર્થં શ્રુત્યા સાધ્યસાધનાદિભેદ ઉચ્યતે
ઉત્પત્તિઃ પ્રલયશ્ચેતિ ॥ ૪૧ ॥

વાક્યાર્થઃ—

હે ભગવન્ ! જે એ રીતે હોય તો સાધ્યસાધનાદિ ભેદની તથા
ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની ઉક્તિ, શા અર્થ શ્રુતિવડે કરાય છે ? ૪૧

પ૦ વ્યા૦—

દ્વૈતનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય તો, કૃષ્ણ કર્મકાંડની અપ્રામાણ્યા-
પત્તિ થાય એમ નહિ કિન્તુ, જ્ઞાનકાંડપરત્વે પણ સૃષ્ટિ આદિ વાક્યોની
નિર્વિપયતાએ કરીને પ્રામાણ્યહાનિપ્રસંગ થાય એમ અભિપ્રાયથી,
ઉત્પત્તિઃ પ્રલયશ્ચ ઇતિ કથન કરેલું છે;

શ્રુત્યા કિમર્થં ઉચ્યતે અર્થઃ—શ્રુતિવડે શા અર્થ ઉક્તિ કરાય
છે એમ અનુવંશ છે. ૪૧

(અવ૦)—તત્ર, કર્મકાંડની અપ્રામાણ્યાપત્તિ, વિદ્વાન્ત-વાક્ય-
જનિત એવા બ્રહ્માત્મ-વિજ્ઞાનથી પૂર્વે વા તે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી
થાય છે ? એમ વિકલ્પીને આદ્યપક્ષ પ્રતિ, ‘ **અત્રોચ્યતે અવિદ્યાવત**
ઉપાત્ત ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે;—

* ટિપ્પણુઃ—અવિદ્યાકૃતત્વ=અવિદ્યાજન્યત્વ; બ્રહ્માત્માધ્વન્ય-બ્રહ્મ તથા
આત્માની ઐક્યતા; મિથ્યાર્થ-ગોચરતા=મિથ્યા વિષયને ગોચર કરવાપણું;

અત્રોચ્યતે—અવિદ્યાવત ઉપાત્તશરીરાદિભેદસ્ય ઇષ્ટાનિષ્ઠ યોગિનમાત્માનં મન્યમાનસ્ય સાધ્યજ્ઞેષ્ટેષ્ટાદિપ્રાપ્તિપરિહારો-
પાયવિવેકમજાનતઃ ઇષ્ટપ્રાપ્તિં ચાનિષ્ટપરિહારં ચેચ્છતઃ શનૈસ્ત-
દ્વિષયમજ્ઞાનં નિવર્તયિતું શાસ્ત્રં ન સાધ્યસાધનાદિભેદં વિધતે ।
અનિષ્ટરૂપઃ સંસારો હિ સ ઇતિ તદ્વેદદૃષ્ટિઃપ્રાપ્તેષ્ટાં સંસાર-
મુન્મૂલયતિ ઉત્પત્તિપ્રલયાદ્યેકત્વોપપત્તિપ્રદર્શનેન ॥ ૪૨ ॥

વાક્યાર્થઃ—

અત્ર કહીએ છીએ—અવિદ્યાસંપન્ન એવાં શરીરેન્દ્રિયાદિક સંઘાત સંબંધી ઇષ્ટાનિષ્ઠ તેવડે પોતાના આત્માને યુક્ત માનનાર, કેવળ સાધનો વડે ઇષ્ટાનિષ્ઠની પ્રાપ્તિ તથા પરિહારના ઉપાય—વિવેકને ન જાણનાર, તથા ઇષ્ટ—પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ—પરિહારની ઇચ્છા કરનારને ધીમે ધીમે તદ્વિષયક અજ્ઞાન નિવૃત્ત કરાવવાને અર્થે શાસ્ત્ર (વિધાન) હોય છે; તે શાસ્ત્ર સાધ્યસાધનાદિભેદનું વિધાન કરતું નથી;

તે સંસાર નિષ્ઠે અનિષ્ટરૂપ છે છતિ તે સાધ્યસાધનાદિભેદદૃષ્ટિ રૂપ સંસારમૂલક અવિદ્યાનેજ, ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયાદિની એકત્વોપપત્તિ-દર્શનવડે ઉન્મૂલન કરે છે. ૪૨

પ૦ ઠ્યા૦—

‘ અપ્રાપ્તે શાસ્ત્રમર્થવત્ અર્થઃ—અપ્રાપ્ત હોય તે પરત્વે શાસ્ત્ર અર્થવત્ હોય છે ’ એમ ન્યાયથી, કર્તા સાધન તથા ફલના ભેદ સ્વરૂપની, શાસ્ત્રજ્ઞાનશૂન્ય હોય તેમને પણ પ્રસિદ્ધિ હોવાથી, તત્ર વેદના અતાત્પર્યને લીધે યથાપ્રસિદ્ધ ભેદને ગ્રહણ કરીને, પુરૂષને અવિજ્ઞાત એવા પુરૂષાર્થસાધનના બાધ કરનાર શાસ્ત્રની અપ્રમાણ્યતાની શંકા (કર્તવ્યા) ન હોય એમ અભિપ્રેત થઈને સંગૃહીત અર્થનું, ‘ શરીરાદિ ભેદસ્ય ’ છત્યાદિવડે વિવરણ કરે છે;

* ટિપ્પણ:—ઉપાત્ત—પ્રાપ્ત;

સાધનો વડે જ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ-પરિહારને ઇચ્છનારને તથા ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિ તથા પરિહારના ઉપાય-વિવેકને ન જાણનારને શનૈઃ તથ્વિવિષયક અજ્ઞાન નિવૃત્ત કરાવવાને અર્થે, શાસ્ત્ર હોય છે એમ અન્વય છે;

કેવળ સાધનો વડે ઇષ્ટાનિષ્ટપ્રાપ્તિ તથા પરિહારેચ્છા પરત્વે હોનાર નિમિત્તનું વિશેષણાન્તર વડે દ્યોતન કરતાં, ‘શરીર’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરેલું છે;

શરીરાધિભેદસ્થ—શરીર ઇન્દ્રિય આદિ સંઘાત-વિશેષ, તે સંબંધિ જે ઇષ્ટાનિષ્ટ તે વડે આત્મા યુક્ત છે એમ માનનારને એમ યોગ્યતા છે;

આ ભાવાર્થ છે:—

અનાદ્ય વિદ્યાવૃત-નિજસ્વભાવ, શરીર ઇન્દ્રિય મન બુદ્ધિ તથા પ્રાણ વિષે આત્મભાવને અધ્યસ્ત કરનાર આત્માને પરિચ્છિન્ન માનનાર, આત્માથી અતિરિક્ત એવા કેવળ વિષય સંબંધને આધીન એવા પુરૂષાર્થને ઇચ્છનારને-તેના ઉપાયનું પર્યેષણ કરનારને-સાક્ષાત્ પુરૂષાર્થ રૂપ આત્મતત્ત્વનો ઓધ કરવાને અસમર્થતા હોવાથી, પ્રથમ માનાન્તરથી અવિજ્ઞાત એવા તદ્દલિલ્લપિત સ્વર્ગાદિ સુખાદિ સાધનનો ઓધ કરતાં, શાસ્ત્ર તેની વિધિનિષેધથી વ્યવસ્થા કરે છે;

તેથી વિહિતકર્મના અનુજ્ઞાન, અને નિષિદ્ધ વસ્તુના પરિવર્જનથી પ્રતિદિન વૃદ્ધિગત ચિત્તશુદ્ધિવાળાને-અનુપચીયમાન પાપવાળાને-નિષિદ્ધ ક્ષત્રી પેરે અનિત્ય અશુચિ દુઃખરૂપ કામ્ય ફલ પાણુ સંસાર રૂપ જ છે એમ કામ્ય કર્મના પરિત્યાગવડે, કેવળ આવશ્યક કર્મનું ઇશ્વરારાધના પૂર્વકે અનુજ્ઞાન કરનાર અત્યંત શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળાને, આ હવે સૂક્ષ્મ વસ્તુ-તત્ત્વની પ્રતિપત્તિને યોગ્ય થયેલો છે એમ માની, અજ્ઞાત એવા પરમ પુરૂષાર્થના સાધન રૂપ આત્મતત્ત્વજ્ઞાનને ઉત્પાદન કરતાં, આ પ્રણાલિકા

* ટિપ્પણ:—અનાદ્યવિદ્યાવૃત નિજ સ્વભાવ-અનાદિ અવિદ્યાવડે ઢંકાયેલ છે નિજ સ્વરૂપ જેનું તે; માનાન્તરથી-અન્ય પ્રમાણથી;

વડે અજ્ઞાત અર્થના અવબોધનવડે પુરૂષના અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરાવવાને જ્ઞાત્ય પ્રવૃત્ત હોય છે એમ આ અભિપ્રાયને લઇ, જ્ઞાનૈઃ એમ ઉક્ત છે;

કેમ એ રીતે તાત્પર્યનું વર્ણન કરાય છે ? પ્રતીત થતું એવું સાધ્ય વેદના તથા સાધનભેદનું સ્વરૂપ, શબ્દશક્તિતાત્પર્યગોચર પણ કેમ ન થાય ? એમ આશંકા કરીને, ઉભય પરત્વે વાક્યભેદાપત્તિ હોવાથી એમ મ હોય એમ, ‘ ન સાધ્ય ’ ઇતિ પદાર્થ વડે કહેલું છે;

અન્યતર-પરત્વ હોય તથાપિ, વસ્તુસત્ત્વપરત્વે શાથી ઇષ્ટ ન હોય એમ આશંકા કરીને, અપુરૂષાર્થ પરત્વે તાત્પર્યનો અયોગ હોય છે તેથી એમ અભિપ્રેત થઇને, ‘ અનિષ્ટરૂપઃ સંસારો હિ સઃ ’ ઇતિ કથન કરેલું છે;

એ રીતે કર્મકાંડનું તાત્પર્ય, અજ્ઞાત અર્થના અવબોધન પરત્વે હોય ભેદના વસ્તુત્વબોધન પરત્વે ન હોય, એમ તેની અપ્રમાણ્ય-શંકાનું અપાકરણ કરીને, સૃષ્ટ્યાદિ વાક્યની સાક્ષાત્-અધ્વૈત-વસ્તુ પ્રતિપત્તિ-પરાયણતા હોવાથી, અપ્રમાણ્યશંકા ન હોય એમ, ‘ તદ્ભેદદૃષ્ટિમ્ ’ ઇતિ કહેલું છે;

‘ ઉત્પત્તિપ્રલય આદિના ’ ઇત્યાદિ પદથી સ્થિતિ પ્રવેશ તથા નિયમનનું ગ્રહણ કરાય છે;

ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયાદિના એકત્વોપપત્તિ-દર્શનવડે અધ્વૈતયુક્તિ-દર્શન દ્વારા સંસારમૂલક અવિદ્યાને જ ઉન્મૂલન કરે છે; (સૃષ્ટ્યાદિ વાક્યમ્) એમ અધ્યાહારવડે વાક્યયોગના છે;

અવિદ્યાની સંસારમૂલતાનું ઘોતન કરવાને તેને, ‘ તદ્ભેદદૃષ્ટિમ્ ’ એમ વિશિષ્ટ કરે છે; અર્થાત્, સાધ્ય સાધન તથા સાધકરૂપ તે ભેદની દૃષ્ટિઃ-પ્રતિભાસ-છે જે થકી તે તથોક્તા; તેને.

(અથઽ)—અવિદ્યાના ઉન્મૂલનપરત્વે વા શું (સિદ્ધ) થાય ? એમ કહે એથી, ‘ અવિદ્યાયામુન્મૂલિતાયામ્ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે કહે છે:-

* ટિપ્પણ:—એકત્વોપપત્તિદર્શન-એકત્વસિદ્ધિજ્ઞાન; વસ્તુત્વ-બોધન= સત્ત્વસ્વરૂપે હોવાનો ઉપદેશ; અપાકરણ-નિરેધ;

અવિદ્યાયામુન્મૂલિતાયાં શ્રુતિસ્મૃતિન્યાયેભ્યઃ ‘અનન્તરમ-
વાદ્યમ્,’ ‘સવાદ્યાભ્યન્તરોદ્દ્યજઃ,’ ‘સૈન્ધવઘનવત્,’ ‘પ્રજ્ઞાનઘન-
એવૈક આત્મા,’ ‘આકાશવત્પરિપૂર્ણઃ,’ ‘ઇત્યત્રૈવ એકા પ્રજ્ઞા-
પ્રતિષ્ઠા પરમાર્થદર્શિનો ભવતિ ન સાધ્યસાધનોત્પત્તિપ્રલયાદિ-
ભેદેન અશુદ્ધિગન્ધોઽપ્યુપપન્નતે ॥ ૪૩ ॥

વાક્યાર્થઃ—

શ્રુતિ સ્મૃતિ તથા ન્યાય વડે અવિદ્યા ઉન્મૂલિત થતાં, ‘અન-
ન્તરમવાદ્યમ્’ અર્થઃ—અન્તર વિનાનું, અખાલ્ય,’ સવાદ્યાભ્યન્ત-
રોદ્દ્યજઃ’ અર્થઃ—ખાલ્ય તથા અભ્યન્તર સંલિત નિશ્ચે અજન્મારૂપ,’
‘સૈન્ધવઘનવત્’ અર્થઃ—સૈન્ધવ નિખિડવત્,’ પ્રજ્ઞાનઘન એવૈક આત્મા
અર્થઃ—આત્મા કેવળ એક પ્રજ્ઞાનઘન છે,’ ‘આકાશવત્પરિપૂર્ણઃ’
અર્થઃ—આકાશની પેરે પરિપૂર્ણ’ એમ અત્રેવ પરમાર્થદર્શિને એકા
પ્રજ્ઞાપ્રતિષ્ઠા થાય છે; સાધ્ય સાધન ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય આદિ ભેદવડે
અશુદ્ધિ-ગન્ધ પણ ઉપપન્ન હોતો નથી; ૪૩

૫૦ ઠ્યા

એ રીતે, પ્રતિષ્ઠિત પ્રજ્ઞાવાળા પરમાર્થદર્શિને સાધ્ય તથા સાધન-
વિશેષયુક્તિની અજનકતાને લીધે ત્યારે કર્મકાણ્ડનીજ સ્વરૂપતઃ
અપ્રતીતિ હોવાથી અપ્રમાણ્યતા કેવળ ઇષ્ટ છે એમ, વિકલ્પાન્તરનો
પરિહાર ઉક્ત છે એમ વેદિતવ્ય છે;

(અથવા)—એમ સતે, પૂર્વે જે કહેલું કે—યદ્યેવં સંસારી ચ
સન્ ઇત્યાદિ—તેપણુ અજ્ઞાન-વિલસિત છે, કેમકે મુમુક્ષા ઉત્પન્ન થતાં, કર્મ
તથા તત્સાધનના પરિત્યાગ પરત્વે હેતુનો અભાવ હોય છે એમ અભિપ્રેત
થઈને, ‘તત્તૈતત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

* ટિપ્પણ:—પ્રતિષ્ઠિત-રિથર; અજનકતા-અનુત્પત્તિ;

તત્ત્વેતત્ પરમાર્થદર્શનં* પ્રતિપત્તુમિચ્છતા વર્ણાશ્રમાદ્યભિમા-
નકૃતપાંક્તરૂપ-પુત્રવિત્તલોકૈષણાદિભ્યો વ્યુત્થાનં કર્તવ્યમ્ ।
સમ્યક્પ્રત્યયવિરોધાત્તદભિમાનસ્ય ભેદદર્શનપ્રતિષેધાર્થોપ-
પત્તિશ્ચોપપન્નતે નહ્યકસ્મિન્નાત્મન્યસંસારિત્વબુદ્ધૌ શાસ્ત્રન્યા
યોત્પાદિતાયાં તદ્વિપરીતા બુદ્ધિર્ભવતિ । નહ્યગ્નૌ શીતત્વબુદ્ધિઃ
શરીરે વા અજરામરણબુદ્ધિઃ । તસ્માદવિદ્યાકાર્યત્વાત્ સર્વકર્મણાં
તત્સાધનનાં ચ યજ્ઞોપવીતાદીનાં પરમાર્થદર્શનનિષ્ઠેન ત્યાગઃ
કર્તવ્યઃ ॥ ૪૪ ॥

વાક્યાર્થઃ—

વર્ણી, તે આ પરમાર્થદર્શન પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છનારને,
વર્ણાશ્રમ આદિ અભિમાનકૃત પાંક્તરૂપથી (પંચપ્રકાર)-પુત્ર વિત્ત
તથા લોકૈષણા આદિથી-વ્યુત્થાન કર્તવ્ય છે;

વર્ણી, તે અભિમાનની સમ્યક્-પ્રત્યયની વિરોધતાને લીધે ભેદ-
દર્શનપ્રતિષેધાર્થોપપત્તિ ઉપપન્ન હોય છે;

નિશ્ચે, એક આત્માપરત્વે ન્યાયવડે અસંસારિત્વબુદ્ધિ ઉત્પાદિત
થયે, તેનાથી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય નહિ; નિશ્ચે, અગ્નિ પરત્વે
શીતત્વબુદ્ધિ, વા શરીરપરત્વે અજરામરણ બુદ્ધિ થાય નહિ; તેથી
સર્વ કર્મોની અવિદ્યાકાર્યતાને લીધે, તે સર્વકર્મોના અને યજ્ઞોપવીત
આદિ તત્સાધનોના પરમાર્થદર્શનનિષ્ઠ પુરૂષવડે ત્યાગ કર્તવ્ય છે. ૪૪

પ૦ ઘ્યા૦—

પાંક્તિરૂપઃ—પંચપ્રકારક એમ અર્થ છે; અર્થાત્, યજ્ઞમાન-
પત્ની-પુત્ર-તથા વિત્તધ્વયસાધ્ય કર્મોનો ફલભૂત એવો આલોક-પિતૃલોક-
અને દેવલોક-તેની એષણાએથી વ્યુત્થાન-વિપરીતતાએ કરીને ઉત્થાન-

* ટિપ્પણ:—વ્યુત્થાન-રહિતથવાપણું; સમ્યક્-પ્રત્યય-સમીચીન જ્ઞાન;
અભેદદર્શન; ભેદદર્શનપ્રતિષેધાર્થોપપત્તિ-ભેદદર્શનનો નિષેધ કરનારી બુદ્ધિ;
અજરામરણબુદ્ધિ-અજર તથા અમર હોવાની બુદ્ધિ; પરમાર્થદર્શનનિષ્ઠ-
પરમાર્થ જ્ઞાનનિષ્ઠ;

અર્થાત્, તત્ર નિહસ્પૃહતાએ કરીને તત્સાધનરૂપ સર્વકર્મ તથા તેના ઉપકરણના સંન્યાસરૂપ પારિવ્રાજ્ય કર્તવ્ય છે;

આપાતતઃ વા પરોક્ષતઃ બ્રહ્માત્મભાવને અધિગત કરનાર આપરોક્ષયોન્મુખ પુરૂષને બ્રાહ્મણ્યાદિ દેહાદિના અધ્યાસ-નિબંધનક કર્મનું અધિકારિત્વાભિમાન તે સમયે શિથિલ હોવાથી, અને તેના ઉદ્દેશ્ય-વિરોધને લીધે સસાધન કર્મ કેવળ ત્યાજ્ય છે ઇત્યુક્ત અર્થપરત્વે, ‘સમ્યક્’ ઇતિ પદાર્થવડે હેતુકથન કરેલું છે;

વળી, અભેદદર્શન તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન તેને ઇચ્છનારવડે, તદ્વિરૂદ્ધાભિમાન-તેના આસ્પદસ્થાનરૂપ સર્વ-ત્યાજ્ય છે ઇતિ અત્રૈવ ‘ભેદદર્શન’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શ્રુતાર્થાપત્તિનું કથન કરેલું છે;

‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય इह नानेव पश्यति
અર્થઃ-જે અંહી નાના રૂપે જીવે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે,’ ‘उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भय भवति
(તૈ. ડ. ૨-૭.) અર્થઃ-ઇપત્ અન્તર કરે છે તેને ભય થાય છે’ ઇત્યાદિભેદદર્શનના પ્રતિષેધરૂપ જે અર્થ, તેની ઉપપત્તિ-ઉપપાદન-તે ઉપપન્ન છે (ભેદદર્શનપ્રતિષેધાર્થોપપત્તિઃ) એમ અક્ષરાર્થ છે;

ભેદની અને તત્પ્રયુક્ત અભિમાનની પ્રમાણિકતા, તેના શ્રુતિવડે નિષેધ ઘટે નહિ; જે પ્રમાણસિદ્ધ (વસ્તુ) હોય તેનો પ્રતિષેધ પ્રમાણવડે નિશ્ચે મંભવે નહિ; અને વળી, પ્રતિષેધશ્રુતિથી વિષયાન્તર ઉત્પ્રેક્ષાય નહિ એથી, પ્રતિષેધવાક્યોની ભેદાપવાદપરાયણતાનો અભાવ હોય તો આમ્નાન અનર્થક થાય અને તે અનિષ્ટ થાય અધ્યયનવિધિ વિરોધથી એમ ભાવાર્થ છે;

કેવળ કર્મસમુચ્ચિત એવા સમ્યગ્જ્ઞાનની ભોક્ષસાધનતા (સિદ્ધ)

* ટિપ્પણ:—સંન્યાસ-ત્યાગ; પારિવ્રાજ્ય-સંન્યાસ; અધિગત-પ્રાપ્ત; અધિકારિત્વાભિમાન-અધિકારિપણાનું અભિમાન; આસ્પદસ્થાન-આશ્રયસ્થાન; શ્રુતાર્થાપત્તિનું-શ્રવણ કરેલ અર્થાપત્તિ પ્રમાણનું; આમ્નાન-શાસ્ત્ર; ઉપકરણ-ઉપસાધન;

હોય તેથી, વિહિતકર્મનો ત્યાગ યુક્ત ન હોય એમ કહે એથી, ‘નહિ’
 ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે—

સમુચ્ચયની વિરોધતાને લીધે જ અનુદાન કરવું અશક્ય હોવાથી
 તત્ત્વિધાનનો અસંભવ હોય તેથી, અને કર્મજન્ય પદાર્થની અનિત્યતા
 હોય તેથી, મોક્ષત્વની અનુપપત્તિ થાય એટલે જ્ઞાન તથા કર્મનો સમુચ્ચય
 મોક્ષના સાધનરૂપે નથી એમ ભાવ છે;

યદવા, ઉક્તવિરોધને જ ‘નહિ’ ઇત્યાદિવડે દષ્ટાંતોક્તિથી
 દ્રઢાવે છે; ‘તસ્માત્’ ઇતિ પદાર્થવડે નિરૂપિત અર્થસારનો
 ઉપસંહાર કરે છે.

ઇતિ શિષ્યપ્રતિબોધનવિધિ નામ પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્ત.

કૂટસ્થાધ્વયાત્મબોધ પ્રકરણ (અવગતિપ્રકરણ).

(અવ૦)—એ રીતે, શિષ્યના દેહધ્વયાભિમાનના અપોહનવડે તે બ્રહ્મરૂપત્વનો ઉપદેશ કરીને, તે અવસ્થા પરત્વે કર્મ તથા તત્સાધનના સંન્યાસને ન્યાયતઃ ઉપપાદિત કર્યો; અને બ્રહ્મસ્વભાવ-વિપરીતતા અવિદ્યાકૃત છે એમ ઉપક્ષેપ કર્યો; હવે, તે અબ્રહ્મસ્વરૂપત્વની અવિદ્યાત્મકતાને અને કૂટસ્થતાએ કરીને આત્માના સ્વાભાવિક બ્રહ્મરૂપત્વને ઉપપાદિત કરવા પ્રકરણાન્તર આરંભ કરતાં, સંન્યાસ કરેલ મુમુક્ષુના કર્તવ્યરૂપે શ્રવણનું વિધિતઃ સચ્ચન કરી શિષ્યપ્રશ્નને, ‘સુખમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે અવતરાવે છે:—

સુખમાસીનં બ્રાહ્મણં બ્રહ્મનિષ્ઠં કશ્ચિદ્બ્રહ્મચારી જન્મમરણ
લક્ષણાત્ સંસારાત્ નિર્વિણ્ણો મુમુક્ષુઃ વિધિવદુપસન્નઃ પપ્રચ્છ—
ભગવન્, કથમહં સંસારાન્મોક્ષિષ્યે શરીરેન્દ્રિયવિષયવેદના
વાન્ જાગરિતે દુઃખમનુભવામિ તથા સ્વપ્નેડનુભવામિ ચ પુનઃ
પુનઃ સુષુપ્તિપ્રતિપત્ત્યા વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય, કિમયમેવ મમ સ્વ-
ભાવઃ કિંવા અન્ય સ્વભાવસ્ય સતો નૈમિત્તિકઃ ઇતિ । યદિ
સ્વભાવઃ ન મે મોક્ષાશા સ્વભાવસ્યાવર્જનીયત્વાત્ । અથ નૈમિ-
ત્તિકઃ નિમિત્તપરિહારે સ્યાન્મોક્ષોપપત્તિઃ ॥ ૪૫ ॥

વાક્યાર્થ:—

ક્રાંત બ્રહ્મવિચારતત્પર, જન્મમરણલક્ષણ સંસારથી નિર્વેદને પ્રાપ્ત એવા મુમુક્ષુએ, સુખે બેઠેલ (પ્રસન્ન ચિત્તવાળા) બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ

* ટિપ્પણ:—કૂટસ્થાધ્વયાત્મબોધ પ્રકરણ=કૂટસ્થતાએ કરીને આત્મા અધ્વય-બ્રહ્મસ્વરૂપ-હોવાનો બોધ આપનાર પ્રકરણ; અપોહન-નિષેધ; અવ-તરાવે છે-અવતરણ કરે છે;

અતિ વિધિવત્ ઉપસન્ન થઇ પૃચ્છા કરેલી—હું મંસારથી કયા પ્રકારે મુક્ત થઇશ ? હું શરીર ઇન્દ્રિય તથા વિષય વેદનાવાનું એવો બગરિત તેમજ સ્વપ્ન વિષે દુઃખાનુભવ કરું છું અને પુનઃ પુનઃ, સુષુપ્તિ-પ્રતિપત્ત્યા વિશ્રમિત વિશ્રમિત થઇને દુઃખાનુભવ કરું છું; શું આ જ મારો સ્વભાવ છે ? કેવો અન્યસ્વભાવ સતાનો નૈમિત્તિક-સ્વભાવ છે ? જો તે સ્વભાવ હોય તો સ્વભાવની અવર્ણનીયતાને લીધે મને મોક્ષાશા નથી; દવે, જો તે નૈમિત્તિક હોય તો નિમિત્ત-પરિહાર પરત્વે મોક્ષોપપત્તિ થાય. ૪૧

૫૦ વ્યા૦—

‘સુહૃદ્માસીનમ્’ ઇતિ આ પદાર્થવડે અવિક્ષિપ્તચિત્તતાએ કરીને પ્રસન્નતા ઉક્તા છે;

વ્યાવહારિકદૃષ્ટ્યા ‘બ્રાહ્મણમ્’ ઇતિ ઉક્તિવડે, અનાપત્તિદશા પરત્વે બ્રાહ્મણેતર વર્ણથી ઉપદેશ ગ્રાહ્ય નથી એમ સૂચવે છે;

‘બ્રહ્મનિષ્ઠમ્’ ઇત્યુક્તિવડે પરમાર્થતઃ શિષ્યપ્રતિષ્ઠાધન સામર્થ્યનું સૂચન કરાય છે; ‘કશ્ચિત્’ ઇતિ પદાર્થવડે પ્રાગુક્ત ગુણગણવડે આદ્ય સુપરીક્ષિત એવો શિષ્ય ઉક્ત છે; તેના ઉપદેશ અદ્વણકાલ પરત્વે એકાકિત્વ સૂચવવાને કશ્ચિત્ એમ ઉક્ત છે; **બ્રહ્મચારી-બ્રહ્મ**-પ્રત્યક્તત્વ-પરત્વે **ચરિતું**-વિચરવાનું-શીલ આનું છે તે અર્થાત્ બ્રહ્મવિચારતત્પર; આવડે નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક દર્શિત છે; વિશેષણાન્તરવડે વૈરાગ્ય ઉક્ત છે;

વિવેક-વૈરાગ્યયુક્તને શાન્ત્યાદિ અર્થ પ્રાપ્ત હોય છે એમ માનીને, ‘મુમુક્ષુઃ’-ઇતિ ચરમ વિશેષણ કથેલું છે;

‘તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ (મું. ૧-૨-૧૨) અર્થઃ—તેના વિજ્ઞાનાર્થ, પા-

* ટિપ્પણ:—ઉપસન્ન-પ્રાપ્ત; સુષુપ્તિ-પ્રતિપત્ત્યા-સુષુપ્તિ સિદ્ધ્યા; સ્વભાવ-સ્વરૂપ; અવર્ણનીયતા-અપરિહાયતા; પ્રાગુક્ત-પૂર્વોક્ત; એકાકિત્વ-એકલો હોવાપણું; ચરમ-છેલ્લું;

શ્રીમાં સમિષ્ લાઇને તેણે ઓત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરને જ અભિપ્રાપ્ત થવું' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રને અનુસરતાં, 'વિધિવદુપસન્ન' એમ કહેલું છે;

'મગધન' ઇત્યાદિથી લઈ 'નૈમિત્તિકઃ' ઇત્યન્તે ગ્રંથવડે કેવળ પ્રશ્નપ્રકારનું કથન કરેલું છે;

સંસારમોક્ષવિષયક એક પ્રશ્ન છે; દુઃખાનુભવ તે શું આત્મસ્વભાવ છે તે વિષયક 'કિમયમ્' ઇત્યાદિ અપર પ્રશ્ન છે એમ વિવેક છે;

'શરીર' ઇતિ પદાર્થવડે પ્રથમ પ્રશ્નના નિમિત્તનું કથન કરેલું છે; શરીરેન્દ્રિય તથા વિષયનિમિત્તવેદનાનો અનુભવ, તે નિશ્ચે સંસાર છે; તથ્વાન સતો હું, કયા પ્રકારે સંસારથી મુક્ત થઈશ? એમ;

'જાગરિતે' ઇતિ પદવડે પ્વિતીય પ્રશ્નનું બીજા ઉક્ત છે; જાગ્રત તથા સ્વપ્નવિષે દુઃખાનુભવથી અને સુષુપ્તિવિષે આત્મા પરત્વે તત્તદનુભવથી સંસયોત્થાન થાય છે એમ અર્થ છે;

વળી, 'નૈમિત્તિકઃ ઇતિ ચ પપૃચ્છ ઇત્યન્વયઃ' એમ અન્યય છે;

'યદિ સ્વભાવ' ઇત્યાદિવડે ઉભયત્ર ફલકથન કરે છે. ૪૫

(અવ૦)—અસ્વભાવપક્ષનું અવલમ્બન કરીને ગુર ઉત્તર વદતાં, તને ભય પ્રાપ્ત કરવો યોગ્ય નથી એમ શિષ્યને આશ્વાસન કરે છે એમ, 'તે ગુરુઃ' ઇતિ પદાર્થવડે કથે છે:—

તં ગુરુવાચ-શૃણુ વત્સ, ન તવાયં સ્વભાવઃ । (કિંતુ)

નૈમિત્તિકઃ ॥ ૪૬ ॥

શાક્યાર્થઃ—

તેને ગુર કહે છે—હે વત્સ ! શ્રવણ કર આ (દુઃખાનુભવ) તારો સ્વભાવ ન હોય; (કિંતુ) તે નૈમિત્તિક છે. ૪૬

૫૦ વ્યા૦—

'કિંતુ' ઇતિ મધ્ય વિષે અધ્યાહાર કર્તવ્ય છે. ૪૬

* ટિપ્પણ:—તત્તદનુભવથી—તે તે દુઃખના અનુભવના અભાવથી; સ્વભાવ—યથાર્થ સ્વરૂપ;

(અવ૦)—આશ્વાસનને સંપાદિત કરેલ એવો શિષ્ય, ‘ કિં નિમિત્તઃ ’ ઇતિ પદાર્થવડે કહે છે:—

इति उक्तः शिष्यः उवाच—किं निमित्तं, किं वा तस्य निवर्तकम्, को वा मम स्वभावः, यस्मिन्ने भित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभावः रोगानेमित्तनिष्ठाविव रोगी स्वभावं प्रपद्येयेति ॥४७॥

વાક્યાર્થ:—

એમ ઉક્ત શિષ્ય કહે છે—કયું નિમિત્ત હોય છે ? વા તેનું કયું નિવર્તક હોય છે ? વા મારો કોણુ સ્વભાવ છે ? જે નિમિત્ત નિવર્તિત થયે નૈમિત્તિકનો અભાવ થાય તે (કયું નિમિત્ત છે ? વા, તેનો કોણુ નિવર્તક હોય છે ?) રોગનિમિત્તની નિવૃત્તિ થયે જેમ રોગી સ્વભાવને પ્રપન્ન થાય તેમ;

પ૦ વ્યા૦—

નિમિત્તનિવૃત્તિ વિના નૈમિત્તિક (પદાર્થની) આત્યન્તિક નિવૃત્તિની અનુપપત્તિ હોવાથી, તત્સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તત્પરિહારનો અયોગ હોવાથી તેનો પ્રશ્ન કરેલો છે;

નિવર્તક પ્રશ્ન તો, સ્વભાવ-પરિજ્ઞાનવડે તદ્વલખનાર્થક હોય છે;

સુખદુઃખાદિમત્ત્વની અસ્વભાવત્વરૂપે ઉક્તિ કરાય તો આત્માનું શું સ્વરૂપ છે; કોઈ વસ્તુ નિઃસ્વભાવ હોતી નથી એમ માનતો, ‘ કો વા ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે પુછે છે;

यस्मिन्निति નિવર્તિતે નૈમિત્તિકાભાવઃ તત્કિનિમિત્તં કિં વા તસ્ય નિવર્તકમ્ ઇતિ અન્વય છે;

‘ જુલ ’ શબ્દ યજ્ઞા શબ્દાર્થક છે; રોગી રોગનિમિત્તની નિવૃત્તિ થયે જેમ સ્વભાવને પ્રતિપન્ન કરે તેમ, દુઃખનિમિત્તની નિવૃત્તિ થયે વા જે સ્વભાવને હું પ્રતિપન્ન કરું તે મારો કયો સ્વભાવ હોય છે

* ટિપ્પણ:—પ્રપન્ન-પ્રાપ્ત; આત્યન્તિક-સમૂળગી; તદ્વલખનાર્થક-તે સ્વરૂપનું અલખન કરાય તે અર્થે; અસ્વભાવત્વરૂપે-અસ્વરૂપત્વરૂપે;

ધતિ (વાક્ય) યોજના છે, ધતિ શિષ્ય કહે છે એમ સંબંધ છે. ૪૭
(અવ૦)—પૃષ્ઠવસ્તુના સ્વરૂપ-કથનવડે ગુરુ, ‘ અવિદ્યા ’ ઇત્યાદિ-
વડે ઉત્તરકથન કરે છે:—

**ગુરુવાચ—અવિદ્યા નિમિત્તં, વિદ્યા તસ્ય નિવર્તિકા, અ-
વિદ્યાયાં નિવૃત્તાયાં તન્નિમિત્તાભાવાત્ મોક્ષયસે જન્મમરણ
રક્ષણાત્, સ્વપ્નજાગૃદ્ઃસ્વં ચ નાનુભવિષ્યસીતિ ॥ ૪૮ ॥**

વાક્યાર્થ:—

ગુરુએ કહ્યું—અવિદ્યા નિમિત્ત છે, વિદ્યા તેની નિવર્તિકા છે;
અવિદ્યા નિવૃત્ત થયે, તન્નિમિત્ત અભાવથી જન્મ-મરણરક્ષણ
(સંસાર)થી તું મુક્ત થઇશ, અને સ્વપ્ન તથા જાગૃત્તું દુઃખ અનુ-
ભવીશ નહિ એમ. ૪૮

પ૦ વ્યા૦—

તે અવિદ્યા નિમિત્ત-નિદાન-જેનું છે તે સંસાર=તન્નિમિત્ત,
તેના અભાવથી એમ વિગ્રહ છે;

ત્યારે વળી, સ્વપ્નજાગૃતિ દુઃખને આત્મધર્મત્વવડે કરીને અનુ-
ભવીશ નહિ એમ અર્થ છે;

(અવ૦) સ્વરૂપતોવગત પદાર્થોની વિશેષ-શુભુત્સયા શિષ્ય
પૃચ્છા કરે છે ધતિ, ‘ શિષ્ય ઉવાચ ’ એમ વાક્યાર્થવડે કહે છે —

**શિષ્ય ઉવાચ—કા સા અવિદ્યા, કિંવિષયા વા, વિદ્યા ચ
કા યયા સ્વભાવં પ્રતિપદ્યેયતિ ॥ ૪૯ ॥**

વાક્યાર્થ:—

તે કયા અવિદ્યા ? વા, તે કિંવિષયા હોય છે ? વળી, તે વિદ્યા
કયા જોવડે હું સ્વભાવને પ્રતિપન્ન કરું ? એમ શિષ્ય કહે છે. ૪૯

* ટિપ્પણ:—નિવર્તિકા-નિવૃત્ત કરનારી; સ્વરૂપતોવગત-સ્વરૂપપૂર્વકજ્ઞાત;
વિશેષશુભુત્સયા-વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છાને લઈ; કિંવિષયા-શેન
વિષય કરનારી;

પ૦ ઘ્યા૦—

‘વા’ શબ્દ ચ શબ્દાર્થક છે; વળી, તે અવિદ્યા કોને આશ્રય કરનારી હોય એમ અર્થ છે; સ્વભાવં પ્રતિપદ્યેય=જન્યત્-આદિ પરત્વે પણ દુઃખાદિ અનુભવથી હીન એવા આત્મતત્ત્વને ઉપસંપન્ન કરે એમ અર્થ છે;

પ૦ ઘ્યા૦—

(અવ૦)—તારા સ્વરૂપનાં આવરણ, વિપર્યય અને અધ્યાસનો પરિચય કરાવનાર એવી અવિદ્યા, ત્વસ્વરૂપાશ્રયવિષયા હોય છે એમ પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર, ‘ગુરુરુવાચ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

ગુરુરુવાચ—ત્વં પરમાત્માનં સન્તં અસંસારિણં સંસાર્યહ મસ્મીતિ વિપરીતં પ્રતિપદ્યસે, અકર્તારં સન્તં કર્તેતિ અભોક્તારં સન્તં ભોક્તેતિ, વિદ્યમાનં ચ અવિદ્યમાનમિતિ, ઇયમવિદ્યા ૫૦
વાક્યાર્થ:—

અસંસારી સતા પરમાત્માને તું ‘હું સંસારી’ છું એમ વિપરીતપણે પ્રતિપાદન કરે છે; અ-કર્તા સતાને કર્તા છું એમ, અભોક્તા સતાને ભોક્તા છું એમ, અને વિદ્યમાનને અવિદ્યમાન છે એમ; આ અવિદ્યા છે એમ ગુરુએ કહેલું. ૫૦

પ૦ ઘ્યા૦—

પરિપૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્માને, તું વિપરીત—‘હું પરિચિન્ન સ્વરૂપ છું’ એમ પ્રતિપાદિત કરે છે એમ પ્રત્યેક ધ્વંધ્વ યોજ્ય છે; એરીતે, જે નિમિત્તે સંસારિ-આદિ-આત્મતાની જ પ્રતિપત્તિ કરે છે અને પરિપૂર્ણત્વ-આદિ-આત્મત્વ વિદ્યમાન હોય તથાપિ તેમ પ્રતિપત્તિ કરતો નથી તે આ ત્વદાશ્રયા અને ત્વધ્વિષયા અવિદ્યા છે એમ

* ટિપ્પણ:—ત્વસ્વરૂપાશ્રયવિષયા-તારા યથાર્થ સ્વરૂપનો આશ્રય તથા તેને વિષય કરનારી; સંસારિ-આદિ-આત્મતાની જ-હું સંસારી આદિ છું એવું ત્હારે આત્માનું સ્વરૂપ હોવાની;

તને અનુભવસિદ્ધ છે; તું તો વિદ્યાનન્દૈકરસ કૂટસ્થરૂપ છે એમ અભિપ્રાય છે;

વિદ્યમાનં ચાવિદ્યમાનમ્ इति—નિત્ય સતતાને અનિત્ય સ્વરૂપે એમ અર્થ છે;

(અવ૦)—શિષ્ય તો આત્માની નિત્યતા અને મુક્તતાને અંગીકૃત કરી, તેના અસંસારાદ્યત્વની ઉક્તિ કરેલી તેનો આક્ષેપ કરે છે એમ, ‘શિષ્ય ઉવાચ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે:—

શિષ્ય ઉવાચ—यद्यप्यहं विद्यमानः तथापि न परमात्मा, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो मम स्वभावः, प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः अनुभूयमानत्वात् । न अविद्यानिमित्तः अविद्यायाः स्वात्मविषयत्वानुपपत्तेः । अविद्या नाम अन्यस्मिन् अन्यधर्माध्यारोपणा-यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां भुक्तिकायां, यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणावधारोपयति प्रसिद्धं वा स्थाणुं पुरुषे । नाऽप्रसिद्धं प्रसिद्धे प्रसिद्धं चाऽप्रसिद्धे । नचात्मन्यनात्मानमध्यारोपयति आत्मनः अप्रसिद्धत्वात् । तथा आत्मानं अनात्मनि आत्मनोऽप्रसिद्धत्वादेव ॥ ५१ ॥

વાક્યાર્થ:—

જે કે હું નિત્યસ્વરૂપ છું તથાપિ, હું પરમાત્મા ન હોઉં; કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વલક્ષણુ સંસાર, એ મારો સ્વભાવ—સ્વરૂપ—છે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અનુભવાય છે તેથી;

અવિદ્યા નિમિત્તરૂપ ન હોય અવિદ્યાની સ્વાત્મવિષયતાની અનુપપત્તિ હોય છે તેથી;

∴ ટિપ્પણ:—સ્વાત્મવિષયતાની—સ્વાત્માને વિષય કરવાપણાની; અનુપપત્તિ—અસિદ્ધિ;

અન્ય પદાર્થ પરત્વે અન્ય પદાર્થના ધર્મની અધ્યારોપણા, તેને અવિદ્યા કહે છે; જેમ પ્રસિદ્ધ રજતને પ્રસિદ્ધ શુક્તિ પરત્વે, જેમ પ્રસિદ્ધ પુરૂષને સ્થાણ પરત્વે, વા પ્રસિદ્ધ સ્થાણને પુરૂષ પરત્વે અધ્યારોપિત કરે;

અપ્રસિદ્ધ પદાર્થનો પ્રસિદ્ધ પદાર્થ પરત્વે અને પ્રસિદ્ધ પદાર્થનો અપ્રસિદ્ધ પદાર્થ પરત્વે અધ્યારોપ ન કરાય; વળી, આત્માની અપ્રસિદ્ધતાને લીધે, આત્મા વિષે અનાત્મવસ્તુને અધ્યારોપિત કરતા નથી તેજ પ્રકારે, આત્માનો અનાત્મવસ્તુ વિષે અધ્યારોપ ન કરાય આત્માની કેવળ અપ્રસિદ્ધતા હોય છે તેથી એમ શિષ્યે કહ્યું. પર

પ૦ ઠ્યા૦—

અહં કર્તા ઇત્યાદિ કૃતૃત્વાદિ પ્રત્યય—સાશ્રય—ધર્મત્વને લીધે પ્રત્યક્ષ છે રૂપાદિવત્; આમ તેનું સાશ્રયત્વ સિદ્ધ હોય છે એટલે, અચેતન—જડ—વસ્તુ પરત્વે સુખદુઃખ હોતાં નથી પાષાણ આદિ પરત્વે તેનું અદર્શન હોવાથી; પરિશેષથી અનુમાન વડે ચેતનાશ્રયત્વ સિદ્ધિ થાય છે;

વળી, 'ગુણાન્વયો યઃ ફલકર્મકર્તા કૃતસ્ય તસ્યૈવ સચો-પમોક્તા શ્વે. ૬-૭ અર્થઃ—સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોવડે યુક્ત (જીવાત્મા) જે રૂળને અર્થે કર્મકર્તા હોય છે તેજ (જીવ), આ કર્મેની ઉપમોક્તા હોય છે,' 'સ યસ્ય સુષ્પેષુ જાગર્તિ કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ કઠ. ૨-૬-૮ અર્થઃ—જે આ સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય પુરૂષ દરેક કામનાનો (અર્થાત્ પશુ પુત્રાદિના રૂપને) નિર્માણ કરતાં સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપરામ પામવા છતાં જાગે છે 'ઇત્યાદિ આગમનું 'આદિ' શબ્દવડે અર્થસૂચન છે;

વિપક્ષપરત્વે, 'અવિદ્યાયાઃ સ્વાત્મવિષયત્વાનુપપત્તેઃ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે, આધિકાયુક્તિને સંગૃહીત કરે છે;

* ટિપ્પણુઃ—ચેતનાશ્રયત્વસિદ્ધિ—કૃતૃત્વાદિપ્રત્યયના ચેતન વસ્તુના આશ્રય કરવાપણાની સિદ્ધિ; આધિકા—બાધ કરનારી; અધ્યારોપણા—કલ્પના;

તે સંગૃહીતાર્થનું, ‘**અવિદ્યા નામ**’. ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અવિદ્યા સ્વરૂપના ઉપન્યાસપૂર્વક વિવરણ કરે છે;

મિથ્યાજ્ઞાન તેજ અવિદ્યારૂપે ઉક્તા છે એમ માનનારાનો આ ઉપન્યાસ છે;

શુક્તિકાયાં અધ્યારોયતિ ઇતિ વક્ષ્યમાણનો અનુષંગ છે; એ રીતે, ઉત્તરત્ર પણ અનુષંગ દ્રષ્ટવ્ય છે;

કોઇ વિષયભૂત અર્થ (વિષય) પરત્વે અન્યતઃ પ્રતિદ્ધ એવા વિષયાન્તરનો અધ્યારોપ તે નિશ્ચે, ‘**અવિદ્યા**’ એમ પ્રસિદ્ધ છે;

તત્ર, જો આત્મા કેવળ પ્રસિદ્ધ હોય તો તેની અધ્યાસ-વિરોધી પ્રકાશત્મકતાને લઇ, તેને વિષે અતદ્ધર્મ-પ્રતિભાસ ન થાય;

જો તે (આત્મા) અપ્રસિદ્ધ હોય તો વિષયની અસ્કુરણુતાને લઇને તેનો અતદ્ધર્મ-પ્રતિભાસ કયાં થાય ?

તેમજ પળી, કતૃત્વાદિની આત્મા પરત્વે આવિદ્યકત્વની અનુપપાત્ત હોય છે;

એથી, કતૃત્વાદિ-લક્ષણુ ધર્મ તે આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે એમ અભિપ્રાય છે. પર

(અથ૦)—તત્ર, અધિજ્ઞાન અને અધ્યાસાતી વસ્તુની પૃથક્-પ્રસિદ્ધિ વિના અધ્યાસની અનુપપત્તિ હોય એમ તારો મત છે ? કિંવા, પ્રસિદ્ધિમાત્ર વિના તેનો અનુપપત્તિ હોય એમ તારો મત છે ? એમ વિકલ્પીને, પ્રસિદ્ધિમાત્રના અંગિકારને લીધે અન્ત્ય પક્ષ સિદ્ધ ન હોય એમ અભિપ્રેત થઇને, ‘**ગુરુઠ્થાચ-ન, વ્યભિચારાત્**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે આદ્ય પક્ષનું નિરાકરણુ કરે છે:—

**તં ગુરુઠ્થાચ-ન, વ્યભિચારાત્ । નહિ વત્સ, પ્રસિદ્ધં પ્રસિદ્ધ
એવાધ્યારોપયતીતિ નિયન્તું શક્યમ્ । આત્મન્યધ્યાપરોપણદર્શ-**

* ટિપ્પણુ:—વક્ષ્યમાણુ-કહેવાવાતા; આવિદ્યકત્વ-મિથ્યાત્વ;

નાત્ । ગૌરોઽહં કૃષ્ણોઽહમિતિ દેહધર્મસ્ય અહંપ્રત્યયવિષયે
આત્મનિ, અહંપ્રત્યયવિષયસ્ય ચ આત્મનઃ દેહે અયમ-
સ્મીતિ ॥ ૫૨ ॥

વાક્યાર્થઃ—

ગુરૂએ તેને કહ્યું—એમ ન હોય વ્યભિચાર (દોષ)
પ્રાપ્ત થાય તેવી; હે વત્સ ! પ્રસિદ્ધ વસ્તુનો પ્રસિદ્ધ વસ્તુવિષે જ
અધ્યારોપ કરે એમ નિયમ કરવો નિશ્ચે શક્ય ન હોય આત્મા
વિષે આરોપણુદર્શન હોય છે તેથી; ‘હું ગૌર વર્ણનો છું,’ ‘હું કૃષ્ણ વર્ણનો
છું’ એમ દેહધર્મનો (અધ્યારોપ) અહંપ્રત્યયના વિષયરૂપ આત્મા વિષે,
‘અને આ હું છું’ એમ અહંપ્રત્યયના વિષયરૂપ આત્માનો (અધ્યારોપ)
દેહ વિષે દૃશ્યમાન હોય છે તેથી. પર

પ૦ વ્ય૦

સુષુપ્તિ આદિ વિષે આત્મા અવભાસમાન હોય તથાપિ, કતૃત્વાદિ
આકારનો અનવભાસ હોય છે (તેથી વ્યભિચાર દોષ સિદ્ધ થાય છે;)

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અનુમાનપ્રમાણ તથા આગમોનું કેવળ વિશિષ્ટાત્મ
વિષયત્વ હોય છે તે, અવિદ્યાત્મત્વાબાધકત્વ છે એમ દ્રષ્ટવ્ય છે;

વત્સ ! એમ સંબોધતાં, અઘાપિ તું કેવળ બાલ-સ્વરૂપ છે
અર્થાત્ ન્યાય-માર્ગ વિષે તું વ્યુત્પન્ન નથી એમ દર્શાવે છે;

અન્યત્ર, કેવળ પૃથક્કરણે પ્રસિદ્ધ તે જ કેવળ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ
વસ્તુ-પરત્વે અધ્યારોપિત કરે એમ નિયમન કરવું શક્ય નથી
વ્યભિચાર થાય છે તેથી એમ અન્વય છે;

ક્યાં વ્યભિચાર થાય ? એમ કહે તો તત્ર, ‘આત્મનિ’ ઇતિ
પદાર્થવડે કથન કરે છે;

* ટિપ્પણુ—વ્યુત્પન્ન-નિપુણ; વિશિષ્ટાત્મવિષયત્વ-વિશિષ્ટ આત્માના
સ્વરૂપને વિષય કરવાપણું; અવિદ્યાત્મત્વાબાધકત્વ-અવિદ્યાત્મત્વનું અબાધકપણું;

‘ ગૌરોડહમ ’ ઇતિ પદાર્થવડે સંગ્રહનું વિવરણ કરે છે;

આત્મા દેહથી અતિરિક્ત છે એમ કહેનાર દેહાતિરિક્તાત્મ-વાદિઓ વડે, ‘ હું કૃશ છું ’ ઇત્યાદિ દેહધર્માવભાસ, અહંપ્રત્યયના વિષયરૂપ આત્મા પરત્વે હોય છે; વળી, દેહપરત્વે ‘ હું મનુષ્ય છું, ’ ‘ હું જાણું છું ’ એમ તેનો અવભાસ પણ અધ્યાસરૂપે અંગિકારાય છે;

દેહ તથા આત્માની નિશ્ચે પૃથક્-પ્રસિદ્ધિ હોતી નથી એથી, તત્ર-ઉક્ત નિયમનો ભંગ થાય છે એમ અર્થ છે. પર

(અવ૦)—પ્રસિદ્ધ સ્થાણુ તથા પુરૂષનો જેમ અન્યોન્ય પરત્વે અધ્યાસ હોય તેમ, ઇન્દ્રિય વિષયત્વ અને અહંપ્રત્યય-વિષયત્વવડે કેવળ પ્રસિદ્ધ એવાં દેહ તથા આત્માનો પણ ઇતરના ઇતરાધ્યાસ પરત્વે વિશેષાભાવ હોય છે તેથી વ્યભિચાર થતો નથી એમ, ‘ શિષ્ય આહ ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે સંકા કરે છે:—

શિષ્ય આહ-પ્રસિદ્ધ એવ તર્હાત્મા અહંપ્રત્યયવિષયતયા દેહશ્ચ અયમિતિ । તત્રૈવંસતિ પ્રસિદ્ધયોરેવ દેહાત્મનોરિતરે તરાધ્યારોપણાત્ સ્થાણુપુરુષયોઃ શુક્તિકારજતયોરિવ । તત્ર કં વિશેષમાશ્રિત્ય ભગવતોક્તં પ્રસિદ્ધયોરિતરેતરાધ્યારોપણેતિ નિયન્તું ન શક્યતે ઇતિ ॥ ૫૩ ॥

વાક્યાર્થ:—

શિષ્ય કહે છે—ત્યારે આત્મા, અહંપ્રત્યય-વિષયતાએ કરીને અને ‘ આ દેહ ’ એમ (ઇન્દ્રિયવિષયતાએ કરીને) કેવળ પ્રસિદ્ધ છે; તત્ર એમ સતે સ્થાણુપુરૂષ તથા શુક્તિકારજતની પેરે કેવળ પ્રસિદ્ધ એવાં દેહ તથા આત્માનું ઇતરેતર અધ્યારોપણ હોય છે તેથી; તત્ર, પ્રસિદ્ધ વસ્તુનું ઇતરેતરાધ્યારોપણ થાય એમ નિયમન કરવું શક્ય નથી એમ આપે કયા વિશેષને આશ્રિત કરીને કહેલું ? ૫૩

• ટિપ્પણ:—રજત-રૂપ: વિશેષ-ભેદ; ઇતરેતરાધ્યારોપણ-એકનું બીજા વિષે અધ્યારોપણ-કદપના-કરવાપણું;

૫૦ વ્યા-—

તેમજ વર્ણી, અહંકર્તા અને ચિદાત્માના પૃથગવલાસના અભા-
વથી ઇતરેતરાધ્યાસ હોતો નથી એમ દાર્શનિકની અસિદ્ધિ છે એમ
ભાવ છે. ૫૩

(અવ-—)દેહાત્માની પ્રસિદ્ધતા ભલે હોય તથાપિ, તારો અભિમત
નિયમ તત્ત્વ હોતો નથી એમ અભિપ્રેત થઇને આચાર્ય તો વ્યભિ-
ચારને દ્રઢાવે છે એમ, ‘ગુરુઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

ગુરુરાહ-ગૃણુ । સત્યં પ્રસિદ્ધૌ દેહાત્માનૌ નતુ સ્થાણુ-
ષાવિવ વિવિક્તપ્રત્યયવિષયતયા સર્વલોકપ્રસિદ્ધૌ । કયં
તર્હિ । નિત્યમેવ નિરન્તરવિવિક્તપ્રત્યયવિષયતયા । નહિ
અયં દેહઃ, અયમાત્મા, ઇતિ વિવિક્તાભ્યાં પ્રત્યયાભ્યાં દેહાત્માનૌ
ગૃહ્ણતિ યતઃ કશ્ચિત્ । અતएव हि मोहते लोकः आत्माना-
त्मविषये एवमात्मा नैवमात्मा इति । इयं विशेषमाश्रित्यालो-
નૈવં નિયન્તું શક્યમિતિ ॥ ૫૪ ॥

વાક્યાર્થ:—

ગુરુએ કહ્યું—શ્રવણ કર; દેહ તથા આત્મા પ્રસિદ્ધ છે એ સત્ય
છે; કિન્તુ, તે સ્થાણુપુરૂષની પેરે વિવિક્તપ્રત્યયવિષયતયા
સર્વલોકપ્રસિદ્ધ હોતાં નથી; ત્યારે તે કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ હોય ? નિત્ય જ
નિરન્તર અવિવિક્તપ્રત્યયવિષયતયા પ્રસિદ્ધ હોય છે; કેમકે, નિશ્ચે
કોઇ પણ, ‘આ દેહ’ ‘આ આત્મા’ એમ દેહ તથા આત્માને
વિવિક્તપ્રત્યયપૂર્વક ગ્રહણ કરતું નથી; એથી જ લોક, આત્મા તથા
અનાત્માના વિષયપરત્વે, ‘આત્મા એ રીતે છે,’ ‘આત્મા એ રીતે
નથી’ એમ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે; આ વિશેષને આશ્રિત કરીને, એ
રીતે નિયમન કરવું શક્ય નથી એમ મેં કહેલું. ૫૪

* ટિપ્પણ:—પૃથગવલાસ-ભિન્ન આભાસ; વિવિક્તપ્રત્યયવિષયતયા-
ભિન્નપ્રતીતિના વિષયરૂપે; અવિવિક્ત-અભિન્ન; અવિવેચિત;

પ૦ વ્યા૦—

દેહ તથા આત્મા પ્રસિદ્ધ છે એ વાત સત્ય છે તત્ર વિશેષનું શ્રવણ કર એમ ‘નનુ’ ઇતિ પદાર્થવડે યોજના છે;

‘નજાયમ્’ ઇત્યાદિવડે, અવિવિક્ત પ્રત્યયની વિષયતાએ કરીને કેવળ પ્રસિદ્ધિનો અભિનય કરે છે; તત્ર, ‘અતપથ દિ મૌમુદ્ધતે સ્લોકઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે લિંગકથન કરે છે;

‘પથમાત્મા’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કેવળ મોહાતિશય, તેનો અભિનય કરે છે;

દેહ આત્મા છે? ઇન્દ્રિયો આત્મા છે? આત્મા કર્તા છે? આત્મા અકર્તા છે? આત્મા વ્યાપક, પરિછિન્ન, સગુણ, નિર્ગુણ છે? એમ લોકવાદિવિપ્રતિપત્તિને લીધે સર્વ લોક મોહાયમાન થતો દેખાય છે;

વિવિક્તયા ઉપલંભ પરત્વે તો, ‘ઈદં ન સ્વાત્’ અર્થઃ—આ ન થાય, એમ વિશેષ છે એમ કહી ‘ઈમં વિશેષમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે;

તેથી એકજ્ઞાનોપરકતતયા ઉપલંભ પરત્વે, અધ્યસ્યમાન અને અધિષ્ઠાન વસ્તુની સિદ્ધિ અધ્યાસ પરત્વે અપેક્ષાય પૃથક્સિદ્ધિ નહિ એમ છે એથી, ‘હું મનુષ્ય છું’ ઇતિવત્ ‘હું કર્તા છું’, ‘હું ભોક્તા છું’ ઇતિ પણ દ્વાયકાર પ્રતિભાસને લીધે અધ્યારોપત્વસિદ્ધિ છે એમ ભાવાર્થ છે;

(અવ૦)—આત્મા અને અનાત્મા ઉભયની પણ જો અધ્યાસગોચરતા હોય તો અધ્યસ્ત વસ્તુના મિથ્યાત્વને લીધે આત્માની સત્વાનુપપત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય એમ શિષ્ય ‘નનુ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે:—

નનુ અવિદ્યાઽધ્યારોપિતં યત્ર યત્ તદસત્ તત્ર દૃષ્ટં યયા રજતં

* ટિપ્પણ:—અભિનય—પ્રાગટ્ય; વિવિક્તયા—વિવેચિત કરીને; એકજ્ઞાનોપરકતતયા—આત્મા એક અધ્યય હોવાના જ્ઞાનની ઉપરકતતા વડે; સત્વાનુપપત્તિ—સત્વાસિદ્ધિ;

શુક્તિકાયાં, સ્થાણૌ પુરુષં, રજ્જ્વાં સર્પઃ, આકાશે તલમ ભનત્વ
 ઇત્યાદિ, તથા-દેહાત્મનોરપિ નિત્યમેવ નિરન્તરાવિવિક્તપ્રત્યય
 તયા ઇતરેતરાધ્યારોપણા કૃતા સ્યાત્ તદિતરેતરયોઃ નિત્યમેવ
 અસત્ત્વં સ્યાત્ । યથા શુક્તિકાદિષુ અવિદ્યાધ્યારોપિતાનાં
 રજ્જતાદીનાં નિત્યમેવ અત્યન્તાસત્ત્વં તદ્વિપરીતાનાં ચ વિપરીતેષુ
 તદ્વત્ દેહાત્મનોરવિદ્યયૈવ ઇતરેતરાધ્યારોપણા કૃતા સ્યાત્
 તત્રૈવંસતિ દેહાત્મનોરસત્ત્વં પ્રસજ્યેત । તદ્વાનિષ્ટં વૈનાશિક
 પક્ષત્વાત્ । અથ તદ્વિપર્યયેણ દેહઃ આત્મન્યવિદ્યયાઽધ્યારોપિતઃ
 દેહસ્યાત્મનિ સતિ અસત્ત્વં પ્રસજ્યેત । તદ્વાનિષ્ટં પ્રત્યક્ષાદિ
 વિરોધાત્ । તસ્માદ્દેહાત્માનો નાવિદ્યયા ઇતરેતરસ્મિન્ અધ્યા-
 રોપિતૌ કથં તર્હિ વંશસ્તમ્ભવન્નિત્યસંયુક્તૌ ॥ ૫૫ ॥

વાક્યાર્થઃ—

ન્યાં જે અવિદ્યાવડે અધ્યારોપિત હોય તે તત્ર, શુક્તિકા વિષે
 રજ્જત, સ્થાણુ વિષે પુરુષ, રજ્જુવિષે સર્પ, આકાશવિષે તલમભિનત્વાદિ
 જેમ અસત્ય રૂપે દૃષ્ટ હોય છે તેજ પ્રકારે, કેવળ નિત્ય નિરન્તર
 અવિવિક્તપ્રત્યયતયા દેહ તથા આત્માની ઇતરેતરાધ્યારોપણા કરેલી
 હોય, તે ઇતરેતરનું નિત્ય જ અસત્ત્વપણું થાય;

જેમ શુક્તિકા આદિ વિષે અવિદ્યાવડે અધ્યારોપિત એવાં ર-
 જ્જતાદિનું કેવળ નિત્ય અત્યન્ત અસત્ત્વપણું હોય અને તેથી વિપરીત
 વસ્તુઓનું વિપરીત વસ્તુઓ પરત્વે અત્યન્તાસત્ત્વ હોય તદ્વત્,
 દેહ તથા આત્માની અવિદ્યાવડે જ ઇતરેતરાધ્યારોપણા સંપાદિત થાય;

* ટિપ્પણ:—તલમભિનત્વાદિ—તણુ તથા મભિનતા હોવાપણું આદિ; અવિ-
 વિક્તપ્રત્યયતયા—અભિન્નપ્રતીતિને લઇને; ઇતરેતરાધ્યારોપણા—પરસ્પર કલ્પના;

તત્ર એમ સતે, દેહાત્મનું અસત્ત્વ પ્રસક્ત થાય અને તે વૈનાશિકપક્ષત્વને લીધે અનિષ્ટ થાય;

હવે, તેના વિપર્યયવડે દેહને આત્માવિષે અવિદ્યાવડે અધ્યારોપિત કરે તો, આત્મા સતે દેહનું અસત્ત્વ પ્રસક્ત થાય અને તે પ્રત્યક્ષાદિ-વિરોધથી અનિષ્ટ થાય:

તેથી, દેહ તથા આત્મા અવિદ્યાએ કરીને છતરેતરપરત્વે અધ્યારોપિત ન હોય; ત્યારે તે કેવી રીતે હોય ? વંશસ્તમ્ભવત્ તે (દેહાત્મા) નિત્યસંયુક્ત હોય છે. ૫૫

૫૦ વ્યા-—

જે જે (વસ્તુ) અવિદ્યાવડે અધ્યારોપિત હોય તે તે અસત્ય-રૂપે દૃષ્ટ હોય છે જેમ શુક્તિકાદિવિષે રજતાદિ; એમ વ્યાપ્તિની ઉક્તિ કરીને ‘તથા દેહાત્મનોરપિ’ ઇતિ પક્ષધર્મતાનું કથન કરે છે;

‘તદિતરેતરયોઃ’ ઇત્યાદિવડે અનુમાનનો પ્રયોગ કરે છે; તત્ર વ્યાપ્તિપક્ષધર્મત્વસિદ્ધિ સતે, ઇતિ યાવત્ (પ્રયોગ છે;)

વળી, આત્મા વિષે અનાત્મા અને અનાત્મ (વસ્તુ) વિષે આત્મા, શુક્તિકાદિ વિષે રજતાદિવત્ અને રજતાદિવિષે શુક્ત્યાદિવત્ નિત્યજ છતરેતરત્ર અધ્યસ્તતાને લીધે, નિત્યજ અસત્ત્વે હોવાને યોગ્ય હોય છે;

એમ (અનુમાનપ્રમાણનાં) અવયવત્રયનું અભિધાન કરીને ‘તદ્ધ્વદેહાત્મનોઃ’ ઇતિ પદાર્થવડે ઉપનય તથા નિગમનને નિર્દિષ્ટ કરે છે.

સિદ્ધસાધ્યત્વશંકાનું ‘તદ્ધ્વાનિષ્ટમ્’ ઇતિ પદાર્થવડે નિરાકરણ કરે છે; ખરેખર, છતરેતરાધ્યાસ અંગિકારાતો નથી જેવડે આત્માનો પણ અસત્ત્વ પ્રસંગ થાય કિંતુ, અન્યતરાધ્યાસ તે જ અન્યત્ર અંગિકરાય છે એમ ગુરૂ ‘અથ’ ઇતિ પદાર્થવડે આશંકા કરે છે;

* ટિપ્પણ:—વંશસ્તમ્ભવત્-વાંસના સ્તંભની પેઠે; સિદ્ધસાધ્યત્વ-સિદ્ધવસ્તુનું સિદ્ધકરવાપણું; અન્યતરાધ્યાસ-એમાંથી એકનો અન્ય વિષે અધ્યાસ.

‘તદ્વિપર્યયેણ’=અનાત્માધિષ્ઠાનના વિપર્યયવડે; તે અર્થનું જ
‘દેહઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે;

‘દેહસ્ય આત્મનિ સત્તિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે, શિષ્ય નિરાકરણ
કરે છે;

જેમ કેવળ શુક્તિકા આદિ સતે, ‘આ રજત નથી’ ઇત્યાદિવડે
તેનું અસત્ત્વ પ્રતીત થાય તેમ, આત્માવિષે અહંરૂપ અવભાસ સતે જ
દેહનું અસત્ત્વ અનુભવાવાય; નિઃશ્ચે તે અનુભવાતું નથી; અર્થાત્, તે
અનુભવાવાય છે જ એમ અબ્યુપગમ પ્રમાણનિરોધથી અયુક્ત હોય છે;

જેથી એ રીતે યુક્તિને સહન કરતો નથી તેથી, તે અધ્યાસ
સિદ્ધ થતો નથી એમ ‘તસ્માત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે;

જો એમ હોય તો, ‘હું મનુષ્ય છું’ ઇત્યાદિ લોકનો વ્યવહાર કેમ
(સિદ્ધ) હોય ? એમ ગુરુ ‘કથં તર્હિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે;
શિષ્ય, મીમાંસકાદિ મતને આશ્રિત થઇને, ‘સંયોગસંબંધથી’

એમ ‘વંશસ્તમ્ભવત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે સદ્રષ્ટાંત કથન કરે છે;

જેમ, સ્તંભોના (વંશાનામ્) આધારાધેયભાવવડે કરીને
પરસ્પર સંયોગવિશેષ સતે, ‘ગૃહ’ એમ એકશબ્દપ્રત્યયગોચરતા હોય
એ રીતે, દેહ તથા આત્માના પણ સંયોગવિશેષથી ‘હું મનુષ્ય છું’ ઇત્યાદિ
સમાનાધિકરણવ્યવહારગોચરત્વ (સિદ્ધ) હોય છે એમ અર્થ છે. ૫૫

(અવ૦)—પરિશેષે કરીને, ઇતરેતરાધ્યાસ સિદ્ધ કરવાને, સિદ્ધાન્તી
ઉક્તસંબંધને ‘ન અનિત્યત્વ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે તાવત્ પ્રત્યાખ્યાપન
કરે છે—

**ન અનિત્યત્વપરાર્થત્વપ્રસંગાત્-સંહતત્વાત્ પરાર્થત્વં અનિ-
ત્યત્વં ચ વંશસ્તમ્ભાદિવદેવ । કિં ચ યસ્તુ પરૈર્દેહેન સંહતઃ**

* ટિપ્પણ—આધારાધેયભાવવડે—આધાર તથા આધેયભાવવડે; સમા-
નાધિકરણવ્યવહારગોચરત્વ—એકાગ્ર વ્યવહારને વિષય કરવાપણું; પ્રત્યા-
ખ્યાપન—નિષેધ;

**કલ્પિત આત્મા સ સંહતત્વાત્ પરાર્થઃ । તેન અસંહતઃ પરોઽન્યો-
નિત્યઃ સિદ્ધસ્તાવત્ ॥ ૫૬ ॥**

વાક્યાર્થઃ—

તેમ હોય નહિ અનિત્ય અને પરાર્થત્વનો પ્રસંગ થાય તેથી;
સંહતતા હોય તેથી કેવળ વંશસ્તમ્ભની પેરેજ પરાર્થતા અને અનિત્યતા
(પ્રસક્ત) થાય;

વળી, જે (આત્મા) તેા પર (ઇદ્રિયાદિક) વડે દેહ સાથે
સંહતરૂપે કલ્પિત હોય તે સંહતત્વને લીધે પરાર્થ હોય;

તે (પરાર્થ અનિત્ય સંઘાત) સહ અસંહત, સંઘાતથી પર-વિલક્ષણ
—આત્મા, તાવત્ નિત્યરૂપે સિદ્ધ છે; ૫૬

પ૦ વ્ય૦

જે સંહત હોય તે અનિત્ય અને પરાર્થરૂપે દષ્ટ હોય છે જેમ
વંશસ્તંભાદિ; તેમ જે આત્મા પણ કેવળ દેહાદિ સહ સંહત હોય તેા તે-
પણ અનિત્ય અને પરાર્થ થાય, અને તે અનિષ્ટરૂપ થાય; અનિત્યત્વ
પરત્વે સંઘાતાત્મવાદાપત્તિ થાય અને પરાર્થત્વપરત્વે અચેતનત્વાપત્તિ
થાય તેથી, એમ અર્થ છે;

એ રીતે પરપક્ષનિરાકરણવડે અર્થાત્ આત્મા, નિત્ય અને
સ્વાર્થરૂપે અબ્યુપેય છે એમ કહેલું તેના જ અનુવાદ કરીને, આસ્તિક
મનુષ્યોવડે સુદૂર જઈને પણ તે (પક્ષ) અબ્યુપગન્તવ્ય છે એમ
અભિપ્રેત થઈને ‘ કિંચ ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે છે;

પરાર્થ અનિત્ય એવા તે સંઘાત-લિંગદેહ-સહ (તેન) અસંહત,
(દેહાદિ) સંઘાતથી અન્ય વિલક્ષણ, (પરઃઅન્યઃ) એવા આત્મા,
તાવત્ નિત્યરૂપે સિદ્ધ છે એમ યોજના છે;

* ટિપ્પણ:—સંહતતા-સંઘાત-સમૂહ-પણ; સંહત-સંધીભૂત; સંઘા-
તાત્મવાદાપત્તિ-આત્માની સંઘાતસિદ્ધિ; પરાર્થત્વ-સંઘાતત્વ; અચેતન-
ત્વાપત્તિ-જડસિદ્ધિ;

ગૃહવત્ આત્માથી વિલક્ષણ એવા શેષ (સંઘાત) નો સંહતત્વને લીધે એમ વિવાદાસ્પદ મત છે;

(અવ૦)—અચેતન સંઘાતથી આત્મા વિલક્ષણ છે તે વાત નિશ્ચે સત્ય છે; તે આત્માનો સંઘાત સાથે અસંબંધ હોય તો તે સંઘાતના અસંબંધ પરત્વે, ‘હું મનુષ્ય છું’ એમ વ્યવહારની અનુપપત્તિ થાય તેથી તત્સંબંધ વાચ્યરૂપે છે; તત્ર, સંયોગવિશેષનો અનંગિકાર કરાય તો, તાદાત્મ્યાધ્યાસ સંબંધ (પ્રસક્ત) થાય એમ આયાત થયું; તેમ જ વળી, નિરાત્મ-વાદાપત્તિ થાય એમ પૂર્વે ઉક્ત કરેલા વચનને શિષ્ય ‘તસ્યા-સંહતસ્ય’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે સ્મરણ કરાવે છે:—

તસ્યાસંહતસ્ય દેહે દેહમાત્રતયા અધ્યારો પેતત્ત્વેન અસત્ત્વા નિત્યત્વાદિદોષપ્રસંગો ભવતિ । તત્ર નિરાત્મકો દેહ इति वैના-શિક્ષપક્ષપ્રાપ્તિદોષઃ સ્યાત્ ॥ ૫૭ ॥

વાક્યાર્થ:—

તે અસંહત-સંઘાતસાક્ષી-એવા આત્માની, દેહપરત્વે દેહમાત્રતાએ કરીને અધ્યારોપિતતાવડે અસત્ત્વ તથા અનિત્યત્વાદિ દોષનો પ્રસંગ થાય; તત્ર, દેહ નિરાત્મક એમ કહીએ તો વૈનાશિક્ષપક્ષપ્રાપ્તિરૂપ દોષ (પ્રસક્ત) થાય. ૫૭

૫૦ વ્યા૦—

તસ્ય અસંહતસ્ય (તે સંઘાતસાક્ષીની) દેહે સ્વસ્મિન્—અર્થ:—પોતાના દેહ વિષે અધ્યસ્ત થયે (અધ્યસ્તે) એમ યોગ્ય છે; સ્વાતંત્ર્યવડે કરીને દેહની સિદ્ધિનો અનંગિકાર હોય છે તેથી, એમ અર્થ છે;

તેમ જ વળી, તેવા દેહપરત્વે અધ્યારોપિત્વ હેતુવડે કરીને આત્માની દેહમાત્રતાએ કરીને અસત્ત્વ તથા અનિત્યત્વ આદિ દોષનો પ્રસંગ થાય;

* ટિપ્પણ:—અનુપપત્તિ—અસિદ્ધિ; આયાત—પ્રાપ્તિ; નિરાત્મક—આત્મારહિત;

તત્ત્વ=એ રીતે પરસ્પરાધ્યાસનો અભ્યુપગમ સતે ઇતિ યાવત્; અર્થાત્, અધ્યસ્ત વસ્તુના મિથ્યાત્વનિયમને લીધે 'નિરાત્મક દેહ,' અને 'નિર્દેહક આત્મા' એમ શૂન્યવાદનો પ્રસંગ થાય. ૫૭

(જાણ૦)—શૂન્યવાદપ્રસંગથી શું તને તાદાત્મ્યાવભાસની અધ્યાસ-નિબન્ધતા ઇષ્ટ નથી? કિંચ, પ્રામાણિક એવા આધારાધેયભાવ આદિ સંબંધની તે હેતુથી સત્તા હોય છે તેથી તે તને ઇષ્ટ નથી? એમ વિકલ્પ કરીને ગુરુ, 'ન સ્વત્તઃ ણ્વ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે આદ્યપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે:—

ન સ્વતઃ સ્વાત્મનઃ આકાશસ્યેવ અસંહતત્વાભ્યુપગમાત્
સર્વેણાસંહતઃ સચ આત્મેતિ ન નિરાત્મકો દેહાદિઃ સર્વઃ સ્યાત્ ।
યથાચ આકાશં સર્વેણાસંહતમિતિ સર્વં ન નિરાકાશં ભવતિ ણ્વમ્ ।
તસ્માન્ન વૈનાશિકપક્ષપ્રાપ્તિરોક્તેઃ સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

વાક્યાર્થ:—

આદ્યપક્ષ યુક્ત ન હોય આકાશની પેરે પોતાથી જ આત્માની અસંહતતાનો અભ્યુપગમ હોય છે તેથી; વળી, તે આત્મા સર્વવડે અસંહત હોય છે એમ દેહાદિ સર્વ વસ્તુ નિરાત્મક ન હોય; વળી, જેમ આકાશ સર્વવસ્તુવડે અસંહત હોય છે ઇતિ સર્વ વસ્તુ નિરાકાશ ન હોય એમ; તેથી, વૈનાશિકપક્ષપ્રાપ્તિનો દોષ પ્રાપ્ત ન થાય. ૫૮

૫૦ વ્યા૦—

આ અર્થ છે:—નિશ્ચે દેહાદિ, રૂપાદિમત્તા વા સાવયવત્વને લીધે ઘટાદિવત્ જડ સતો પણ, તદિવલક્ષણ એવી ચેતનાત્મતાવડે ઉપલબ્ધ થાય છે; તેથી વળી, તત્ત્વ અયઃપિંડવત્ તેનો ચેતનસંશ્લેષ વક્તાવ્ય છે;

તે જ પ્રકારે, સંઘાતસાક્ષી ચૈતન્યમાત્રસ્વભાવ નિરવયવ એવા

* ટિપ્પણ:—ચેતનસંશ્લેષ—ચૈતન્યવ્યાપ્તિ;

આત્માને આકાશવત્ સ્વતઃ પરિચ્છેદ તથા અશુદ્ધિ આદિ ધર્મયોગનો અસંભવ હોય છે તેથી, તેને વિષે દેહશ્લેષકૃત તત્પ્રતિભાસ છે એમ વક્તાવ્ય છે;

વળી તે જ પ્રકારે, ઇતરેતર ધર્મની સંસર્ગિતાએ કરીને ઉભયનો ઇતરેતરાધ્યાસ કેવળ અનુભવાનુસારવડે સિદ્ધ થયે, નિરધિષ્ઠાન આરોપની અદૃષ્ટ-ચરતાને લીધે આરોપમાન પરત્વે સ્ફુરણ થનાર ઉભય મધ્યે અન્યના ઉપરાગ વિના જે કદાપિ સ્વાતંત્ર્યતાવડે કરીને સ્ફુરે નહિ તે (વસ્તુ) સ્વરૂપે કરીને જ આરોપિત થાય છે; જેમ ગગનની ઉપરક્રતાએ કરીને સ્ફુરતું માલિન્ય આદિ હોય છે;

તેથી ઉલટું, જે તેનાથી વિપરીત હોય તે ઇતર વસ્તુ પરત્વે સ્વરૂપવડે આરોપિત હોય નહિ; કિન્તુ, જેમ શુક્તિ તથા 'ઈદં' અંશ આદિ જેમ રૂપ આદિપરત્વે સંસૃષ્ટરૂપે જ આરોપિત હોય તેમ તે આરોપિત (હોય છે);

તત્ર, આત્માનું દેહાદિના ઉપરાગ વિના પણુ સુષુપ્તિ આદિ વિષે સ્વતઃસ્ફુરણ હોય છે તેથી, તેને સંઘાતપરત્વે સ્વરૂપે કરીને અધ્યાસ હોતો નથી કિન્તુ, તે કેવળ સંસૃષ્ટતાવડે કરીને હોય છે સ્વરૂપવડે જ દેહાદિ તે (આત્મા)થી વિપરીતરૂપે હોય છે તેથી; એમ ચિદાત્માને અનિત્યત્વાદિ દોષ પ્રસંગ હોતો નથી; વળી, દેહાદિને નિરાત્મકત્વ-પ્રસંગ હોતો નથી એમ શૂન્યવાદશંકાને અવકાશ હોતો નથી;

ચૈતન્યાધ્યાસ-આપ્તતાએ કરીને દેહનું ચિદ્ધર્માધ્યાસપાધિષ્ઠાનત્વ તો ઉપચારરૂપે હોય છે એમ પરસ્પરાધ્યાસપક્ષ પરત્વે કોઈ દોષ હોતો નથી; આમ સ્વતઃ અસંહત એવા આત્માની સર્વત્ર સદા વિદ્યમાનતાને લીધે, સંઘાત નિરાત્મક ન થાય; વળી, આત્મા પણુ અનિત્યત્વાદિ દોષવાન ન થાય એમ અર્થ છે;

* ટિપ્પણ:-નિરધિષ્ઠાન-આશ્રયરહિત; અદૃષ્ટ-ચરતા-અનુભૂત-ગોચરતા; ઉપરક્રતા-ઉપલિપ્તતા; રૂપ-રૂપું; ઉપચાર-મિથ્યા પ્રયોગ; શુક્તિ-છીપ; સંસૃષ્ટતા-સંસર્ગ;

‘આકાશસ્ય દૃષ’ અર્થ:- ‘આકાશની પેરે’ એમ કહેલા દૃષ્ટાંતને ‘યથાઆકાશમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે વિવૃત કરે છે;

સ્વપક્ષદૂષણોદ્ધારનો ‘તસ્માત્’ ઇતિ પદાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે. ૫૮

(અથ૦)-એ રીતે દૂષણોદ્ધારવડે તાદાત્મ્યવ્યવહારના હેતુભૂત એવા તે ઇતરેતરાધ્યાસને ગ્રહણ કરાવી આઘ વિકલ્પનું નિરાકરણ કર્યું; હવે, પરમત પરત્વે દૂષણ આપાદાન કરાવવાને ‘યત્પુનરુક્તમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે દ્વિતીય પક્ષનું ઉત્થાપન કરે છે:—

યત્પુનરુક્તં દેહસ્યાત્યન્તાસત્ત્વે પ્રત્યક્ષાદિવિરોધઃ સ્યાદિતિ ।
તન્ન । પ્રત્યક્ષાદિભિઃ આત્મનિ દેહસ્ય સત્ત્વાનુપલબ્ધેઃ । નહ્યા-
ત્મનિ કુણ્ડે વદરં ક્ષીરે સર્પિઃ તિલે તૈલં ભિત્તૌ ચિત્રમિવ ચ પ્ર-
ત્યક્ષાદિભિઃ દેહ ઉપલબ્ધયતે । તસ્માન્ પ્રત્યક્ષાદિવિરોધઃ ॥૫૯॥
વાક્યાર્થ:-

વળી, દેહની અત્યન્ત અસત્તા હોય તો, તે અસત્તા પરત્વે પ્રત્યક્ષાદિ વિરોધ થાય એમ જે કહેલું તે યુક્ત નથી પ્રત્યક્ષાદિ-પ્રમાણોવડે આત્મા પરત્વે દેહની સત્ત્વાનુપલબ્ધિ હોય છે તેથી;

નિશ્ચે, જેમ કુંડા વિષે બદર (ખેર), ક્ષીર વિષે ઘી, તિલ વિષે તૈલ, અને ભિત્તિ વિષે જેમ ચિત્ર ઉપલબ્ધ થાય તેમ આત્મા વિષે પ્રત્યક્ષાદિવડે દેહ ઉપલબ્ધ થાય નહિ તેથી, પ્રત્યક્ષાદિનો વિરોધ થતો નથી. ૫૯

૫૦ ક્યા૦

‘તન્ન’ ઇતિ પદાર્થવડે નિરાકરણ કરે છે; આત્મા વિષે દેહ છે’ એમ એ રીતે પ્રત્યક્ષ તાવત્ સંભવતું નથી;

* ટિપ્પણ — સ્વપક્ષદૂષણોદ્ધાર-સ્વપક્ષદોષનું સમાધાન; આપાદાન-સિદ્ધિ; સત્ત્વાનુપલબ્ધિ-સત્તાની અસિદ્ધિ;

ચક્ષુ તથા સ્પર્શનવડે દેહનું ગૃહીતત્વ હોય તથાપિ આત્માનું તે ઉભયવડે અગૃહીતત્વ હોય છે તેથી, અને તદ્દગ્રહણાભાવ પરત્વે તત્ર, ‘આ’ એમ ગ્રહણની અનુપપત્તિ હોય છે તેથી;

વળી, ‘**પરાંચિ જ્ઞાનિ**’ અર્થઃ ઇન્દ્રિયો પરાગ્મુખ હોય છે’ આ શ્રુતિથી આત્મા ઇન્દ્રિયવિષય હોતો નથી એથી, તે વિષે દેહસંબંધ પ્રત્યક્ષરૂપે હોતો નથી;

એથી જ, તેનું અનુમાન-ગોચરત્વ પણ હોતું નથી એમ અભિપ્રેત થઇને અનુપપન્નિનું ‘**ન હિ**’ ઇત્યાદિવડે વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતોવડે વિવરણ કરે છે; આદ્ય દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષનો, દ્વિતીય અનુમાન (પ્રમાણ)નો, તૃતીય (દૃષ્ટાંત) અર્થાપત્તિનો છે:

કુડાવિષે બદરવત્ દેહ તથા આત્મા નિશ્ચે એકદેશસંલગ્ન એવા ઉપલબ્ધ થાય નહિ એમ કહેતાં, ભિત્તિ તથા ચિત્રનો ભેદવડે અનુપલંબ હોય તથાપિ, જેમ આધારાધેયભાવ હોય તેમ અત્ર પણ હોય એમ આશંકા કરીને ‘**મિત્તૌ ચિત્રમિવ**’ એમ વાક્યાર્થવડે કહેલું છે;

ચિત્રાંકિત ભિત્તિના ઉપલંબવત્ દેહાકારાંકિત એવો આત્મા ઉપલબ્ધ થતો નથી; તેમ ઉપલબ્ધ સતે, ‘મારા વિષે આ મનુષ્યદેહ છે’ એમ વ્યવહાર થાય; તેથી ઉલટું, ‘હું મનુષ્ય છું, હું સ્થૂલ છું’ ઇત્યાદિ વ્યવહાર (સિદ્ધ) ન થાય એમ સમુદાયાર્થ છે. ૫૮

(અવ૦)—સામાન્યતઃ ગૃહીત અને વિશેષતઃ અગૃહીત તેવાં વિષય પરત્વે વિષયાન્તરાધ્યાસ દૃષ્ટ હોય છે; તે અંહી આત્માની પ્રત્યક્ષાદિની અવિષયતા હોય એટલે તત્ર અનાત્માધ્યારોપ કેવી રીતે હોય? અને અનાત્મ વસ્તુની અત્યન્ત અસત્તા હોય એટલે તેનો અનાત્મ વસ્તુ પરત્વે આત્માધ્યારોપ કેવી રીતે હોય? એમ અભિપ્રેત થઇને, શિષ્ય ‘**કયં તર્હિ**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે:—

* ટિપ્પણ:—અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ; અનુપલંબ-અસિદ્ધિ; ભિત્તિ-ક્ષીત;

કયં તર્હિ પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસાત્મનિ દેહાદ્યપણા, દેહે ચ
આત્મારોપણા ॥ ૬૦ ॥

વાક્યાર્થ:—

ત્યારે પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ) આદિએ કરીને અપ્રસિદ્ધ એવા આત્મા વિષે દેહાધ્યારોપણા કેમ હોય ? અને દેહ વિષે આત્મારોપણા કેમ હોય ? ૬૦

શું આત્માને સ્ફુરણાભાવ હોય છે તેથી તત્ર અધ્યાસ સંભવે નહિ એમ કહેવાય છે ? કિંવા, વિષયત્વવડે કરીને તેને સ્ફુરણાભાવ હોય છે તેથી, વા સામાન્ય અંશ ગૃહીત હોય છે તેથી, વા ગ્રંથમાણુ એવા વિશેષાંશનો અભાવ હોય છે તેથી (તત્ર અધ્યાસ સંભવે નહિ ?); તત્ર, આદ્ય પક્ષ સિદ્ધ નથી એમ 'નાયં દોષઃ સ્વભાવપ્રસિદ્ધત્વાદાત્મનઃ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે:—

નાયં દોષઃ । સ્વભાવપ્રસિદ્ધત્વાદાત્મનઃ । નહિ કાદાચિ-
ત્કત્વાસેદ્ધત્વેવ અધ્યારોપણા ન નિત્યપ્રસિદ્ધૌ ઇતિ નિયન્તું
શ્લક્યમ્, આકાશે તલમલાદ્યધારાપણદર્શનાત્ ॥ ૬૧ ॥

વાક્યાર્થ:—

આત્માની સ્વભાવપ્રસિદ્ધતા હોય છે તેથી આ દોષ ન હોય; કેવળ કાદાચિત્કત્વસિદ્ધિ પરત્વે અધ્યારોપણા હોય, નિત્યસિદ્ધિ પરત્વે ન હોય એમ નિયમન કરવું શક્ય નથી આકાશપરત્વે તલમલ આદિ અધ્યારોપણાનું દર્શન હોય છે તેથી. ૬૧

પ૦ વ્યા૦—

'સ્વભાવ પ્રસિદ્ધત્વાદાત્મનઃ' અર્થાત્ સ્વપ્રકાશ આત્માને કેવળ સ્વમહિમાવડે સ્ફુરણ (સિદ્ધ) હોય છે તેથી;

'નહિ' ઇતિ પદાર્થવડે ધ્વિતીય વિકલ્પ સિદ્ધ નથી એમ કહે છે: આકાશે 'અપ્રત્યક્ષેઽપિ ઇતિ શેષ છે; અર્થાત્, અનૈન્દ્રિયક

* ટિપ્પણ:—સ્વભાવપ્રસિદ્ધતા-સ્વરૂપપ્રસિદ્ધિ; કાદાચિત્કત્વસિદ્ધિ-કાદાચિત્-સિદ્ધ-હોવાપણું; તલમલ-તણું તથા મલિનતા હોવાપણું; અનૈન્દ્રિયક-ઇન્દ્રિયરહિત:

આકાશ પરત્વે પણ એન્દ્રિયક્રમદર્શન હોય છે તેથી, અવિષમ હોય તથાપિ સ્વતઃ સ્ફુરણ થનાર આત્મા પરત્વે વિષયાધ્યાસ અસંભવિત નથી.

ચરમ વિકલ્પ સિદ્ધ નથી; બાહ્ય વિષયો પરત્વે વિદ્યમાન હોય તથાપિ, અગ્નિપૈંગલ્યાદિની જેમ ધૂમાદિ પરત્વે અતંત્રતા હોય છે તેમ સામાન્ય અને વિશેષ અંશની અધ્યાસ પ્રતિ અતંત્રતા હોય છે તેથી, અધિષ્ઠાન વસ્તુનું સ્વરૂપ માત્રે કરીને સ્ફુરણ અને અધ્યાસ-વિરોધ્યાકારે અસ્ફુરણ, અધ્યાસ પરત્વે અપેક્ષાય છે; અંહી આત્માનું સ્વરૂપતઃ સ્ફુરણ હોય તથાપિ અનૃતવત્ત્વ જડવત્ત્વ તથા દુઃખાન્તવત્ત્વના અનાત્મવ્યાવૃત્તાકારવડે કરીને અધ્યાસવિરોધિ એવા વેદાન્તજનિત જ્ઞાન-પરત્વે તે સ્ફુરણનો અભાવ હોય છે તેથી, અધ્યાસોપપત્તિથી કાંઈ દોષ નથી એમ દૃષ્ટવ્ય છે. ૬૧

(જવ.) શું આત્મા અધ્યાસજ્ઞાનાકારે કરીને પરિણમે છે ? વા અનાત્મ વસ્તુ ? કેંવા ઉભય વસ્તુ ? આદ્ય (વિકલ્પ યુક્ત) ન હોય. વિકારિત્વાપત્તિ થવાથી અનિત્યત્વાદિ દોષ પ્રસંગ થાય તેથી; ધ્વિતીય (વિકલ્પ) યુક્ત ન હોય, અચેતન વસ્તુને તેની અનુપપત્તિ હોય છે તેથી; ત્રીયા પણ યુક્ત ન હોય એમ અભિપ્રેત થઈને શિષ્ય ‘કિં ભગવન્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પૃચ્છા કરે છે:—

**કિં ભગવન્, દેહાત્મનોઃ ઇતરેતરાધ્યારોપણા દેહાદિસંઘા-
તકૃતા અથવા આત્મકૃતેતિ ॥ ૬૨ ॥**

વાક્યાર્થ:—

હે ભગવન્! દેહાત્માની ઇતરેતરાધ્યારોપણા તે શું દેહાદિસંઘાત-કૃતા અથવા, આત્મકૃતા હોય ? ॥ ૬૨ ॥

શિષ્યાભિપ્રાયનું શ્રવણ કરવાની કામનાવાળો ગુરુ. શું સતે શું થાય ? એમ ‘ચદ્વિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પૃચ્છા કરે છે:—

* ટિપ્પણ:—વિષયાધ્યાસ-વિષયકલ્પના; અગ્નિપૈંગલ્ય-અગ્નિની પીળાશ; અનાત્મવ્યાવૃત્તાકાર-અનાત્મનિષેધ; વિકારિત્વાપત્તિ-વિકારિત્વસિદ્ધિ;

ગુરુવાચ—યદિ દેહાદિસંધાતત્ત્વા યદિ વા અત્યુક્ત કિં
તત્ર સ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

વાક્યાર્થ:—

ગુરુ કહે છે—જો (દેહાત્માની ઇતરેતરાધ્યારોપણા) દેહાદિસંધાત-
કૃતા હોય યદિ વા આત્મકૃતા હોય તો તત્ર (તને) શું થાય ? ૬૩

પ૦ વ્યા૦—

કિં તત્ર સ્યાત્ તથ ઇતિ શેષ છે. ૬૩

(અવ.) શિષ્ય સ્વાભિપ્રાયને પ્રગટ કરે છે એમ ‘ઇત્યુક્ત’ ઇતિ
વાક્યાર્થ વડે કહે છે:—

ઇત્યુક્તઃ શિષ્ય આહ—યદ્યહં દેહાદિસંધાતમાત્રઃ તતો મ-
માચેતનત્વાત્ પરાર્થત્વમિતિ ન મત્કૃતા દેહાત્મનોઃ ઇતરેતરા-
ધ્યારોપણા । અથાહમાત્મા પરોઽન્યઃ સંધાતાત્ ચિત્તિમત્ત્વાત્ સ્વાર્થ
ઇતિ મયૈવ ચિત્તિમતા આત્મનિ અધ્યારોપણા ક્રિયતે સર્વાનર્થ
બીજભૂતા ॥ ૬૪ ॥

વાક્યાર્થ:—

એમ કહેતાં શિષ્ય કહે છે:—

જો હું દેહાદિસંધાતમાત્ર હોઉં તો તેથી મારી અચેતનતા સિદ્ધ
થવાથી પરાર્થત્વ (પ્રસક્ત) થાય; એમ દેહ તથા આત્માની ઇતરેતરા-
ધ્યારોપણા મત્કૃતા ન હોય; હવે, હું ચિત્તિમતાને લીધે, સંધાતથી
ભિન્ન વિલક્ષણ સ્વાર્થ આત્મા રૂપે છું; એમ ચિત્તિમાન એવો
હું તેવડે જ સર્વાનર્થબીજભૂતા એવી અધ્યારોપણા આત્માવિષે
કરાય છે; ૬૪

* ટિપ્પણ —ચિત્તિમતા—ચૈતન્યસંપન્નપણું; સર્વાનર્થબીજભૂતા—સર્વ
અનર્થની બીજરૂપ;

પ૦ ઘટા૦—

અનાત્મ વસ્તુની સ્વરૂપે કરીને અધ્યસ્તતા હોય છે તેથી, નિઃસ્વરૂપ એવી તે (અનાત્મ વસ્તુ)ને અધ્યાસકૃતાની અનુપપત્તિ હોય છે તેથી, કેવળ આત્મા તે અધ્યાસનો કર્તા છે એમ પોતે જીહન કરતાં, અહમવલાસની આત્મપ્રત્યયતા હોય છે તેથી અને સંઘાત પરત્વે તેનું દર્શન હોય છે તેથી, તે અધ્યાસ કર્તા તે હું વા અન્ય ક્ષાધ હોય એમ ઉભયત્ર ‘શિષ્ય આહ’ ‘યચહમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દોષનો ઉપન્યાસ કરે છે;

આઘ પક્ષપરત્વે, અધ્યાસકર્તાનો અભાવ હોવાથી સંસારદર્શન ન થાય એમ ભાવ છે; ધ્વિતીય પક્ષ પરત્વે, પોતાના અનર્થાર્થ પ્રવૃત્ત હોય છે તેથી અનિર્ભોક્ષાપત્તિ થાય એમ ભાવ છે. ૬૪

(અઘ.) ચિન્માત્રની આશ્રયવિષયા અનાદિ અનિર્વચનીયા એવી અવિદ્યાના વશથી અવિદ્યાપરિકલ્પિત એવો ચિદાત્મા, અહંકારાદિથી માંડી સ્થૂલશરીર પર્યંત (અનાત્મ સંઘાતપરત્વે) આત્મત્વવડે કરીને અભિમાન કરતો કેવળ મિથ્યા સ્વરૂપે અધ્યાસ કર્તા છે એમ પ્રસિદ્ધિને ઉપાગત હોય છે; પરમાર્થતઃ તો આત્મા કેવળ કૂટસ્થરૂપ છે; અવિદ્યાનિવૃત્તિ વડે વળી સંસારનિવૃત્તિ થાય, નિદ્રાનિવૃત્તિ વડે સ્વપ્નનિવૃત્તિ થાય તેમ; એમ ક્રિયિત્ અનુપપન્ન નથી એમ અભિપ્રેત થઇને ગુરૂ, ઉક્તાર્થનું શિષ્યબુદ્ધિ પ્રતિ શનૈઃ શનૈઃ આરોહણ કરાવે છે એમ ‘ઇત્યુક્તો ગુરુઃ’ ઇત્યાદિવડે કથન કરે છે:—

ઇત્યુક્તો ગુરુવાચ—અનર્થબીજભૂતાં ચેત્ મિથ્યારોણાં-
જાનીષે મા કાર્ષીસ્તર્હિ ॥ ૬૫ ॥

વાક્યાર્થ:—

ઇત્યુક્ત ગુરૂ કહે છે:—

મિથ્યાઆરોપણાને અનર્થબીજભૂતા જાણે તો તેને તું મ કર. ૬૫

* ૬૫પાલુ:—જીહન-સિદ્ધ; અહમવલાસ—‘હું’ રૂપ આભાસ; અનિર્ભોક્ષા-
પત્તિ-ભોક્ષાસિદ્ધિ; ઉપાગત-પ્રાપ્ત;

પ૦ વ્યા૦—

દેહાદિ આત્મભાવનાને તું અનર્થાર્થરૂપ જાણે તો, તું તેને કેમ મુક્ત કરતો નથી એમ ‘અનર્થબોક્ષામ્’ ઇતિ પદાર્થવડે કહે છે;

(અવ૦)—સાક્ષિની રૂટસ્થતાને લીધે, તેને અનર્થસંબંધ પરમાર્થતઃ હોય નહિ ઇત્યુક્તાભિપ્રાયનો અવબોધ પ્રાપ્ત ન કરતાં, શિષ્ય ‘નૈવ ભગવન્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

નૈવ ભગવન્ શક્નોમિ ન કર્તુમ્ । અન્યેન કેનચિત્ પ્રયુક્તોઽહમ્ ન સ્વતંત્ર ઇતિ ॥ ૬૬ ॥

વાક્યાર્થ:—

હે ભગવન્! તે (મિથ્યાખ્યારોપણા)ને ન કરવાને હું શક્તિમાન નથી જ; અન્ય કોઇવડે પ્રયુક્ત એવો હું સ્વતંત્ર નથી એમ. ૬૬

પ૦ વ્યા૦—

હે ભગવન્, ન કર્તું નૈવ શક્નોમિ એમ અન્વય છે; અનિ-ચ્છાવાન્ હોઈ તથાપિ, મને નિવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી હું સ્વતંત્ર નથી; અર્થાત્, અન્ય કોઇવડે હું અવશ્ય પ્રેરતો હોઈ એમ માનું છું. ૬૬

(અવ૦)—જો તું એમ માને છે તો ‘ચિત્તિમત્સ્વાત્સ્વાર્થ ઇતિ મયૈવ (૬૪)’ ઇત્યાદિ વડે કહેલું તે મિથ્યા છે એમ ગુરૂ સ્વાભિપ્રાયને, ‘ન તર્હિ અચિત્તિમત્સ્વાત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પ્રગટ કરે છે:—

ન તર્હિ અચિત્તિમત્સ્વાત્ સ્વાર્થઃ ત્વમ્ । યેન પ્રયુક્તઃ અ-સ્વતંત્રઃ પ્રવર્તસે સ ચિત્તિમાન્ સ્વાર્થઃ સંઘાત ઇવ ત્વમ્ ॥ ૬૭ ॥

વાક્યાર્થ:—

ત્યારે અચિત્તિમત્તાને લીધે તું સ્વાર્થ ન હોય; જોવડે પ્રયુક્ત થઇ અસ્વતંત્રરૂપે પ્રવર્તે છે તે ચિત્તિમાન્ સ્વાર્થ રૂપ છે; તું સંઘાત-રૂપે જ છે. ૬૭

* ટિપ્પણ:—અચિત્તિમત્તા—જડતા;

(અવ૦)—હું જ્ઞાતા રૂપે હોઉં છું તેથી મારી જ્ઞાતૃતાને લીધે હું સંજ્ઞાતરૂપે કેમ હોઉં ? એમ શિષ્ય ‘ મધુકૃતમ્ ’ અને ‘ મધુકૃતમ્ ’ એમ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

યદ્યચેતનોઽહં કથં સુખદુઃસ્વવેદનાં મધુકૃતં વ જાનામિ ॥ ૬૮ ॥

વાક્યાર્થ:—

જો હું અચેતન હોઉં તો સુખદુઃખની વેદનાને તથા આપે કો કહેલું તેને કેમ જાણું ? ૬૮

પ૦ વ્યા૦—

મધુકૃતમ્=સંજ્ઞાતઃ યથા રથં ઇત્યાદિ એમ અર્થ છે. ૬૮

(અવ૦)—મિથ્યાધ્યાસવડે પ્રયુક્ત એવો કૃતૃત્વાદિ-અવભાસ, તદ્વિશિષ્ટ દેહેન્દ્રિય તથા અન્તઃકરણગત ચિદાભાસની અવિવિક્તતાએ કરીને આત્માનો વિષયરૂપ હોવાથી, અને તે અવિવેક અને વિવેકવડે કરીને આત્માની પરતંત્રતા અને સ્વતંત્રતારૂપ પ્રતિભાસને ગોચર થવાથી, અવિવેકના નિરાકરણવડે આની સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાશુદ્ધિ સંપાદન કરવી યોગ્ય હોય એમ અભિપ્રેત થઇ આચાર્ય પૃચ્છા કરે છે એમ ‘ ગુરુરુવાચ કિમ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

ગુરુરુવાચ-કિં સુખદુઃસ્વવેદનાયા મધુકૃતાચ્ચાન્યસ્ત્વં,-
કિંવા અનન્ય એવેતિ ॥ ૬૯ ॥

વાક્યાર્થ:—

મેં કહેલી સુખદુઃખવેદનાથી (૩૪-૩૬) તું અન્ય છે ? કિંવા કેવળ અનન્ય છે ? એમ ગુરુ કહે છે. ૬૯

(અવ૦)—શિષ્ય, સ્વાનુભવનું અનુસ્મરણ કરતાં પુનઃ ઉત્તર કહે છે એમ ‘ શિષ્ય : ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે દર્શાવે છે:—

* ટિપ્પણ:—અવિવિક્તતા-અવિવેક;

શિષ્ય ઉવાચ—નાહં તાવદનન્યઃ । કસ્માત્ । યસ્માદુ-
 મયં કર્મભૂતં ઘટાદિકમિવ જાનામિ, યદ્યનન્યોઽહં તેન તદુમયં
 ન જાનીયાં, કિંતુ જાનામિ તસ્માદન્યઃ । સુખદુઃસ્વવેદનાવિ-
 ક્રિયા ચ સ્વાર્થેવ પ્રાપ્નોતિ, ત્વદુક્તં ચ સ્યાત્ । અનન્યત્વે ન ચ તયોઃ
 સ્વાર્થતા યુક્તા । નહિ ચન્દનકંટકકૃતે સુખદુઃસ્વે ચન્દનકંટ-
 કાર્થે ઘટોપયોગો વા ઘટાર્થઃ । તસ્માત્ તદ્વિજ્ઞાનમ્ ચન્દનાદિ-
 કૃતઃ અર્થઃ । અહં હિ તતોઽન્યઃ સમસ્તમર્થ જાનામિ
 શુદ્ધચારુદમ્ ॥ ૭૦ ॥

વાક્યાર્થઃ—

શિષ્ય કહે છે—હું તાવત્ અનન્ય નથી; શાથી ? કેમકે, હું તે
 ઉભયને (સુખદુઃખની વેદનાને) ઘટાદિની પેરે કર્મસ્વરૂપે જાણું છું;
 જો હું અનન્ય હોઉં તો તે વડે તે ઉભયને હું જાણું નહિ; કિંતુ,
 જાણું છું તેથી હું અન્યરૂપે છું;

વળી, સુખદુઃખની (કૃતૃત્વાદિલક્ષણા) વિક્રિયા સ્વાર્થા જ
 પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે કહ્યું તેમ (અસત્ત્વ તથા અનિત્યત્વાદિ દોષ
 પ્રસંગ) થાય; તેની અનન્યતા પરત્વે વળી, તેમની સ્વાર્થતા યુક્તા ન હોય;

નિશ્ચે, ચન્દનકંટકકૃત સુખદુઃખ ચન્દનકંટકના અર્થે હોતાં નથી;
 વા ઘટોપયોગ ઘટાર્થ હોતો નથી; તેથી તે (સુખદુઃખ)નો વિજ્ઞાતા
 એવો હું તેને ચન્દનાદિકૃત અર્થ હોય છે;

તેથી, નિશ્ચે (સુખદુઃખથી) અન્યસ્વરૂપ એવો હું સમસ્ત અર્થને
 શુદ્ધચારુદૂર્વક જાણું છું. ૭૦

૫૦ વ્યા—

હું સંધાત અનન્ય નથી તેનો દ્રશ્ય છું તેથી; જો જોનો
 દ્રશ્ય હોય તે તે વસ્તુથી અનન્ય ન હોય જોમ ઘટદ્રશ્ય એમ અર્થ છે;

* ટિપ્પણ:—અર્થ-પ્રયોજન: સંધાત-દેહેન્દ્રિયાદિક અનાત્મ વસ્તુ:

‘યત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે હેતુની અપ્રયોજ્યતા-શંકાને અનવકાશિત કરે છે; ‘તેન’=એટલે અનન્યત્વહેતુ એ કરીને એમ અર્થ છે;

નિષ્કે, કાંઈ પણ વસ્તુ પોતે સ્વવેદ્ય થતી નથી સ્વાત્મા-પરત્વે વૃત્તિવિરોધ હોય છે તેથી, અને જડવસ્તુને સ્વપ્રકાશતાની અનુપપત્તિ હોય છે તેથી;

પોતાથી અન્ય દ્રષ્ટાની વિષયતાના અભાવ પરત્વે, તેની (તે દ્રષ્ટાની) અસિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેથી તેનો વ્યવહારલોપ પ્રસક્ત થાય એમ ભાવ છે;

‘કિંતુ જાનામિ તસ્માત્ અન્યઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપનય અને નિગમનને દર્શાવે છે;

અનન્યત્વ પરત્વે વિષયત્વની અનુપપત્તિ રૂપ બાધકનું અભિધાન કરીને શેષ્યન્તરનો અભાવ થાય તેથી ‘સંધાતની સ્વશેષત્વાપત્તિના બાધકાન્તરનું ‘સુખદુઃખ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;

વિક્રિયા કૃત્વાદિલક્ષણા હોય છે એમ અર્થ છે; ‘ત્વદુક્તમ ચ હિતિ’ અર્થાત્, વળી અસત્ત્વ તથા અનિત્વત્ત્વ આદિ પૂર્વોક્ત દોષ પ્રાપ્ત થાય એમ અર્થ છે;

(સુખદુઃખની વેદનાની વિક્રિયાની) સ્વાર્થતા ભલે હોય એમ આશંકા કરીને, વિષયના સ્વાર્થત્વાભાવને ‘ન ચ તયોઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થથી દષ્ટાંતવડે ઉપપાદન કરે છે;

‘તયોઃ’-સુખદુઃખની વેદનાની વિક્રિયાનો; દ્રષ્ટા-આત્મા-ની દૃશ્યથી અન્યતા અને શેષિતા ઉપપાદન કરેલી તેનો ‘તસ્માત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે;

‘બુદ્ધચારુદમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે જ્ઞાતાના જ્ઞેયસંબંધનું કથન કરે છે. ૭૦

* ટિપ્પણ:—અનવકાશિત-અવકાશરહિત; નિપ્રયોજ્ય; અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ; શેષ્યન્તર-અન્ય શેષ વસ્તુ; સ્વશેષત્વાપત્તિ-પોતે શેષ વસ્તુ રૂપે સિદ્ધ હોવાપણું; શેષિત્વ-શેષ રૂપે હોવાપણું;

(અવ૦)—હે વત્સ ! એ રીતે જો તું પ્રતિયુક્ત છે તો તને પરપ્રયુક્તતા (દ૬) ન હોય એમ આચાર્ય તત્ત્વાવબોધ કરે છે એમ 'તં ગુહઃ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

તં રૂરુવાચ— એવં તર્હિ સ્વાર્થસ્ત્વં ચિતિમત્ત્વાન્ન પરેણ-
પ્રયુજ્યસે । ન હિ ચિતિમાન્ પરતંત્રઃ પરેણ પ્રયુજ્યતે—ચિતિમત-
શ્ચિતિમદર્થત્વાનુપપત્તેઃ સમત્વાત્પદીપમકાશનો એવં । નાપિ-
અચિતિમદર્થત્વં ચિતિમતો ભવતિ, અચિતિમતોઽચિતિમત્ત્વાદેવ-
સ્વાર્થસંબધાનુપપત્તેઃ । નાપિ અચિતિમતોઃ અન્યોન્યાર્થત્વં દૃષ્ટમ્ ।
નહિ કાષ્ટકુહથે અન્યોન્યાર્થં કુર્વાતે ॥ ૭૧ ॥

વાક્યાર્થઃ—

તેને ગુરુ કહે છે:—

એ રીતે તું જો સ્વાર્થ (ક) છે તો ચિતિમત્તાને લીધે તું પરવસ્તુવડે પ્રયુક્ત થાય નહિ;

ચિતિમાન્ હોય તે નિશ્ચે પરતંત્ર એવો પરવડે પ્રયુક્ત થતો નથી ચિતિસંપન્ન હોય તેને પ્રદીપ તથા પ્રકાશની પેરે સમત્વને લીધે ચિતિમદર્થતા અનુપપન્ન હોય છે તેથી;

વળી, ચિતિમાન્ને અચિતિમદર્થતા હોય નહિ અચિતિમાન્ને કેવળ અચિતિમત્તાને લીધે સ્વાર્થસંબધની અનુપપત્તિ હોય છે તેથી;

વળી, અચિતિમાન્ને અન્યોન્યાર્થતા દૃષ્ટ ન હોય; કાષ્ટ તથા કુડી નિશ્ચે, અન્યોન્યાર્થતા સંપાદન કરતાં નથી. ૭૧

પ૦ વ્યા૦—

ચિતિમાન્ને પણ શું પરાર્થતા ન હોય ? એમ કહે તો તત્ત્વ વક્તવ્ય છે કે—શું ચિતિમાન્ ચિતિમદર્થ (ક) હોય ? કેવા અચિતિમદર્થ (ક) હોય ?

* ટિપ્પણ:—પરપ્રયુક્તતા—અન્ય વસ્તુવડે પ્રયુક્ત હોવાપણું; ચિતિમત્તા—ચૈતન્યસંપન્નતા; ચિતિમાન્—ચૈતન્યસંપન્ન; અચિતિમત્તા—જડતા; વક્તવ્ય—કહેવાયોગ્ય વસ્તુ; સ્વાર્થ—અસંહત; કુડી—લીત;

આદ્યપક્ષ પરત્વે પણ શું પોતેજ સ્વાર્થ (ક) હોય ? વા ચિતિમદ્-
ન્તરાર્થ (ક) હોય ?;

આદ્યપક્ષ સિદ્ધ ન હોય એક વસ્તુ પરત્વે ઉપકાર્ય અને ઉપકારક
ભાવલક્ષણના અર્થાર્થિત્વનો અયોગ હોય છે તેથી; એમ અભિપ્રેત
થઇને ‘ચિતિમતઃ’ ઇતિ પદાર્થસહ દ્વિતીય પક્ષ પરત્વે કહે છે;

‘સમત્વાત્’-અન્યોન્ય પરત્વે અન્યોન્યકૃત અતિશયના અભાવથી
એમ અર્થ છે;

‘નાપિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે દ્વિતીય પક્ષને દૂષિત કરે છે;
અચિતિમદર્થત્વં ચિતિમતઃ ઇતિ પૂર્વપદવડે અનુબંધ છે; અર્થાત્,
અચિતિમાન-જડ-વસ્તુની કેવળ જડતાને લીધે તેને શેષિત્વની
અનુપપત્તિ હોય તેથી, એમ હેતુવર્થ છે;

એમ હોય ત્યારે ભલે અચેતન વસ્તુઓને ચિતિમચ્છેષત્વ ન હોય;
શું તેમની અન્યોન્યાર્થતા ન થાય ? એથી, ચેતન-અધ્યક્ષ-સ્વાર્થ (ક) છે
એમ કેમ કલ્પના કરાય એમ આશંકા કરી, દૃષ્ટ-વિરોધથી એમ
ન હોય એમ ‘નાપ્યચિતિમતોઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે. ૭૨

(અવ૦)-સમતાને લીધે ચિતિમાન (વસ્તુ)ને ચિતિમદર્થતા ઉપપન્ન
ન હોય એમ જે કહેલું તત્ ‘નનુ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે વ્યભિચાર-શંકા
કરે છે:—

નનુ ચિતિમત્ત્વે સમેઽપિ મૃત્યસ્વામિનોઃ અન્યોન્યાર્થત્વં
દૃષ્ટમ્ ॥ ૭૨ ॥

વાક્યાર્થ:—

ભલે ચિતિમત્તા સમાન હોય તથાપિ, ભૃત્ય તથા સ્વામીની
અન્યોન્યાર્થતા અનુભૂત હોય છે. ૭૨

* ટિપ્પણ:—ચિતિમદન્તરાર્થિક-અન્ય ચેતન્યસંપન્ન વસ્તુ અર્થે
હોવાપણું; અર્થાર્થિત્વ-પ્રયોજકતા; ચિતિમચ્છેષત્વ-ચેતન્યસંપન્ન વસ્તુના શેષ-
રૂપે હોવાપણું; અન્યોન્યાર્થતા-પરસ્પર સાપેક્ષતા;

(અવગ) —સ્વામિચૈતન્યને, કેવળ ભૂત્યદેહ રૂપ અચેતનભાગ ઉપકારક હોય છે; તે દેહથી નિરપેક્ષ ચિન્માત્ર ઉપકારક હોતુ નથી; તેમજ, ભૂત્યચૈતન્યને સ્વામીનો કેવળ અચેતનભાગ એવો દેહ ઉપકારક હોય છે ચૈતન્યમાત્ર નહિ તે પ્રકારનું દર્શન હોય છે તેથી; એમ અભિપ્રેત થઇને ‘નૈવમગ્ને:’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે (તે શંકાનો) પરિહાર કરે છે:—

નૈવ—અગ્નેરુષ્ણપ્રકાશવત્ તવ ચિતિમન્વસ્ય વિવક્ષિ-
તત્વાત્ પ્રદર્શિતશ્ચ દૃષ્ટાન્તઃ પ્રદીપપ્રકાશયોરિતિ । તત્રૈવં સતિ
સ્વબુદ્ધ્યારુઢમેવ સર્વમુપલભસે અગ્ન્યુષ્ણપ્રકાશતુલ્યેન કૂટસ્થ-
નિત્યચૈતન્યસ્વરૂપેણ યદિ ચૈવમાત્મનઃ સર્વદા નિર્વિશેષત્વ-
મુપગચ્છસિ । કિમિત્યુચિવાન્ સુષુપ્તે વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય જાગ્રત્સ્વ-
પ્નયોઃ દુઃસ્વમનુભવમિતિ । કિં અયમેવ મમ સ્વભાવઃ—
કિંવા નૈમિત્તિકઃ ઇતિ ચ । કિમસૌ વ્યામોહોઽપગતઃ કિંવા
નેતિ ॥ ૭૩ ॥

વાક્યાર્થ:—

એ રીતે (અભિચાર થતો) નથી; વળી, અગ્નિની ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશની પેરે તારૂં ચિતિમન્ત્વ વિવક્ષિત છે તેથી પ્રદીપ તથા પ્રકાશનો દૃષ્ટાન્ત પ્રદર્શિત કરેલો છે;

તત્ર એમ સતે, જો તું અગ્નિની ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ તુલ્ય એવા કૂટસ્થ-નિત્ય-ચૈતન્ય-સ્વરૂપવડે આત્માની નિર્વિશેષતાને સર્વદા ઉપપ્રાપ્ત કરે તો, તને સર્વ કેવળ બુદ્ધ્યારુઢ રૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે;

‘સુષુપ્તિદશા પરત્વે વિશ્રમિત થઇ થઇને જાગ્રત્ તથા સ્વપ્નદશાનાં દુઃખનો અનુભવ કરે છું તે આ શું મારૂં સ્વરૂપ છે કે શું તે નૈમિત્તિક અનુભવ છે,’ એમ તે કેમ કહેલું ? (૪૬) તારો આ વ્યામોહ અપગત થયો કિંવા નહિ ? ૭૩

* ટિપ્પણ:—ચિન્માત્ર-કેવળ ચૈતન્ય; અપગત-નષ્ટ; વ્યામોહ-અજ્ઞાન

૫૦ વ્યા-—

એ રીતે, ચેતનનું અનન્યરોષત્વ (સિદ્ધ) સતે, તેની ઇશ્વરાત્મતા સિદ્ધ થઇ; એથી, આત્મા કેવળ કૂટસ્થ છે એમ ‘તત્રૈવં સતિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે; અર્થાત્, ચિતિમાન (વસ્તુ)ને કેવળ સર્વદા સ્વાર્થતા સિદ્ધ હોય પરાર્થતા નહિ એમ સ્થિત સતે;

‘સ્વચ્છુદ્ધારૂઢમેષ’=આત્મા વિષે અધ્યસ્ત એવી અન્તઃકરણ વૃત્તિવડે કેવળ કવલિત; ‘સર્વમ્’=અધ્યાત્મ તથા અધિભૂતાદિ-લક્ષણ સંધાત; અધ્યાત્માદિ સર્વ સંધાતને તું, અગ્નિની ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશવત્ સ્વરૂપભૂત એવા નિર્વિકાર-નિત્ય-ચેતન્યસ્વરૂપ વડે ઉપલબ્ધ કરે છે; એથી, હું નિત્યમુક્ત છું, હું સંધાતાધ્યાસકર્તા નથી, મને સંધાતધર્મનો સંસર્ગ નથી એમ તું સ્વસ્થ થા એમ અર્થ છે;

તે જો ‘ઓમ્’ એમ કહે તો, ગુરુએ એ રીતે તેને કહેવું એમ ‘યદિ ચૈવમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે;

કેવળ મોહને લીધે મેં એમ કહેલું એમ જો તે (શિષ્ય) કહે તો, તેના પ્રતિ ગુરુવડે જે વક્તવ્ય છે તેનું ‘કિમસૌ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે; ૭૩

(અવ૦)—‘હું સંસારી દુઃખી છું, નિત્યમુક્તસ્વભાવ એવા ઇશ્વરથી વિલક્ષણ છું,’ ઇત્યાદિ ભ્રમહેતુ રૂપ અવિવેકલક્ષણ વ્યામોહ મને હતો તે અધુના તારા પ્રસાદથી નિવૃત્ત થયો; પરંતુ, ‘કૂટસ્થચૈતન્યસ્વરૂપેણ અર્થઃ—કૂટસ્થ ચેતન્ય સ્વરૂપવડે કરીને’ એમ જે મારા આ કૂટસ્થત્વનું આપે કથન કર્યું તત્ર, પ્રત્યેક વિષયની જ્ઞાનકર્તૃતા હોય એટલે મને કૂટસ્થચિત્સ્વરૂપતા કેમ સિદ્ધ હોય? આ સંશય જન્મે છે એમ શિષ્ય-પ્રશ્નને, ‘ઈત્યુક્તઃ શિષ્યઃ આહ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉત્થાપિત કરે છે:—

*ટિપ્પણ:—અનન્યરોષત્વ—અન્ય વસ્તુ રોષરૂપે સિદ્ધ ન હોવાનું; કવલિત—અસ્ત; સંધાતાધ્યાસકર્તા—સંધાતકલ્પનાનો કર્તા; જ્ઞાનકર્તૃતા—જ્ઞાનનું કર્તાપણું; સ્વસ્થ—આત્મનિષ્ઠ; કૂટસ્થત્વ—નિર્વિકારત્વ;

ઇત્યુક્તઃ શિષ્ય આહ—ભગવન્ , અવગતઃ ત્વત્પ્રસાદાદ્-
 વ્યામોહઃ કિંતુ મમ કૂટસ્થતાયાં સંશયઃ । કચમ્-શબ્દાદીનાં-
 સ્વતઃસિદ્ધિર્નાસ્તિ અચેતનત્વાત્-શબ્દાદ્યાકારપ્રત્યયોત્પત્તે-
 સ્તુ તેષાં પ્રત્યયાનામપિ અહંપ્રત્યયાલમ્બનવસ્તુભેદાનાં સંહતત્વાત્ અચૈ-
 તન્યોપપત્તેઃ સ્વાર્થત્વાસંભવાત્-સ્વરૂપવ્યતિરિક્ત ગ્રાહકગ્રાહ્યત્વેન
 સિદ્ધિઃ શબ્દાદિવદેવ અસંહતત્વે સતિ ચૈતન્યાત્મકત્વાત્
 સ્વાર્થોઽપિ અહંપ્રત્યયાનાં નીલપીતાદ્યાકારાણામુપલબ્ધેતિ
 વિક્રિયાન્નાનેવ કૂટસ્થ ઇતિ સંશયઃ ॥ ૭૪ ॥

વાક્યાર્થઃ—

ઇત્યુક્ત શિષ્ય કહે છે:—

તારા અનુગ્રહથી વ્યામોહ અવગત થયો; કિંતુ, મારી કૂટસ્થતા
 વિષે સંશય છે; કેવી રીતે? શબ્દાદિ વિષયોની સ્વતઃસિદ્ધિ હોતી
 નથી તેની અચેતનતા હોય છે તેથી; શબ્દાદિ (વિષયો)ની આકારરૂપે જે
 પ્રતીતિ થાય તેની તો ઉત્પત્તિ હોવાથી, તે ઇતરેતર-વ્યાવૃત્ત વિશેષણ-
 વાળા નીલપીત આદિ આકારવંત પ્રત્યયોની સ્વતઃ સિદ્ધિનો અસંભવ
 હોય છે તેથી;

તેથી, બાહ્યાકાર-નિમિત્તત્વ ગમિત હોય છે એમ બાહ્યાકારવત્
 શબ્દાદિની આકારત્વસિદ્ધિ હોય છે; તેજ પ્રકારે, અહંપ્રત્યયના અવલમ્બન

* ટિપ્પણ:—વ્યામોહ—અજ્ઞાન; અવગત—નષ્ટ; કૂટસ્થતા—અવિક્રિયા;
 ઇતરેતર—પરસ્પર; વ્યાવૃત્ત—બિન્ન; નીલપીત—લીલા પીળા; ગમિત—સિદ્ધ; બાહ્યાકાર-
 નિમિત્તત્વ—બાહ્યવિષયોનું નિમિત્તપણું; આકારત્વસિદ્ધિ—સ્વરૂપસિદ્ધિ; પ્રત્યય-
 વિષયજ્ઞાન;

રૂપ અંતઃકરણના જૂતિવિશેષ રૂપ ભેદોની સંહતતાને લીધે અચૈતન્યોપપત્તિ હોય છે એટલે પ્રત્યયોની પણ સ્વાર્થતાને અસંભવ હોય તેથી, સ્વરૂપથી (નિર્વિશેષ ચિદાત્માથી) વ્યતિરિક્ત એવા ગ્રાહક વડે ગ્રાહ્યતા હોય છે એટલે તે વડે શબ્દાદિની પેરે જ સિદ્ધિ થાય છે;

(આત્માની) અસંહતતા સતે, ચૈતન્યાત્મકતાને લીધે ભલે તે સ્વાર્થ (ક) હોય તથાપિ, નીલમીત આદિ આકાર (એવા અહંપ્રત્યય)ને ઉપલબ્ધ છે એમ કૂટસ્થ કેવળ વિક્રિયાવાન્ હોય છે એમ સંશય છે. જા વાક્યાર્થ:—

જાપગતઃ વ્યામોહઃ એમ અનુષંગ છે; સંઘાતસાક્ષી નિર્વિકારરૂપે ઉક્ત હોવાથી કેમ સંશય હોય એમ કેવળ તેના મુખવડે કૂટસ્થતાને અવગમિત કરાવવા ગુરૂ 'કથમ્' ઇતિ વાક્યાર્થવડે પૃચ્છા કરે છે;

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ તથા ગંધ તાવત્ વિષયો પ્રસિદ્ધ છે; અચિદ્રૂપતાને લીધે તેમનું સ્વતઃ સ્ફુરણ હોતું નથી એમ અવિવાદ છે; ત્યારે તેમની સ્ફૂર્તિ કયા પ્રકારે હોય ? તેનું 'શબ્દાદ્યાકારપ્રત્યયોન્નપત્તેસ્તુ તેષામ્' ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે; (તેષામ્) સિદ્ધિઃ એમ અનુષંગ છે;

શબ્દાદિ આકારોનો પ્રત્યયરૂપતાને લીધે, તેમની આત્માથી અતિરિક્ત ગ્રાહ્યતા ન હોય એમ વિજ્ઞાનવાદિમતની આશંકા કરીને 'પ્રત્યયાનામ્' એમ આરંભ કરીને 'સિદ્ધિઃ' ઇત્યન્ત વડે મધ્યમાં નિરાકરણ કરે છે;

'ઇતરેતરવ્યાવૃત્તવિશેષણાનામ્' = ઇતરેતર વ્યાવૃત્ત (છે) વિશેષણો શબ્દાદ્યાકારરૂપ જેમનાં તે તે પ્રકારે; આ હેતુગર્ભ (ક) વિશેષણ છે;

* ટિપ્પણ:—અચૈતન્યોપપત્તિ-જડતાસિદ્ધિ; સ્વાર્થતા-અસંહતતા; સંહતતા-સંઘાતતા; ગ્રાહક-જ્ઞાનકર્તા; ગ્રાહ્યતા-અણુ કરાવાપણું; વિષયજ્ઞેયતા: સિદ્ધિ-જ્ઞાનોપલબ્ધિ; વિષયોપલબ્ધિ-ઉપલબ્ધા-જ્ઞાનકર્તા; અવગમિત-સિદ્ધિ; અચિદ્રૂપતા-જડતા; અવિવાદ-નિર્વિવાદ; પ્રત્યયરૂપતા-જ્ઞેયતા; જ્ઞાનસ્વરૂપતા;

પ્રત્યયોની અપ્રકાશસ્વરૂપતા હોય છે તેથી, પોતાથી જ પરવસ્તુના ઉપરાગ વિના તેની નીલપીતાદિ આકારવત્તાનો અસંભવ હોય તેથી, શબ્દાદિ વિષયો પ્રત્યયમાત્રસ્વરૂપ હોતા નથી એમ કહેલું છે એમ યોજના છે;

‘તસ્માત્’ ઇતિ પદાર્થવડે પરમત-નિરાકરણનો ઉપસંહાર કરે છે;—‘**બાહ્યાકારનિમિત્તત્વમઃ**’ બાહ્યાકાર=શબ્દાદિરૂપ ઇન્દ્રિયસંસૃષ્ટ અર્થ;—વિષય-નિમિત્ત (છે) જે પ્રત્યયોનો તેમનો ભાવ એમ વિગ્રહ છે;

તેથી, પ્રત્યયાનાં **બાહ્યાકારવત્ શબ્દાદ્યાકારત્વ સિદ્ધિઃ** એમ અન્વય છે; અર્થાત્, એથી ચૈતન્યવસ્તુથી પૃથગાકારવંત પરાજી વ્યવહારને યોગ્ય એવા જે શબ્દાદિ વિષયો હોય તેમની શબ્દાદ્યાકારતા તત્કૃત (તે ચૈતન્યાત્માકૃત) હોય છે તેથી પ્રત્યયોની સ્વતઃસિદ્ધિ હોતી નથી;

એ રીતે, શબ્દાદિ વિષયોની સ્વવ્યતિરિક્ત પ્રત્યયગ્રાહ્યતા હોય એમ તું નિશ્ચય કરે તો પ્રત્યયસ્વરૂપ પરત્વે વિશેષાભાવસિદ્ધિ હોય તેથી, (તે શબ્દાદિ વિષયોની) કૃટસ્થસિદ્ધિ થાય એમ આશંકા કરીને ‘**તથા પ્રત્યયાનામપિ**’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે;

વિષયસંસૃષ્ટતયા ભાસનારા વિષયાકાર પ્રત્યયો, નિશ્ચયે (તેમની) આગમાપાયિતાને લીધે સ્વપ્રકાશચૈતન્યરૂપ હોતા નથી કિન્તુ, તેઓ કેવળ અન્યસાક્ષિક હોય છે એમ અભિપ્રેત થઇને તત્સ્વરૂપવિશેષણું, ‘**અહંપ્રત્યયાલંબનવસ્તુભેદાનામ્**’ ઇતિ વાક્યાર્થથી વિશેષણુ-નિદર્શનવડે કથન કરે છે; અર્થાત્, અહંપ્રત્યયાલંબન રૂપ અંતઃકરણ—અહંકરણ—(**વસ્તુ**) તેના ભેદો=વૃત્તિવિશેષ, તદાત્મક પ્રત્યયોની;

* ટિપ્પણ:—ઉપરાગ-સંસર્ગ; ઉપરકિત: પરાજી-બાહ્ય; વિગ્રહ-વાક્યનાં પદોને છૂટા પાડવાં તે; વિષયસંસૃષ્ટતયા-વિષયસંસર્ગને લીધે; આગમાપાયિતા-ઉત્પત્તિવિનાશતા; અન્યસાક્ષિક-અન્યભાસ્ય; અહંપ્રત્યયાલંબનરૂપ-અહંકારના આશ્રયરૂપ;

સંહતતાને લીધે પ્રત્યયો ચિત્સ્વરૂપ નથી એમ વિમત હોય છે; અને શબ્દાદિવત્ વા દેહાદિવત્ આગમાપાયિતાને લીધે સંહતતા હોય છે તેથી;

તેજ પ્રકારે, અચેતનતાને લીધે તે પ્રત્યયો સ્વાતરિક્ત ગ્રાહકવડે ગ્રાહ્ય હોય છે એમ વિમત છે; એથી પરમાકારાભાવને લીધે, પ્રત્યયોત્પત્તિ આદિ અવસ્થાના સાક્ષીરૂપે નિર્વિશેષ ચિદાત્મા તેજ સિદ્ધ છે એમ છે એથી, કૂટસ્થતા વિષે શાથી સંશય થાય એમ વાચ્ય ન હોય એમ ‘અસંહતત્વે સતિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;

જો કે આત્મા, સંઘાતથી વિલક્ષણુ, ચૈતન્યસ્વરૂપ, કેવળ સ્વાર્થ (ક) હોય છે તથાપિ, નીલપીતાદિ આકારો એવી અન્તઃકરણવૃત્તિઓના (અહંપ્રત્યયાનામ્) ઉપલબ્ધિ-કર્તા (ઉપલબ્ધા) હોય એમ હેતુથી, કેવળ વિક્રિયાવાન્ (ઉપલબ્ધિ વિક્રિયાનો કર્તા) એવો આત્મા કયા પ્રકારે કૂટસ્થ હોય આ મને શંકા છે એમ અર્થ છે. ૭૪

(અવગ) — એમ હોય તો, તું જો દૃશ્ય તથા દર્શનનો વિવેક કરે તો, તને સંશયાવકાશ ન હોય એમ ‘તં ગુરુરુવાચ’ ઇત્યાદિવડે (તે શંકાનો) પરિહાર કરે છે:—

તં ગુરુરુવાચ—ન યુક્તસ્તવ સંશયઃ । યતસ્તેષાં પ્રત્યયાનાં નિયમેન અશેષતઃ ઉપલબ્ધેરેવ અપરિણામિત્વાત્ કૂટસ્થત્વસિદ્ધૌ નિશ્ચયહેતુમેવ અશેષચિત્તપ્રચારોપલબ્ધિ સંશયહેતુમાત્મ । યદિ હિ તવ પરિણામિત્વં સ્યાત્ અરેષાદ્વાદેયચિત્તપ્રચારોપલબ્ધિર્ન સ્યાત્ ચિત્તસ્થેવ સ્વવિષયે । યથા ચેન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયેષુ । ન ચ તથાત્મનસ્તવ સ્વવિષયૈકદેશેપલબ્ધિઃ । અતઃ કૂટસ્થતૈવ તવેતિ ॥ ૭૫ ॥

વાક્યાર્થ:—

ગુરૂએ તેને કહેલું—તારો સંશય યુક્ત નથી; કેમકે, તે પ્રત્યયોની નિયમવડે કરીને જ અશેષતઃ ઉપલબ્ધિ હોય છે તેથીજ અપરિણામિતાને લીધે કૂટસ્થ સિદ્ધિ પરત્વે કેવળ નિશ્ચયરૂપ એવી અશેષચિત્તપ્રચારોપલબ્ધિને સંશયના હેતુરૂપી કહે છે;

નિશ્ચે, જો પરિણામિતા તારૂં સ્વરૂપ હોય તો સ્વવિષય પરત્વે ચિત્તની પેરે તૂંને સ્વવિષય પરત્વે ચિત્તપ્રચારની અશેષ ઉપલબ્ધિ ન થાય; વળી, ઇન્દ્રિયોની જેમ સ્વવિષયો પરત્વે (એકદેશીય ચિત્તપ્રચારોપલબ્ધિ થાય તેમ તને થાય.)

તેજ પ્રકારે, (ઇન્દ્રિયોની પેરે) તારા આત્માને સ્વવિષયૈકદેશોપલબ્ધિ નથી (એથી) તારી કૂટસ્થતા જ (સિદ્ધ) છે. ૭૫

પ૦ વ્યા૦—

‘યતઃ ઇતિ’ પદાર્થવડે સંશયના અયોગ પરત્વે હેતુકથન કરેલું છે;

વળી, ચિત્તાદિ જે પરિણામી વસ્તુ હોય તેનું ક્રમે કરીને સ્વવિષય-ગ્રાહકત્વ અનુભૂત હોય છે; તદ્વાપક, પ્રત્યયસાક્ષી રૂપ આત્માની સંકાશથી વ્યાવર્તમાન, સ્વવ્યાપ્ય એવા તેના પરિણામિપણાને પણ વ્યાવૃત્ત કરે છે એમ વ્યાપક (પરિણામિત્વ)થી વિરૂદ્ધ એવી ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી કૂટસ્થસિદ્ધિ પરત્વે કેવળ નિશ્ચય યુક્ત છે; સંશય કરવો યુક્ત ન હોય એમ અર્થ છે;

વ્યતિરેકવ્યાપ્તિને વિવૃત્ત કરતાં ‘યદિ હિ’ ઇતિ પદાર્થવડે ઉક્તાર્થનું ઉપપાદન કરે છે. ૭૫

* ટિપ્પણ:—અશેષચિત્તપ્રચારોપલબ્ધિ-સર્વાશે ચિત્તપ્રચારની સિદ્ધિ; વિષયોનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન; સ્વવિષયૈકદેશોપલબ્ધિ-સ્વવિષયનું એકદેશીય જ્ઞાન; વ્યાવર્તમાન-ભિન્ન; તદ્વાપક-તેને વ્યાપ્ત કરનાર; વ્યાવૃત્ત-નિષિદ્ધ; કૂટસ્થસિદ્ધિ-અપરિણામિત્વ સિદ્ધિ; વિવૃત્ત-પ્રકટ; વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ-અબાવવ્યાપ્તિ;

(અવ૦)—પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યયના અર્થની પર્યાલોચના વડે ઉપ-
લબ્ધા કૂટસ્થ છે એમ કહેવું વિરુદ્ધ છે એમ શિષ્ય ‘તત્રાહ’ ઇતિ
વાક્યાર્થવડે શંકાની ઉદ્ભાવના કરે છે:—

તત્રાહ—અપલઙ્ઘિર્નામધાત્વર્થો વિક્રિયૈવ અપલઙ્ઘુઃ કૂટ-
સ્થાત્મતા ચેતિ વિરુદ્ધમ્ ॥ ૭૬ ॥

વાક્યાર્થ:—

નિશ્ચે, ‘અપલઙ્ઘિ’ પદના ધાતુનો કેવળ ‘વિક્રિયા’ એમ અર્થ
થાય છે; અને ઉપલબ્ધાની કૂટસ્થાત્મતા હોય તે વિરુદ્ધ છે. ૭૬

પ૦ ઠ્યા૦—

‘અપ’ ઉપસર્ગ અને ‘લઙ્ઘિ’ ધાતુના કર્તા પરત્વે તુલના વિધાન
અને ધાત્વર્થના ક્રિયાપણાને લીધે, અને ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તથા
વિનાશવત્તાને લીધે તે કર્તા પરત્વે ક્રિયારાહિત્ય કેમ હોય એમ
અર્થ છે. ૭૬

(અવ૦)—ક્રિયા જ પ્રકૃતિભૂત ધાત્વર્થ હોય અને કર્તા જ પ્રત્યયાર્થ (ક)
સર્વત્ર મુખ્ય રૂપે હોય એમ નિયમ નથી; કેમકે, ‘ગદિ ચ્વનૈકવશે’
અર્થ:—વદનના એક પ્રદેશ વિષે, ‘સવિતા પ્રકાશે છે, સવિતા પ્રકાશ કરે
છે ઇતિ અત્ર વ્યભિચાર હોય તેથી; એમ અભિપ્રેત થઇ પ્રકૃત વિષય
પરત્વે, પ્રકૃતિભૂત ધાત્વર્થ (અપલઙ્ઘિ) ના કર્તાવાચક ‘અપલઙ્ઘા’
શબ્દની કેવળ ગૌણ્યથિતા યુક્ત છે એમ શુર ‘ન । ધાત્વર્થમ્’ ઇતિ
વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે:—

ન । ધાત્વર્થવિક્રિયાયાં અપલઙ્ઘ્યુપચારાત્ । યો હિ બૌદ્ધઃ
પ્રત્યયઃ સ ધાત્વર્થો વિક્રિયાત્મકઃ આત્મનઃ અપલઙ્ઘ્યાભાસ-
ફલાવસાન ઇતિ અપલઙ્ઘિશબ્દેન અપચર્યતે । યથા છિદિક્રિયા
દ્વૈવીભાવફલાવસાનેતિ ધાત્વર્થેન અપચર્યતે તદ્વત્ ॥ ૭૭ ॥

**** ટિપ્પણ:—**ઉદ્ભાવના—પ્રાકટય; ક્રિયારાહિત્ય—ક્રિયારહિતપણું;

વાક્યાર્થ:—

‘**ઉપલબ્ધા**’ની કૃતસ્થતા કહે એમાં વિરોધ ન હોય કેમકે ધાત્વાર્થવિક્રિયા પરત્વે, ‘**ઉપલબ્ધિ**’ શબ્દનો ઉપચાર હોય છે તેથી;

બુદ્ધિના પરિણામરૂપ જે પ્રત્યય હોય છે તે ‘**લબ્ધ**’ ધાતુના અર્થ ક્રિયાત્મક, આત્માના ઉપલબ્ધિ-આભાસરૂપ ક્ષલાવસાનક હોય છે એમ ‘**ઉપલબ્ધિ**’ શબ્દ વડે ઉપચાર થાય છે; જેમ છેદનક્રિયા દ્વેષીભાવ-ક્ષલાવસાનક હોય તદ્દત્ ધાત્વાર્થવડે ઉપચાર કરાય છે. ૭૭

૫૦ વ્યા૦—

‘**યો હિ બૌદ્ધઃ**’ એમ પદાર્થવડે સંગ્રહનું વિવરણ કરે છે; **બૌદ્ધઃ**=બુદ્ધિના પરિણામરૂપ; ‘**પ્રત્યયઃ**’=પ્રત્યેક વિષય પ્રતિ અચિત્-ગમન કરે તે;

બુદ્ધિ—અંતઃકરણ—ની દ્રવ્યતાને લીધે અને તેના પરિણામની મૃત્પરિણામરૂપ ઘટાદિવત્ દ્રવ્યત્વોપપત્તિને લીધે ક્રિયાપણું કેમ હોય ? (એમ કહે) તત્ત્વ ‘**સ ધાત્વર્થો વિક્રિયાત્મકઃ**’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે;

‘**વિક્રિયાત્મકઃ**’—વિશિષ્ટક્રિયાત્મક; નિશ્ચે, અન્તઃકરણ-પરિણામ, મૃદાદિની પેરે સ્વાકારના તિરોધાન વડે ઇષ્ટ હોતું નથી કિન્તુ, જલૂકાની પેરે વા આલોકની પેરે સંક્રાંત્ય તથા વિકાસ રૂપે ઇષ્ટ હોય છે;

તાદૃશ પરિણામ તો પરિણામિ ચેષ્ટારૂપે હોવાથી તત્ક્રિયા રૂપે છે એમ કહેવું યુક્ત છે એમ અભિપ્રાય છે;

તે ક્રિયાના ઉપલબ્ધિ-શબ્દોપચાર પરત્વે નિમિત્તનું ‘**આત્મનઃ**’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે;

આત્માની સ્વરૂપભૂતા એવી જે ઉપલબ્ધિ, ‘**સત્યં જ્ઞાનં**’ અર્થઃ સત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ, ‘**વિજ્ઞાનઘન ષવ**’ અર્થઃ—કેવળ વિજ્ઞાનૈકરસ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધા હોય છે તેનો આભાસ, વહ્નિવ્યાપ્ત એવા

* ટિપ્પણ:—ધાત્વર્થવિક્રિયા-‘**લબ્ધ**’ ધાતુનો અર્થ વિક્રિયા તે; ઉપચાર-મિથ્યાપ્રયોગ; ક્ષલાવસાનક-ક્ષપરિણામક; દ્વેષીભાવ-એપણું; દ્રવ્યત્વોપપત્તિ-દ્રવ્યત્વસિદ્ધિ; જલૂકા-જળો;

અય:પિંડની વહ્ન્યાકારતા થાય તેમ ચિદાત્મવ્યાપ્તતા ચિચ્છાયાપત્તિ થાય તેજ ક્ષણ તદ્દવસાન-તત્પર્યંત-રૂપ હોય છે એમ કરીને ‘**ઉપલબ્ધિ**’ શબ્દવડે ઉપચારાય છે એમ અર્થ છે;

‘**વચા**’ ઇતિ પદાર્થવડે, તત્રાનુકૂલ એવાં દૃષ્ટાંતનું કથન કરે છે;

આ ભાવાર્થ છે:—અર્થપ્રકાશ એવો ‘**ઉપલબ્ધિ**’ શબ્દનો અર્થ, નિશ્ચે પ્રસિદ્ધ છે; તે શબ્દનો અર્થ ‘અર્થધર્મ’ એમ થતો નથી; અર્થની જડતા હોય છે તેથી એમ કહેલું છે; તેનો અર્થ, અન્ત:કરણનો ધર્મ એમ પણ હોય નહિ તે અન્ત:કરણ કરણરૂપે હોય છે એટલે તેને ચૈતન્યપ્રકાશાશ્રયતાનો અયોગ હોય તેથી; તથાપિ, સ્વયંપ્રકાશમાન નિત્ય એવા ચૈતન્યાત્મ પરત્વે અવ્યવધાનપૂર્વક અહંતયા જ અધ્યાસ થવાથી સ્વસત્તા પરત્વે પ્રકાશના અવ્યતિરેકથી આત્મચૈતન્યવ્યાપ્તા-એવી તે તે અર્થાકાર-વૃત્તિઓને સંપાદન કરતાં અન્ત:કરણ ‘ઉપલબ્ધા’, ‘કર્તા’, ‘પ્રમાતા’, ‘ભોક્તા’, એમ અને ‘પ્રમાતાપણું’, ‘કર્તાપણું’, ‘ભોક્તાપણું’, અને ‘અનુભવિતાપણું’, તેના વ્યપદેશના આશ્રયરૂપે થાય છે; જેમ અય:પિંડ, ‘દહન કરે છે’, ‘પ્રકાશ કરે છે’ એમ વ્યપદેશના આશ્રયરૂપ થાય છે તેમ;

તદ્વત્ આત્મા, આકાશવત્ અવિક્રિયત્વને લીધે કૂટસ્થ સતો પણ તાદૃશ અન્ત:કરણગત સ્વાભાસના અવિવેકથી તદ્દર્મે અને તદ્દવસ્થાઓ વડે કેવળ મિથ્યા વ્યપદેશાય છે જેમ અય:પિંડગત આભાસના અવિવેકથી અગ્નિ, ‘ચતુર્ઞકાણુ’ ‘વર્તુલાકાર’ ‘કૃશ’ ‘સ્થૂલ’ ‘નષ્ટ’ રૂપે વ્યપદેશાય છે તેમ;

* (૮૧પણુ:—અય:પિંડ-લોહપિંડ; ચિચ્છાયાપત્તિ-ચિદાભાસસિદ્ધિ; અર્થપ્રકાશ-વિષયપ્રકાશ; અર્થ-વિષય; ચૈતન્યપ્રકાશાશ્રયતા-ચૈતન્યપ્રકાશના આશ્રયરૂપે હોવાપણું; અવ્યવધાનપૂર્વક-અન્તરાય વિના; અવ્યતિરેક-ભાવ; કૃશ-ન્યૂન; વ્યપદેશાય છે-નિરૂપિત થાય છે;

તેથી વિકારો અન્તઃકરણનું કર્તાપણું હોય તથાપિ, ઉપલબ્ધિની ક્રિયામાણતાના અભાવથી ઉપલબ્ધિસ્વરૂપ આત્માનું 'કૂટસ્થસ્થ' સિદ્ધ છે.

(અવગ-૦)-તત્ર, ઉક્તાર્થનું વિશદીકરણ કરવા 'ઇત્યુક્તઃ શિષ્ય આદ-નનુ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે. દૃષ્ટાંતની દ્રાષ્ટાન્તિક સહ અનનુરૂપતાની શંકા કરે છે:—

ઇત્યુક્તઃ શિષ્ય આદ-નનુ ભગવન્ , મમ કૂટસ્થત્વે પ્રતિ-
પાદનં પ્રતિ અસમર્થો દૃષ્ટાંતઃ । કથમ્ , છિદિઃ છેદ્યવિક્રિયાવ-
સાના ઉપચર્યતે-યથા ધાત્વર્થત્વેન તથા ઉપલબ્ધિશબ્દોઽપચ-
રિતોઽપિ ધાત્વર્થો બૌદ્ધપ્રત્યયઃ આત્મનઃ ઉપલબ્ધિવિક્રિયા
વસાનથેત્ નાત્મનઃ કૂટસ્થતાં પ્રતિપાદયિતું સમર્થઃ ॥ ૭૮ ॥

વાક્યાર્થઃ—

ઇત્યુક્ત શિષ્ય કહે છે—

દૃષ્ટાંત મારી 'કૂટસ્થતા' પ્રતિપાદન કરવા પ્રતિ અસમર્થ છે; કેવી રીતે ? છિદિક્રિયાનો ધાત્વર્થવડે છેદ્ય વસ્તુની વિક્રિયા (દ્વૈધીભાવ) પર્યંત જેમ ઉપચાર કરાય તેમ 'ઉપલબ્ધિ' શબ્દ ઉપચરિત હોય તથાપિ, ધાત્વર્થક બૌદ્ધપ્રત્યય આત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ વિક્રિયા પર્યંત (ક) હોય તો તે, આત્માની કૂટસ્થતા પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ હોતો નથી. ૭૮ પ૦ વ્ય૦

ઉભયત્ર, પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યયની ઔપચારિકતાની ઉક્તિ હોય છે તેથી દૃષ્ટાંતનું અસામર્થ્ય કયા પ્રકારે હોય ? એમ ગુરૂ 'કથમ્' ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે;

'ઉપલબ્ધિ' શબ્દની ઉપચરિતતા ભલે હોય તથાપિ વિક્રિયા દુર્વારા છે; જે કારણે છિદિક્રિયા વડે સાધ્ય એવું દ્વૈધીભાવાખ્ય ફલ તે વિક્રિયારૂપ હોય છે એ રીતે 'ઉપલબ્ધિ' ફલની પણ ફલત્વાવિશેષને લીધે

* ટિપ્પણ:—ઉભયત્ર-બન્ને સ્થળે; ઉપચરિતતા-મિથ્યા-ગૌણ-પ્રયોગ; દુર્વારા-અનિવાર્યા; ફલત્વાવિશેષ-ફલત્વનો અવિશેષ-ફલસામાન્ય; વિશદીકરણ-વિરૂપદીકરણ;

સાધ્યતાએ કરીને વિક્રિયાત્વોપપત્તિ હોય તેથી ‘ઉપલબ્ધ્યા’ ક્યા પ્રકારે કૂટસ્થરૂપે હોય ? એમ શિષ્ય દૃષ્ટાંતના અસામર્થ્યને ‘છિદ્ધિઃ છેષે-ત્યાદિના’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપપાદન કરે છે;

‘છિદ્ધિ’ ક્રિયાની છેષવિક્રિયાવસાનતાવત્, ધાત્વર્થક બૌદ્ધઃ—અન્તઃ-કરણ્યુ,—ઉપલબ્ધિ શબ્દવડે ઉપચરિત હોય તથાપિ આત્મોપલબ્ધિ વિક્રિયાવસાનક હોય છે એમ યોજના છે;

‘છિદ્ધિ’ ક્રિયાની છેતૃકૃત-દ્વૈધીભાવ-પર્યન્તતાની પેરે ‘ઉપલબ્ધિ’ ધાતુનો અર્થ આત્મકૃતોપલબ્ધિ-વિકાર-પર્યન્તક હોય તો એમ અર્થ છે. ૭૮

ઉપલબ્ધિની સ્વરૂપે કરીને જ ક્ષલતા, તેની વિવક્ષા કરીને દૃષ્ટાન્ત-અનનુગુણતાનો નિશ્ચય કરે છે ? કિંવા ઉપાધિવશથી ? એમ વિકલ્પ કરીને આદ્યપક્ષને ‘સત્યમેવ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે દૂષિત કરે છે:—

**ગુરુવાચ—સત્યમેવં સ્યાત્ यदि उपलब्ध्युपलब्धोः विशेषः ।
नित्योपलब्धिमात्र एव हि उपलब्धा न तु तार्किकसमय इव
अन्या उपलब्धिः अन्य उपलब्धा च ॥ ७९ ॥**

વાક્યાર્થ:—

જો ‘ઉપલબ્ધિ’ અને ‘ઉપલબ્ધ્યા’નો ભેદ હોય તો સત્ય એ રીતે થાય; ‘ઉપલબ્ધ્યા’, નિશ્ચે નિત્યોપલબ્ધિમાત્ર હોય છે; તાર્કિક ‘સમય’ની પેરે ‘ઉપલબ્ધિ’ અન્યા અને અન્ય ‘ઉપલબ્ધ્યા’ એમ તો ન હોય. ૭૯ પ૦ ઠ્યા૦

‘વિશેષઃ’=ભેદ; ‘નિત્ય’ શબ્દવડે, બૌદ્ધમતથી વ્યાવૃત્તિ (કરે છે.) ‘માત્ર’ પદવડે ભેદાભેદ મતથી (વ્યાવૃત્તિ કરે છે);

‘હિ’ ઇતિ પદાર્થવડે ‘પ્રજ્ઞાનધનવશ’ અર્થઃ—કેવળ પ્રજ્ઞા-નૈકરસ, ‘પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ’ અર્થઃ—બ્રહ્મ પ્રજ્ઞાનરૂપ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ

જાટીપણ્ય:—વિક્રિયાપપત્તિ-વિકારસિદ્ધિઃ; છેષવિક્રિયાવસાનતા-છેષવિકાર-પરિણામ; નિત્યોપલબ્ધિમાત્ર-નિત્યપ્રાપ્તિમાત્ર; વ્યાવૃત્તિ-ભિન્નતા; નિષેધ; અનનુગુણતા-અનનુરૂપતા;

હેતુનું કથન કરે છે; 'નતુ તાર્કિકા' ઇતિ પદાર્થવડે, એવકારવડે વ્યાવર્ત્ય વસ્તુનું કથન કરે છે. ૭૬

(અવ૦)—જો આત્મતત્ત્વ એ રીતે હોય તો ધાત્વર્થફલવત્ત્વ વચન કેમ કહેલું છે ? એમ શિષ્ય 'નતુ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે:—

નતુ ઉપલબ્ધિફલાવસાનો ધાત્વર્થઃ કથમિતિ ॥ ૮૦ ॥

વાક્યાર્થઃ—

ધાત્વર્થ કેમ ઉપલબ્ધિ-ફલાવસાનક હોય છે ? ૮૦

(અવ૦)—ઉપાધિવશથી ફલત્વોપચારની ઉપલબ્ધિ હોય છે સ્વરૂપતઃ નહિ તેથી એમ કહેલું તેને સ્મરણ કરાવતાં, પક્ષાન્તર અવિરૂદ્ધ છે એમ 'શૃણુ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

ઉચ્યતે—શૃણુ-ઉપલબ્ધ્યાભાસફલાવસાનમિત્યુક્તં કિં ન શ્રુતં તત્ ત્વયા, નતુ આત્મા વિક્રિયોત્પાદનાવસાનમિત્યુક્તમ્ ॥ ૮૧ ॥

વાક્યાર્થઃ—

કહેવાય છે સાંભળ—(ધાત્વર્થ) ઉપલબ્ધ્યાભાસ-ફલાવસાનક હોય છે એમ કહેલું તે તે શ્રવણ કરેલું નથી શું ? આત્મા તો વિક્રિયા-ઉત્પાદનાવસાનક હોતો નથી એમ મેં કહેલું (તે તે શ્રવણ કરેલું નથી શું ?) ૮૧

પ૦ ટ્યા૦—

અન્તઃકરણની વૃત્તિઓની આવિર્ભાવ-તિરોભાવ-ધર્મકતાને લીધે તદ્વિશિષ્ટતાએ કરીને સ્ફુરણ થાય એમ અંગીકાર કરી, વિષયસ્થ ચૈતન્યના અભેદવડે પ્રકાશમાન એવી વૃત્તિસ્થા આભાસાશ્રયતા વડે ભાસનારા આત્માને ' પ્રમાતા ' એમ કહે છે;

*ટિપ્પણ—વ્યાવર્ત્ય-નિષેધ્ય; ઉપલબ્ધ્યાભાસ-ફલાવસાનક-ઉપલબ્ધિના આભાસરૂપ પરિણામને પામનાર;

કર્મેન્દ્રિયોનું અધિષ્ઠાન કરી, ક્રિયાસંપન્નપ્રાણુપ્રધાન એવા અન્તઃ-કરણલિંગગત આભાસના અવિવેકથી તે 'કર્તા' એમ કહેવાય છે;

શુભાશુભકર્મેપિસ્થાપિત એવા અન્તઃકરણના પરિણામવિશેષને તેના અવિવેકને લીધે તે સ્વગત હોય એમ જોતાં આત્મા, 'મોક્ષા' છે એમ કહેવાય છે;

વળી, આ સર્વેયે ચિત્તવિલાસાવસ્થાને સ્વરૂપચૈતન્યના અનુગમમાત્ર પડે સાક્ષાત્ અવભાસમાન કરતો હોય તેમ ભાસનાર, અલુપ્તપ્રકાશ, અમૃદિગ્ધ, અવિપર્યસ્ત, અવિષય એવો સાક્ષી 'ઉપલબ્ધા' 'જ્ઞાતા' એમ વ્યપદેશાય છે;

વૃત્તિવિનાશને લીધે તદ્દગત ચિદાભાસનો પણ વિલય થાય તેથી તત્સંસ્કારનો સંભવ સતે, સમયાન્તર પરત્વે પૂર્વાવગત વિષયાકારની સ્મૃત્તિવૃત્તિનો ઉદય થાય એટલે, તદ્દગત આભાસ દ્વારા તે જ કેવળ 'સ્મર્તા' એમ વ્યપદેશાય છે.

કેવળ તે ચિદાત્મા તો સમસ્ત કાર્યકારણરૂપ પ્રપંચવડે ઉપલક્ષિત એવો તદ્દનુવૃત્તસત્તાના અભેદે કરીને 'સર્વાધિષ્ઠાન', અર્થઃ—સર્વ પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ.' એમ કહેવાય છે;

કારણોપાધિના અવિવેકને લઇ અને અલુપ્તજ્ઞાનશક્તિતાએ કરીને, તે પણ 'અન્તર્યામિ' આદિ શબ્દવાચ્ય થાય છે;

તેથી, કોદાપણુ ઉપાધિને લઇ ક્વચિત્ ક્વચિત્ તે તે પ્રકારે વ્યવહારસ્પદતાને લઇ અવિદ્યાવશથી ભાસનારો હોય તથાપિ આત્મા, કેવળ સ્વરૂપતઃ નિર્વિકાર નિર્ધર્મક અમંગ 'કૂટસ્થ'રૂપ છે. ૮૧

(અવ૦)—આ સર્વ અભિપ્રાયને લઇ ઉક્તાર્થનો પ્રશ્નનું ઉત્થાપન કરીને 'શિષ્ય ઉવાચ' કથં 'તર્હિ' એમ આરંભી 'તવ' ઇત્યંત વાક્યાર્થ વડે ઉપસંહાર કરે છે:—

*ટિપ્પણુ:—સ્વગત-આત્મગત; અવિપર્યસ્ત-વિપર્યયરહિત; વ્યવહારા-સ્પદતા-વ્યવહારશ્રયતા; અલુપ્તપ્રકાશ-અખંડ પ્રકાશ;

શિષ્ય ઉવાચ—કથં તર્હિ કૂટસ્થે મયિ અશેષસ્વવિષય-
ચિત્તપ્રચારોપલબ્ધત્વમિત્યાથ ॥ ૮૨ ॥

વાક્યાર્થ:—

જો એમ હોય તો કૂટસ્થ એવો હું તેના પરત્વે, અશેષસ્વ-
વિષયચિત્તપ્રચારનું ઉપલબ્ધાપણું હોય એમ કેમ કહેલું ? ૮૨

તં ગુરુવાચ—સત્યમવોચં, તેનૈવ કૂટસ્થતામબ્રુવં તવ ॥ ૮૩ ॥

વાક્યાર્થ:—

ગુરૂ તેને કહે છે—મેં સત્ય કહેલું; તેણે કરીને જ મેં તારી
'કૂટસ્થતા' હોવાનું કહેલું. ૮૩

પ૦ ઘ્યા૦—

'તેનૈવ'—અશેષ—સ્વવિષયચિત્તપ્રચારના ઉપલબ્ધાપણાવડે; એથી,
તને તત્ત્વ સાથી અનાશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે ? આમ અભિપ્રાય છે. ૮૨-૮૩

(અથ૦)—આત્માની અશેષ સ્વગત—વિશેષતા નિત્યનિવૃત્ત થએલી
હોય તેવડે કરીને 'કૂટસ્થત્વ' અવબોધિત થયે સ્વરૂપને અવબોધેલ
એવો શિષ્ય, સ્વભ્રાંતિબીજને ન જોતાં 'યદ્યેવં' ઇતિ વાક્યાર્થવડે
પૃચ્છા કરે છે:—

યદ્યેવં ભગવન્ , કૂટસ્થનિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપે મયિ શબ્દા-
દ્યાકારબૌદ્ધપ્રત્યયેષુ ચ મત્સ્વરૂપોપલબ્ધ્યાભાસફલાવસાન
વત્સુ ઉત્પદ્યમાનેષુ કસ્વપરાધો મમ ॥ ૮૪ ॥

વાક્યાર્થ:—

હે ભગવન્ ! જો એ રીતે હોય તો કૂટસ્થ—નિત્યોપલબ્ધિ-
સ્વરૂપ એવો હું તેને વિષે શબ્દાદ્યાકાર—બૌદ્ધપ્રત્યયો, વળી મારા
સ્વરૂપના ઉપલબ્ધ્યાભાસ રૂપ દ્રશ્યાવસાનક ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં તો
મારો શું અપરાધ ? ૮૪

*ટિપ્પણ:—અશેષસ્વવિષયચિત્તપ્રચાર—સ્વવિષયપ્રત્યે ચિત્તની સંપૂર્ણ
પ્રવૃત્તિ; અનાશ્વાસ—અણુવિશ્વાસ; બૌદ્ધપ્રત્યય=બુદ્ધિજન્ય—વિષયપ્રતીતિ;

પ૦ વ્યા૦—

અથવા, ઉપલબ્ધ્યાભાસફલરૂપે અવસાનને પામનારા બૌદ્ધપ્રત્યયો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે પ્રત્યયોને આત્મા પરત્વે નિત્ય જોઈ તેમાં મારો શું અપરાધ ? એમ ‘ચષ્ટેષમ્’ ઇતિ પદાર્થવડે આક્ષેપ કરે છે; (અવ૦)—‘સત્યં નાસ્ત્યપરાધઃ’ એમ પદાર્થવડે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:—

સત્યં નાસ્ત્યપરાધઃ કિંતુ અવિદ્યામાત્રસ્તુ અપરાધ इति
પ્રાગેવાવોચમ્ ॥ ૮૫ ॥

વાક્યાર્થ:—

તારો અપરાધ નથી એ સત્ય છે; કિંતુ અવિદ્યામાત્ર તો અપરાધરૂપે છે એમ મેં પૂર્વેજ કહેલું છે. ૮૫

પ૦ વ્યા૦—

ત્યારે તે શું શ્રવણ કરેલું નથી એમ મને કેમ કહેલું આમ ‘કિંતુ’ ઇતિ પદાર્થવડે શંકા કરે છે;

જિજ્ઞાસુ પ્રેક્ષાસંપન્ન એવા તને ઉક્ત અર્થનું અનવધાન થયું તે આગન્તુક-દોષ-નિમિત્તક હોવાનું સંભવે નહિ એમ અભિપ્રાયથી મેં કહેલું એમ ‘અવિદ્યા’ ઇતિ પદાર્થવડે તે શંકાનો પરિહાર કરે છે; યદ્વા, ‘સત્યં’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે આક્ષેપનો પરિહાર કરે છે;

તારો અપરાધ નથી સ્વાનુભવની અપ્રત્યઙ્ઘાતકતા હોય છે તેથી;

ત્યારે મને અનાધ્યાસ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તે કેમ કહેલું એમ ‘કિંતુ’ ઇતિ પદાર્થવડે પૃત્ઙા કરે છે; એતો અન્ય અપરાધ હો એમ ઉત્તરનું ‘અવિદ્યા’ ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે;

એ રીતે આત્માનું તે સંસારિપણું-અધિકૃતપણું-ઇત્યાદિ કેવળ સ્વરૂપાનવભાસ એવી અવિદ્યાનિબન્ધક હોય છે; ‘અતત્’ ધર્માવભાસ

*ટિપ્પણ:—અનવધાન-અધ્યાન; સ્વરૂપાનવભાસ-સ્વરૂપની આત્મઙ્ઘાતક; અપ્રત્યઙ્ઘાતકતા-અનાવરકતા;

પરમાર્થસ્વરૂપે હોતો નથી એમ ઉપપત્તિથી આત્માનું ‘કૂટસ્થત્વ’ તથા ‘નિત્યત્વ’ અવગમિત થયેલું છે. ૮૫

(અવ૦)—અવસ્થાત્રયની સાક્ષિતાએ કરીને, અવસ્થાધર્મના અસ્પર્શિપણા વડે ‘કૂટસ્થતા’નું પુનઃપ્રતિપાદન કરવા હવે ‘યદિ ભગવન્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે આક્ષેપનું ઉત્થાપન કરે છે:—

યદિ ભગવન્, સુષુપ્ત ઇવ મમ વિક્રિયા નાસ્તિ કથં સ્વપ્ન જાગરિતે ॥ ૮૬ ॥

વાક્યાર્થ:—

હે ભગવન્! જો સુષુપ્ત (પુરૂષ)ની પેઠે મને વિક્રિયા પ્રાપ્ત ન હોય તો તે સ્વપ્ન તથા જાગરિતદશા (મને) કેમ હોય ? ૮૬

પ૦ ઘ્યા૦—

સ્વપ્નજાગરિતે મમ એમ શેષ (૫૬ અધ્યાહાર્ય છે.) ૮૬

(અવ૦)—તારી ચૈતન્યપ્રકાસ્યતાને લીધે તે અવસ્થાઓ તારી સ્વરૂપ ભૂત હોતી નથી એમ ‘તં ગુરુરુવાચ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર (શંકાનો) કરે છે:—

તં રુરુવાચ-કિંત્વનુભૂયેતે ત્વયા સતતમ્ ॥ ૮૭ ॥

વાક્યાર્થ:—

તેને ગુરુ કહે છે-કિંતુ તું વડે તે સતત અનુભવાય છે. ૮૭

પ૦ ઘ્યા૦—

જો તે (સ્વરૂપભૂત) હોય તો તે અનુભૂયમાન થતી નથી એમ અર્થ છે. ૮૭

(અવ૦)—અનુભવાવાપણાનો અંગિકાર કરી, ‘સતતાનુભવ’ શબ્દનો અર્થ ન જાણતાં, શિષ્ય ‘બાઢમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

બાઢમ્ અનુભવામિ, કિંતુ વિચ્છિન્ન વિચ્છિન્ન નતુ સતતમ્ ॥ ૮૮ ॥

વાક્યાર્થ:—

સત્ય હું અનુભવું છું; કિંતુ વિચ્છેદી વિચ્છેદીને સતતરૂપે નહિ.
(અવ૦)–‘આગન્તુકે ત્વેતે’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ગુરૂ તેને કથન કરે છે—

તં ગુરુવાચ-તર્હિ આગન્તુકે ત્વેતે ન તવાત્મભૂતે, યદિ-
તવાત્મભૂતે ચૈતન્યસ્વરૂપવત્ સ્વતઃસિદ્ધે સંતતે એવ સ્યાતામ્ ।
કિંચ સ્વપ્નજાગરિતે ન તવ આત્મભૂતે વ્યભિચારિત્વાત્ વસ્ત્રા-
દિવત્ । નહિ યસ્ય યત્સ્વરૂપં તત્ તદ્વ્યભિચારિ દૃષ્ટમ્ । સ્વપ્ન
જાગરિતે તુ ચૈતન્યમાત્રત્વાબ્ધ્યભિચરતઃ । સુષુપ્તે ચેત્ સ્વરૂપં
વ્યભિચરેત્ તન્નષ્ટં નાસ્તીતિ વા બાધ્યમેવ સ્યાત્ આગન્તુકાનાં
અતદ્ધર્માણાં ઉભયાત્મકત્વાદિત્વાત્ યથા ધનવસ્ત્રાદીનાં નાશો
દૃષ્ટઃ સ્વપ્નપ્રાન્તિલબ્ધાનાં તુ અભાવો દૃષ્ટઃ ॥ ૮૧ ॥

વાક્યાર્થ:—

તેને ગુરૂ કહે છે—ત્યારે તો આ (દશાઓ) આગન્તુક છે આત્મભૂત
ન હોય; જો તે તારી આત્મભૂત હોય તો તે ચૈતન્ય-સ્વરૂપવત્
સ્વતઃસિદ્ધ સંતતરૂપ જ હોય; વળી, સ્વપ્ન તથા જાગરિત દશા,
તેને આત્મભૂત ન હોય વસ્ત્રાદિવત્ વ્યભિચારિપણું થાય તેથી;

નિશ્ચે, જેનું જે સ્વરૂપ હોય તે તદ્વ્યભિચારી હોય એમ અનુભવેલું
નથી; સ્વપ્ન તથા જાગરિત દશા તો ચૈતન્યમાત્રતાને લીધે વ્યભિચારને
પ્રાપ્ત થાય છે;

સુષુપ્ત પરત્વે જો સ્વરૂપ વ્યભિચારે તો તે નષ્ટ થયેલું (છે) વા
તે નથી એમ કેવળ બાધ્યરૂપ થાય; આગન્તુક અતદ્ધર્માનું ઉભયાત્મકત્વ-
દર્શન હોય છે તેથી જેમ ધન તથા વસ્ત્રાદિકનો નાશ અનુભૂત હોય;
સ્વપ્નપ્રાન્તિલબ્ધ પદાર્થોનો તો અભાવ દૃષ્ટ હોય છે. ૮૯

*ટિપ્પણ:—આગન્તુક—અનિત્ય; કદાચિત્ હોનાર; આત્મભૂત—સ્વરૂપભૂત;
સ્વપ્નપ્રાન્તિલબ્ધ—સ્વપ્નપ્રાન્તિવિષે પ્રાપ્ત; અતદ્ધર્મ—અનાત્મધર્મ;

૫૦ વ્યા૦—સુષુપ્તિ વિષે આત્મસ્વરૂપ ભાસતું હોય તથાપિ તે (અવસ્થાઓ) વિષે અનુભવાસ હોય છે તેથી તે (અવસ્થાઓ) આત્માની સ્વરૂપભૂત ન હોય; એથી તે અવસ્થાઓ વિચ્છેદી વિચ્છેદીને તને અનુભવાય છે એમ અર્થ છે.

વ્યભિચારિપણાને લીધે, તે (અવસ્થાઓ) વસ્ત્રાદિવત્ અનાત્મભૂત છે એમ વિમત કહીને, 'ચત્' ઇત્યાદિવડે આને જ વ્યતિરેકવડે દર્શાવે છે;

'ચૈતન્યમાત્રત્વાત્'—ચિત્સ્વભાવને લીધે; યત્ર જે વસ્તુ અનુભવ ગોચર થાય તત્રૈવ તે જે અનુભવાય તો તેનો ધ્વંસ વા બાધ થાય;

ઉભયપ્રકારે પણ તેને અધિષ્ઠાન-ધર્મપણું હોતું નથી એમ 'સુષુપ્તે ચેત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સદૃષ્ટાંત ઉપપાદન કરે છે;

'નાશઃ' = ધ્વંસ. 'અભાવઃ' = બાધ. ૮૯

(અવ૦)—તત્ર શિષ્ય 'નન્વેવં' ઇતિ વાક્યાર્થવડે અતિપ્રસંગની શંકા કરે છે—

નન્વેવં ભગવન્, ચૈતન્યસ્વરૂપમપિ આગન્તુકં પ્રાપ્તમ્। સ્વપ્ન-જાગરિતયોરિવ સુષુપ્તે અનુપલબ્ધેઃ। અચૈતન્યસ્વરૂપો વા સ્યાહમ્ ॥ ૯૦ ॥

વાક્યાર્થઃ—

હે ભગવન્! એ રીતે ચૈતન્યસ્વરૂપ પણ આગન્તુકરૂપે પ્રાપ્ત-સિદ્ધ-થાય સ્વપ્ન-જાગરિતની પરે સુષુપ્ત પરત્વે તેની અનુપલબ્ધિ હોય છે તેથી; વા, હું અચૈતન્યસ્વરૂપ થાઉં. ૯૦

૫૦ વ્યા૦

દર્શન શ્રવણ મનન તથા વિજ્ઞાનલક્ષણ એવાં સ્વપ્નજાગરિત નિશ્ચયે દર્શનાદિમત્ કેવળ ચૈતન્યરૂપ છે; એથી, જે સ્વપ્નજાગરિત જે સુષુપ્તિ વિષે ઉપલબ્ધ ન થાય ઇતિ તત્ર તે હોય નહિ તો ચૈતન્ય જ સુષુપ્તિ વિષે હોતું નથી ઇતિ આત્મા આગન્તુક ચૈતન્યવાળો વા ગત્યન્તરના અભાવથી અચૈતન્યરૂપ થાય એમ અર્થ છે. ૯૦

*ટિપ્પણ:—વિચ્છેદીને=ત્રુટક રીતે;

(મગ્ગ૦)—ગુરૂ ‘ન’ ધાત વાક્યાર્થવડે (તેનો) પરિહાર કરે છે—

ન । પશ્ય તદનનુપત્તેઃ । ચૈતન્યસ્વરૂપં ચેત્ આગન્તુકં
પશ્યસિ, પશ્ય । નૈતદ્વર્ષશતેનાપિ ઉપપત્ત્યા કલયિતું શક્નુમો
વયમ્, અન્યોવાઽચૈતન્યોઽપિ । સંહતત્વાત્ પારાર્થ્યં અનેકત્વં
નાશિત્વં ચ ન કેનચિત્ ઉપપત્ત્યા વારયિતું શક્યમ્ । અસ્વાર્થસ્ય
સ્વતઃસિદ્ધ્યભાવાદિત્યવોચામ્ । ચૈતન્યસ્વરૂપસ્ય તુ આત્મનઃ
સ્વતઃસિદ્ધેઃ અન્યાનપેક્ષત્વં ન કેનચિત્ વારયિતું શક્યમ્,
અવ્યભિચારાત્ ॥ ૯૧ ॥

વાક્યાર્થઃ—

એમ નથી જો તેની અનુપપત્તિ હોય છે તેથી; ચૈતન્યસ્વરૂપને
જો તું આગન્તુકરૂપે જુવે તો ભલે જો; તે ચૈતન્યસ્વરૂપને વર્ષશતે
પણુ અમે ઉપપત્તિપૂર્વક આગન્તુકરૂપે કલ્પવાને શક્તિમાન નથી;
વા અન્ય કોઈ મદ પુરૂષ પણુ (તેમ કલ્પવાને શક્તિમાન ન હોય;)

સંહતતાને લીધે પારાર્થ્ય વા અનેકતા તથા નાશિતાને કોઈ પણુ
ઉપપત્તિવડે વારવાં શક્ય ન હોય; અસ્વાર્થક પદાર્થની સ્વતઃસિદ્ધિનો
અભાવ હોય છે તેથી એમ અમે કહેલું છે;

તેથી ઉલટું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની સ્વતઃસિદ્ધિ હોય છે તેથી
તેની અન્યાનપેક્ષિતા કોઈવડે વારવી શક્ય નથી અ—અવ્યભિચાર
હોવાથી; ૯૧

પ૦ વ્યા—

ન=એમ હોય નહિ; એમ કહેવું ઉચિત ન હોય એમ અર્થ છે;
શ્રી રીતે એમ કહે તો તત્ ‘પશ્ય’ ઇતિ પદાર્થવડે કથે છે; અર્થાત્
તું પચાક્ષિયનાપૂર્વક જો;

*ટિપ્પણ:—ઉપપત્તિ—યુક્તિ; અન્યાનપેક્ષતા—અન્ય પદાર્થના અનપેક્ષતા;

વસ્તુસ્વરૂપ આલોચતાં ચૈતન્યનું આગન્તુકપણું અનુપપન્ન હોય છે તેથી એ રીતે ઉક્તિ કરવી ઉચિત નથી એમ અર્થ છે;

સુષુપ્ત પરત્વે દૃષ્ટિ આદિ ચૈતન્યનું અદર્શન હોવાથી, જગત્ આદિ વિષે (તેનું) દર્શન હોવાથી હું ચૈતન્યને કેવળ આગન્તુકરૂપે પર્યાલોચન કરું છું એમ કહે તો તત્ત્વ વક્તવ્ય છે કે—શું કેવળ નિરૂપાધિક ચિત્સ્વરૂપને આગન્તુકરૂપે જુવે છે ? કિંવા નયનાદિ-દ્વારક બુદ્ધિવૃત્તિ વડે ઉપહિત હોય તેને (આગન્તુકરૂપે જુવે છે ?) એમ વિકલ્પ કરીને ‘ચૈતન્ય સ્વરૂપે ચેત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે આઘપક્ષ પ્રતિ કથે છે:—

તું અલૌકિકપ્રજ્ઞાવાળો હો તો ચૈતન્યસ્વરૂપને આગન્તુકરૂપે જુવે; તેમ હો તો જાણે ને; અમે તો ન્યાયપ્રમાણુકુશલ છએ તથાપિ, તે ચૈતન્યસ્વરૂપને વર્ષશતે પણ આગન્તુકરૂપે જોવાને વા ઘટાવવાને શક્તિમાન નથી; વા અન્ય કોઇ મૂઢ (જચૈતન્ય:) હોય તે પણ તેમ શક્તિમાન ન હોય;

આ ભાવાર્થ છે:—ચૈતન્યનું આગન્તુકપણું ચૈતન્યવડે ગ્રહણ કરાય ? કિંવા અચૈતન્ય (વસ્તુ) તે વડે ?

આઘ પક્ષ ઉચિત ન હોય સ્વત્રાણપણા પરત્વે સ્વવૃત્તિનો વિરોધ હોવાથી; અંગુલિના અગ્રભાગવડે નિત્રે તેને (અંગુલિને) સ્પર્શન કરાય નહિ વા, અસિધારા અસિધારાવડે છેદાય નહિ; વળી, અન્યપણાની અઘાપિ અસિદ્ધિ હોવાથી અન્યચૈતન્યવડે અન્યચૈતન્યનું આગન્તુકપણું ગ્રાહ્ય ન હોય;

દ્વિતીયપક્ષ (ઉચિત) ન હોય જડ (વસ્તુ)ની ચિદધીનપ્રકાશતયા ચિત્પ્રકાશપણાનો અયોગ હોય તેથી; એથી ચૈતન્ય આગન્તુક હોતું નથી;

વળી, શ્રુતિ હોય છે—‘યદ્વે તન્ન પશ્યતિ પશ્યન્ વે તન્ન પશ્યતિ ન દ્વિ દ્રષ્ટુર્દૃષ્ટેર્બિપરિલોપો વિચિતે અવિનાશીત્વાત્ નતુ તદ્વિતોય મસ્તિ તતોડન્ય દ્વિ મક્કં યત્પશ્યેત્ સ્. ૪-૩-૨૩

*ટિપ્પણ:—ચિદધીનપ્રકાશતયા-ચૈતન્યાધીનપ્રકાશપણા વડે;

અર્થ:-આ પ્રમાણે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જોતો આત્મા જોતો નથી એમ કહેવું તે સત્ય નથી. તે જીવે છેજ; કારણકે આત્મા અવિનાશી હોવાથી દ્રષ્ટાની દ્રષ્ટિનો લોપ હોતો નથી. વળી આ અવસ્થામાં તેને દ્વિતીય ભાવ હોતો નથી. જે કાંઈ તે જોઈ શકે છે, તેનાથી વિલક્ષ્ય હોતું નથી, એમ આદ્ય કલ્પનું અનુપપત્ત્યા નિરાકરણ કરી દ્વિતીય (કલ્પ)નું અચૈતન્યાપાદન વડે ‘સંહતત્વાત્’ ઇતિ પદાર્થવડે નિરાકરણ કરે છે;

નયનાદિ-દ્વારક બુદ્ધિવૃત્તિરૂપી ઉપાધિ અસ્ત (આત્મા)ની સંહતતાને લીધે પરાર્થત્વાદિક પૂર્વે જ પ્રતિપાદિત કરેલાં છે એમ હવે ઉપપત્તિ-યુક્તિ-વક્તવ્યા નથી એમ ‘इत्येषाचाम’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે;

અહીં પણ ‘न द्रष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया-
न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः’
અર્થ:-દ્રષ્ટિના દ્રષ્ટાને ન જીવે, શ્રુતિના શ્રોતાને ન સાંભળે, મતિના મન્તાને ન માને, વિજ્ઞાનના વિજ્ઞાતાને ન જાણે, ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે;

આ શ્રુતિવાક્યવિષે તો, પૃથગ્-શબ્દવાચ્ય એવાં દ્રષ્ટિ-આદિની અન્યદ્રષ્ટૃવ્યાપ્યતાએ કરીને અચૈતન્યસ્વરૂપત્વની ઉક્તિ હોય છે તેથી દ્રષ્ટ્યાદિના સ્વરૂપપ્રકાશકપણા વડે દ્રષ્ટા-આદિ-શબ્દનિર્દિષ્ટ સાક્ષી નિત્યચૈતન્યસ્વરૂપ સિદ્ધ છે એમ ‘चैतन्यस्वरूपस्य तु’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે; ૯૧

(અવ૦)-ઉક્ત અર્થને જ સુક્ત્યન્તરવડે ઉપપાદન કરવા ‘ननु’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકાની ઉદ્ભાવના કરે છે:-

ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति ॥૧૨॥
વાક્યાર્થ:-

સુષુપ્તિ અવસ્થા પરત્વે ‘હું જોતો નથી’ એમ વ્યભિચાર દર્શિત કરેલો; ૯૨

*ટિપ્પણ:-અનુપપત્ત્યા-યુક્ત્યભાવ વડે; અચૈતન્યાપાદન-જડતાસિદ્ધિ; અન્યદ્રષ્ટૃવ્યાપ્યતા-અન્યદ્રષ્ટા વડે વ્યાપ્ત હોવાપણું;

(અવ૦)-તે શંકાનો ઉત્તર, 'ન । વ્યાહતત્વાત્' આ વાક્યાર્થવડે મેં ગ્રહણ કર્યું છે:—

ન । વ્યાહતત્વાત્ । કથં વ્યાધાતઃ પશ્યતસ્તવ ન પશ્યામિ
 इति व्याहतं वचनम् । नहि कदाचित् भगवन्, सुषुप्ते मया चैतन्यं
 अन्यद्वा किञ्चित् दृष्टम् । पश्यन् तर्हि सुषुप्ते त्वम् । यस्मात् दृष्टमेव
 प्रतिषेधसि न दृष्टिम् । या तवः दृष्टिः तत् चैतन्यमिति मयोक्तम् ।
 यया त्वं विद्यमानया न किञ्चित् दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिः
 त्वचैतन्यम् । तर्हि सर्वत्र अव्यभिचारात् कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं
 स्वत एव न प्रमाणापेक्षम् । स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुः अन्यस्य
 प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा । या तु अन्या नित्या-
 परिच्छित्तिः अपेक्ष्यते अन्यस्य अपरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय
 सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिः स्वभावा, आत्मनि प्रमाण-
 त्वे प्रमातृत्वे वा न तां प्रति प्रमाणापेक्षा, तत्स्वभावत्वात् ।
 यथा प्रकाशनं उष्णत्वं वा लोहोदकादिषु परतः अपेक्षते अग्न्या-
 दित्यादिभ्यः अतत्स्वभावत्वात् न अग्न्यादित्यानां तदपेक्षा
 सर्वदा तत्स्वभावत्वात् ॥ ९.३ ॥

વાક્યાર્થ:—

એમ કહેવું ઉચિત નથી વ્યાહતતા (પ્રામ) થાય તેથી; વ્યાધાત
 કયા પ્રકારે સિદ્ધ હોય? જોનારો એવો તું 'હું જોતો નથી' એમ કહે
 તે વ્યાહત વચન છે (એમ કહેવાય;)

હે ભગવન્! નિશ્ચયે, સુષુપ્ત અવસ્થાવિષે ચૈતન્ય વા અન્ય-
 કિંચિત્ વસ્તુ મને કદાચિત્ દૃષ્ટ હોતી નથી;

સુષુપ્તિવિષે ત્યારે તું દ્રષ્ટા-દૃષ્ટિમાન-છે; કેમકે તું દૃષ્ટ (વસ્તુ)નો
 પ્રતિષેધ કરે છે; દૃષ્ટિનો પ્રતિષેધ કરતો નથી;

જે તારી 'દૃષ્ટિ' છે તે ચૈતન્ય (છે) એમ મેં કહેલું છે; જે વિદ્યમાન દૃષ્ટિવડે 'મેં કિંચિત્ વસ્તુ પણ દૃષ્ટ કરેલી નહિ' એમ તું પ્રતિષેધ કરે છે તે 'દૃષ્ટિ' તારું ચૈતન્ય છે;

ત્યારે સર્વત્ર અવ્યભિચાર હોય તેથી 'દૂરસ્થ'નું નિત્યપણું કેવળ સ્વતઃસિદ્ધ છે; તેને પ્રમાણપેક્ષા હોતી નથી;

નિશ્ચે, સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાતાને અન્ય પ્રમેય વસ્તુની પરિચ્છિન્નિ પ્રતિ પ્રમાણપેક્ષા હોય; તેથી ઉલટું અન્ય અપરિચ્છિન્નિ-અચેતન-વસ્તુના પરિચ્છેદાર્થ-અવભાસનાર્થ-જે નિત્યા-સ્વતઃસિદ્ધ-અન્યા પરિચ્છિન્નિની અપેક્ષા કરાય છે તે કેવળ નિત્ય દૂરસ્થા સ્વયંભ્યોત્પત્તિઃસ્વરૂપા હોય છે; આત્મા (સંવિદ્મૂળ વિષય) પરત્વે પ્રમાણપણું વા પ્રમાતાપણું તે પરત્વે તે (પરિચ્છિન્નિ) પ્રતિ પ્રમાણપેક્ષા ન હોય તે તેનું સ્વરૂપ હોય છે તેથી;

જેમ લોહ તથા ઉદક આદિ વિષે પ્રકાશન વા ઉજ્જ્વલપણું હોય તે પરતઃ અગ્નિ તથા આદિત્ય આદિથી અપેક્ષિત હોય છે તે (પ્રકાશન આદિ) તેનું સ્વરૂપ હોતું નથી તેથી; અગ્નિ તથા આદિત્ય આદિને તેની અપેક્ષા હોય નહિ સર્વદા તે તેનું સ્વરૂપ હોય છે તેથી; ૯૩

પ૦ વ્યા૦—

એમ કહેવું ઉચિત નથી વ્યાહતપણું હોય છે તેથી; કેવળ વ્યાહતપણાને (કથમ) ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પ્રશ્નપૂર્વક વિવૃત્ત કરે છે;

' નહિ કદાચિત્ ' ઇતિ પુનઃ શિષ્યપ્રશ્ન છે; ' પશ્યન્ તર્હિ ' ઇતિ શુરૂની ઉક્તિ છે; ' પશ્યન્ '—સુપુત્ર એવો તું દ્રષ્ટા-દૃષ્ટિમાન-જ છે એમ અર્થ છે;

' યસ્માત્ ' ઇત્યાદિ તદુપપાદનપરાયણુ ગ્રન્થ સ્પષ્ટ અર્થ-વાળો છે; સુપુત્રિ વિષે મેં કાંઈ અનુભવેલું નહિ એમ ઉત્થિત પુરૂષના પંરામર્શની અનુપપત્તિ વડે સૌપુત્રાનુભવના અવશ્યભાવને લીધે, તે

*ટિપ્પણુ:—પરિચ્છિન્નિ-સવિત્; જ્ઞાન; પરિચ્છેદાય-પ્રકાશનાર્થ; તદુપ-પાદનપરાયણુ-તેનું પ્રતિપાદન કરનાર; ઉત્થિત-જાગૃત; પરતઃ-બાહ્યતઃ;

સમયે કરણનો ઉપસંહાર હોય છે તેથી આગન્તુક અનુભવના અસંભવથી, સ્વરૂપ-ચૈતન્ય અનાગન્તુક-કૂટસ્થાત્મસ્વરૂપ-સિદ્ધ છે એમ 'યયા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે;

‘સ્વતઃ સિદ્ધસ્વ હિ પ્રમાણુઃ’ ઇતિ પદાર્થવડે ચૈતન્યના સ્વતઃસિદ્ધપણાને ઉપપાદન કરે છે;

‘હિ’ શબ્દ લોકાનુભવ-પ્રસિદ્ધિનો દ્યોતનાર્થક છે; ‘સ્વતઃ-સિદ્ધઃ’-કેવળ પ્રમાણુનિરપેક્ષત્વ વડે સિદ્ધ; પ્રમાણુપ્રવૃત્તિની પૂર્વેજ યાવત્ પ્રકાશમાન;

એવિધ પ્રમાતાનું જે અન્ય પ્રમેય-દ્રશ્ય-હોય તેની રદ્ધતિ (પરિચ્છિન્નિ) પ્રતિ પ્રમાણુપેક્ષા હોય; પ્રમાતાની સ્વરૂપ-પરિચ્છિન્નિ પ્રતિ ન હોય એમ અર્થ છે;

પરિચ્છિન્નિરૂપ અન્ય અચેતન વસ્તુના અવભાસનાર્થ; (પરિચ્છેદાય) નિત્યા અને સ્વતઃસિદ્ધા એવી જે અન્યા સંવિત્ (પરિચ્છિન્નિઃ) નિશ્ચે અપેક્ષાય છે તે તો કેવળ ‘કૂટસ્થા’રૂપ છે.

‘યતઃનિત્યા સ્વયંજ્યોતિઃસ્વભાવા ચ’ એમ યોજના છે. ‘તાં પ્રતિ’-સ્વરૂપ-કૂટસ્થ-નિત્ય-સંવિત્ પ્રતિ; ‘આત્મનિ’=સંવિદ્ રૂપ વિષય પરત્વે; ‘પ્રમાણત્વે’=તત્સત્તા નિશ્ચયરૂપ ક્ષણવ્યાપારાત્મતા પરત્વે, વા ‘પ્રમાણત્વે’=તાદૃક્ વ્યાપારાશ્રયતાપરત્વે પ્રમાણુપેક્ષા વા પ્રમાત્રપેક્ષા હોતી નથી એમ અર્થ છે;

આ ભાવાર્થ છે:—

અન્તઃકરણવૃત્તિ વિષે પ્રતિબિમ્બિત એવું ચૈતન્ય, નિશ્ચે પ્રમાણુરૂપે ધૃષ્ટ છે; વૃત્તિસંપન્ન અન્તઃકરણ વિષે પ્રતિબિમ્બિત ચૈતન્ય, પ્રમાત્રરૂપે છે; તે ઉભય, પ્રમેય વસ્તુના અવભાસ-સમય પરત્વે અવભાસમાન હોતાં નથી; તેમ સતે, કેવળ પ્રમેયવસ્તુના જ સ્વતઃસ્ફુરણરૂપ શંકાપાત-

*ટિપ્પણ:—દ્યોતનાર્થક-પ્રકટ દરનાર; ક્ષણવ્યાપારાત્મતા-ક્ષણપ્રવૃત્તિત્વ; વ્યાપારાશ્રયતા-વ્યાપારાસપદતા; પ્રમાત્રપેક્ષા-પ્રમાતાની અપેક્ષા;

આદિ દોષપ્રસંગને લીધે તેનો અવભાસ, અન્ય પ્રમાતાથી વા પ્રમાણાંતરથી હોતો નથી અનવસ્થાપ્રસંગ અને અનુપપત્તિ થાય તેથી; એથી, સ્વપ્રકાશતાવડે કરીને, પ્રમાતા પ્રમાણુ અને પ્રમેય વસ્તુના અવભાસક એવા આત્માની સિદ્ધિ થાય છે; એમ તેની નિત્ય-સ્વપ્રકાશ-કૂટસ્થ-ચિદાત્મતા સિદ્ધિ થાય છે; એમ કેવળ અપ્રકાશ સ્વરૂપ હોય તે (વસ્તુ)ને જ પ્રકાશાન્તરની અપેક્ષા હોય છે પ્રકાશસ્વરૂપ હોય તેને નહિ; ઉક્તાર્થનું ‘**યથા પ્રકાશનમ્**’ ઇતિ પદાર્થવડે દૃષ્ટાંતોક્તિવડે શુદ્ધિ વિષે આરોહણ કરાવે છે: ૯૩

(અષ્ઠ૦)-સંવિત્તું પ્રમાણુફલત્વસિદ્ધિ હોય તેથી તેને નિત્યપણું કેમ હોય? એમ ‘**અનિત્ય ઇવ**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે આક્ષેપ કરે છે:-

અનિત્યત્વે એવ પ્રમાસ્યાત્ ન નિત્યત્વે ઇતિ ચેત્ ॥ ૯૪ ॥

વાક્યાર્થ:-

અનિત્યત્વ પરત્વે જ પ્રમા થાય; નિત્યત્વ પરત્વે ન થાય. ૯૪

(અષ્ઠ૦)-અર્થાવગતિ તે નિશ્ચે પ્રમા છે; તેના કેવળ સ્વરૂપત:- અનિત્યત્વ પરત્વે કલ્પક (વસ્તુ) હોતું નથી એમ ‘**ન**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે સમાધાન કરે છે:-

ન । અવગતે: નિત્યત્વાનિત્યત્વયો: વિશેષાનુપપત્તે: । ન હિ અવગતે: પ્રમાત્વે અનિત્યા અવગતિ: પ્રમા ન નિત્યા ઇતિ વિશેષ: અવગમ્યતે ॥ ૯૫ ॥

વાક્યાર્થ:-

એમ નથી. અવગતિની નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ-પૂર્વક વિશેષા-નુપપત્તિ હોય તેથી; અવગતિના પ્રમાપણાપરત્વે નિશ્ચે ‘અનિત્યા અવગતિ પ્રમા, નિત્યા અવગતિ પ્રમા નહિ’ એમ વિશેષ સિદ્ધિ નથી; ૯૫

*ટિપ્પણ.—અર્થાવગતિ-જ્ઞાનસિદ્ધિ; અવગતિ-જ્ઞાન; સંવિત્; વિશેષા-નુપપત્તિ-ભેદાસિદ્ધિ;

૧૦ વ્યા૦—

‘ નહિ ’ ઇતિ પદાર્થવડે સંગ્રહનું વિવરણ કરે છે; ચક્ષુ-આદિ-દારક એવી ભુદ્ધિવૃત્તિ વડે વ્યક્ત એવી અવગતિનું પ્રમાણ હોય તો નિત્યા અવગતિનું પ્રમાણ હોય નહિ; તેથી ઉલટું જ અનિત્યા હોય તેનું પ્રમાણ હોય એમ વિશેષ, વિનિગમનના અભાવને લીધે ગમિત નથી એમ અર્થ છે; ૯૫

(અષ૦)—તત્ર, વિનિગમનનો અભાવ અસિદ્ધ છે એમ શિષ્ય, ‘નિત્યાયામ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે:—

નિત્યાયાં પ્રમાતુઃ અપેક્ષાભાવઃ । અનિત્યાયાં તુ યત્નાન્તરિત્વાત્ અવગતિઃ અપેક્ષ્યત ઇતિ વિશેષઃ સ્યાદિતિ चेत् ॥૯૬॥

વાક્યાર્થ:—

નિત્યા (અવગતિ) પરત્વે પ્રમાતાનો અપેક્ષાભાવ હોય છે; અનિત્યા પરત્વે તો, યત્નાન્તરિતતા હોવાથી (પ્રમાતા) અપેક્ષાય છે એમ વિશેષ હોય એમ કહે તો—૯૬

૧૦ વ્યા૦—

અવગતિના નિત્યપણા પરત્વે કારકવ્યાપારની વ્યર્થતા થાય એમ આ વિશેષ છે એમ અર્થ છે; ૯૬

(અષ૦)—પ્રમાતાની સ્વાવગતિના નિત્યત્વ પરત્વે પ્રમાણવ્યાપારની વ્યર્થતા સિદ્ધ થાય ? કિંવા, વિષયાવગતિની નિત્યત્વ પરત્વે ? (તમ થાય) આદ્યપક્ષ ઇષ્ટ ન હોય; એમ હોય તો ઇષ્ટાપત્તિ થાય એમ ‘ સિદ્ધા તર્હિ ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથે છે:—

સિદ્ધા તર્હિ આત્મનઃ પ્રમાતુઃ સ્વતઃ સિદ્ધિઃ પ્રમાણનિરપેક્ષતયૈવેતિ ॥ ૯૭ ॥

* ઇષ્ટપણુ:—ગમિત-સિદ્ધ; યત્નાન્તરિતતા=અન્ય-પ્રયત્ન-કરવાપણું;

વાક્યાર્થ:—

ત્યારે તો પ્રમાતા૩૫ આત્માના સ્વરૂપની કેવળ પ્રમાણુ-નિરપેક્ષતાયા સ્વતઃસિદ્ધિ થઇ; ૯૭

૫૦ વ્યા૦—

‘નિત્યાવગતિ’ પક્ષ પરત્વે પ્રમાણુ-નિરપેક્ષતા હોય એમ તું અનુમાન કરે તો પ્રમાતા૩૫ આત્માના સ્વરૂપની સ્વપ્રકાશતા (સ્વતઃ-સિદ્ધિઃ) કેવળ પ્રમાણુનિરપેક્ષતાયા સિદ્ધિ થઇ એમ અર્થ છે; અનિત્ય અને અસ્વપ્રકાશ (વસ્તુ)ની જડતા હોવાથી, તેની આત્મતાની અનુપપત્તિ હોય છે એમ અભિપ્રાય છે; ૯૭

(અવ૦)—આત્મપ્રમાની નિત્યતા હોવાથી પ્રમાણુનપેક્ષા કેમ ન હોય ? એમ ‘અમાવેઽપિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકિત થાય છે:—

**અમાવેઽપિ અપેક્ષાઽભાવઃ નિત્યત્વાત્ ઇતિ ચેત્ । ન । અવ-
ગતેરેવ આત્મનિ સદ્ભાવાદિતિ પરિહૃતમેતત્ ॥ ૧૮ ॥**

વાક્યાર્થ:—

અભાવપરત્વે પણ અપેક્ષાનો અભાવ હોય નિત્યતા હોય છે તેથી એમ કહેવું ઉચિત નથી કેવળ ‘અવગતિ’નો જ આત્માપરત્વે સદ્ભાવ હોય છે તેથી, એમ આ શંકાનો પરિહાર થાય છે; ૯૮

૫૦ વ્યા૦—

અમાવે અપિ=પ્રમાનો અભાવ હોય તથાપિ એમ અર્થ છે; ‘ન અવગતેઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે (શંકાનો) પરિહાર કરે છે; ‘અવગતિ’-નો આત્મપરત્વે સદ્ભાવ હોય છે તેથી જ પ્રમાણુની અનપેક્ષા છે. અવગતિના અભાવરૂપી શંકાને નિશ્ચે અવકાશ હોતો નથી અસંહત સંઘાતસાક્ષિને ચિત્તિમતાનું ઉપપાદન હોય છે તેથી, એમ અર્થ છે. અથવા, આત્મસિદ્ધિને પ્રમાણુની અપેક્ષા હોય નહિ એમ

*ટિપ્પણ:—પ્રમાણુનપેક્ષા-પ્રમાણુની અપેક્ષાનો અભાવ; ચિત્તિમતા-ચૈતન્યયુક્તતા;

વદનારને પ્રમાણભાવની અપેક્ષા હોય એમ ઉક્તિ સિદ્ધ થાય એમ માનીને તદ્દપેક્ષા પણ તને ઉપપન્ન ન હોય આત્મસિદ્ધિની કેવળ નિત્યતા હોય છે તેથી, એમ ‘અમાલેડપિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે;

‘સ્વતઃસિદ્ધઃ’ અને ‘પ્રમાણનૈરપેક્ષઃ’ આ બે શબ્દોવડે સર્વાનપેક્ષ પ્રકાશમાન આત્મસ્વરૂપની જ વિવક્ષિતતા હોવાથી અત્ર શંકાવકાશ નથી એમ ‘નાવગતેઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે;

(અવ૦)—પ્રમાતાની સ્વતઃસિદ્ધિ કેવળ નિરપેક્ષા હોય એમ વિપક્ષબાધકોપન્યાસવડે આ સિદ્ધ કરતાં નિત્યરૂપી પ્રમાણી પણ વિષયાવગતિત્વસિદ્ધિ અર્થ તેનું વિષયસ્થત્વ સંપાદન કરવા પ્રમાણબાધારની અપેક્ષા હોય છે એમ સૂચન કરતાં હવે ‘પ્રમાતુશ્ચેત્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પક્ષાન્તરનું અપાકરણ કરે છે:—

પ્રમાતુશ્ચેત્ પ્રમાણાપેક્ષાસિદ્ધિઃ કસ્ય પ્રમિત્સા સ્યાત્ ।
યસ્ય પ્રમિત્સા સ એવ પ્રમાતા અરૂપગમ્યત । તદીયા ચ પ્રમિત્સા
પ્રમેયવિષયૈવ ન પ્રમાતૃવિષયા । પ્રમાતૃવિષયત્વે અનવસ્થા
પ્રસંગાત્ । પ્રમાતુઃ તાદૃચ્છાયાશ્ચ તસ્યાપ્યન્યઃ પ્રમાતા તસ્યા-
પ્યન્ય ઇતિ । એવમેવ ઇચ્છાયાઃ પ્રમાતૃવિષયત્વે પ્રમાતુરાત્મનઃ
અવ્યવહિતત્વાદ્ પ્રમેયત્વાનુપપત્તિઃ । લોકે હિ પ્રમેયં નામ
પ્રમાતુઃ ઇચ્છા-સ્મૃતિ-પ્રયત્ન પ્રમાણજન્મ-વ્યવહિતં સિદ્ધયતિ
નાન્યથા । અવગતિઃ પ્રમેયવિષયા દૃષ્ટા । ન ચ પ્રમાતુઃ
પ્રમાતા સ્વસ્ય સ્વયમેવ કેનચિત્ વ્યવહિતઃ કલ્પયિતું શક્યઃ
ઇચ્છાદીનામન્યતમેનાપિ । સ્મૃતિશ્ચ સ્મર્તવ્યવિષયા ન સ્મર્ત-

*ટિપ્પણ:—સર્વાનપેક્ષ-સર્વવસ્તુની અપેક્ષારહિત; સ્વતઃત્રપણે:
વિપક્ષબાધકોપન્યાસ-વિપક્ષ-અંત-કથન; વિષયાવગતિસિદ્ધિ-વિષયજ્ઞાનસિદ્ધિ;
અપાકરણ-નિષેધ;

વિષયા । તથા ઇચ્છાયાઃ ઇષ્ટવિષયત્વમેવ ન ઇચ્છા-
ત્વમ્ । સ્મત્રિચ્છાવધિવિષયત્વેઽપિ હિ ઉભયોઃ અનવસ્થા પૂર્વ-
વદપરિહાર્યા સ્યાત્ ॥ ૯૯ ॥

શાક્યાર્થઃ—

પ્રમાતાની પ્રમાણપેક્ષાસિદ્ધિ હોય તો કેની ‘પ્રમિત્સા’ થાય;
જેની ‘પ્રમિત્સા’ હોય તે જ પ્રમાતા રૂપે અંગિકારાય છે; વળી, તે
પ્રમિત્સા પ્રમેયવિષયા જ (હોય) પ્રમાતૃવિષયા ન હોય; પ્રમાતૃવિષયા
હોય તો અનવસ્થાપ્રસંગ થાય તેથી; પ્રમાતાની તે ઇચ્છાને એ
તેનો પણ અન્ય પ્રમાતા, તેનો પણ અન્ય (પ્રમાતા) એમ
(અનવસ્થાપ્રસંગ થાય);

એજ રીતેજ વળી, ઇચ્છાના પ્રમાતૃવિષય પરત્વે, પ્રમાતા આત્માથી
અવ્યવહિત હોવાથી પ્રમેયપણાની અસિદ્ધિ થાય;

લોક વિષે નિષ્ક્રે, ‘પ્રમેય’ વસ્તુ, પ્રમાતાની ઇચ્છા, સ્મૃતિ, પ્રયત્ન
તથા પ્રમાણોત્પત્તિ વડે વ્યવહિત પૂર્વક સિદ્ધિ હોય છે અન્યથા નહિ;

‘અવગતિ’ પ્રમેયવિષયા હોવાનું અનુભૂત હોય છે; વળી, પોતે જ
પ્રમાતા પોતે પ્રમાતાનાં જ ઇચ્છા-આદિ મધ્યે અન્યતમ વડે પણ
વ્યવહિત હોવાનું કદપણું કોઇપણ વડે શક્ય નથી;

સ્મૃતિ સ્મતર્વ્યવિષયા હોય છે; સ્મતૃવિષયા ન હોય; તેજ પ્રકારે
ઇચ્છાનું ઇષ્ટવિષયત્વ જ હોય છે; ઇચ્છાવત્-વિષયપણું હોય નહિ;

સ્મર્તા તથા ઇચ્છાવાનને વિષયકરવાપણું હોય તથાપિ (સ્મૃતિ
તથા ઇચ્છા) ઉભયની પૂર્વવત્ નિષ્ક્રે અનિવાર્યા અનવસ્થા થાય. ૯૯
પં ૭ થયા—

આ અર્થ છે:—સર્વ વસ્તુ જ્ઞાતતા વા અજ્ઞાતતાએ કરીને કેવળ
સાક્ષિ-ચૈતન્યની વિષય હોય એમ સ્થિતિ હોવાથી, કદાચિત્ અજ્ઞાતત્વને
લઇ, નિર્વિકલ્પક સાક્ષીવડે અવગત એવી વસ્તુની જ્ઞાતત્વ-વ્યવહારસિદ્ધિ

* ટિપ્પણ:—પ્રમેયવિષયા-પ્રમેય વસ્તુને વિષય કરનારી; પ્રમાતૃવિષયા
પ્રમાતાને વિષય કરનારી; સ્મર્તૃવ્યવિષયા-સ્મરણ કરવા યોગ્ય વસ્તુને વિષય
કરનારી; સ્મતૃવિષયા-સ્મરણ કરનારને વિષય કરનારી; ઇષ્ટવિષયત્વ-ઈષ્ટ વસ્તુને
વિષય કરવાપણું; ઇચ્છાવત્-વિષયપણું=ઈચ્છા કરનારને વિષય કરવાપણું;

અર્થ જેની ‘પ્રમિત્સા’ ઉત્પન્ન હોય તે જ ત્યારે પ્રમાણવ્યાપારાશ્રયક ‘પ્રમાતા’ એમ કહેવાય છે;

તત્ર, પ્રમાતાની સ્વરૂપસિદ્ધિ પ્રમાણપેક્ષા હોય ત્યારે કોની પ્રમિત્સા હોય ? તેની જ વા અન્ય કોઇની ? પ્રમા થવાની ઇચ્છા સ્વવિષયા વા, અન્યવિષયા ? હોય; સર્વથાપિ ઉપપન્ન ન હોય;

તત્ર, ઇચ્છાશ્રય (વસ્તુ)ની ઇચ્છાગોચરપણાનો નિષેધ કરતડં ‘તદોચા ચ’ ઇતિપદાર્થવડે આત્માના સ્વપ્રમાતૃકપણાનો નિષેધ કરે છે; અર્થાત્, તે કર્મવિષયા હોય કર્તૃવિષયા હોય નહિ;

કર્તા, તેજ વળી શું કર્મરૂપે ન થાય ? એમ આશંકા કરીને એક ક્રિયાપરત્વે એક જ (વસ્તુ)ની ગુણપ્રધાન ભાવવડે કર્તૃકર્મતાએ કરીને વૈરૂપ્ય-પ્રસંગ થાય તેથી એ રીતે મ હોય એમ અભિપ્રાયે કરી, અન્ય-પ્રમાતૃકત્વ પરત્વે, સ્વયં અસિદ્ધ (વસ્તુ) ને અન્યસાધકત્વની અનુપપત્તિ હોવાથી અને કરણની નિર્લીનતાએ કરીને સાધકપણાનો અસંભવ હોવાથી તેની સિદ્ધિપરત્વે પણ અન્ય વસ્તુની અપેક્ષા હોય, તે અન્યને પણ તેજ પ્રકારે (અન્યાપેક્ષા) હોય એમ ‘અનવસ્થા’ થાય તેનું ‘પ્રમાતૃવિષયત્વ’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;

‘અપ્યન્ય’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પ્રમાતાની ‘અનવસ્થા’નો અભિનય કરે છે; ‘एवमेव’ ઇતિવાક્યાર્થવડે ઉક્ત ‘અનવસ્થા’નો ઇચ્છા પરત્વે અતિદેશ કરે છે;

‘પ્રમાતુઃ’ ઇતિવાક્યાર્થવડે આત્માના અપ્રમેયપણાપરત્વે હેત્વ-ન્તરનું કથન કરે છે; તેનું જ ‘લોકે हि’ ઇતિવાક્યાર્થવડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે; ઇચ્છાજન્ય-વ્યવહિત હોય તે (વસ્તુ) ઇચ્છમાણરૂપે હોય, સ્મૃતિ-

*ટિપ્પણ:—પ્રમિત્સા-પ્રમા-જ્ઞાન-ની ઇચ્છા; પ્રમાણવ્યાપારાશ્રયક-પ્રમાણ-ચેષ્ટાધીન; સ્વપ્રમાતૃકત્વ-પ્રમાતાના પ્રમાતાહોવાપણું; નિર્લીનતા-તિરોભાવ; અભિનય-પ્રાકટ્ય; ઇચ્છાજન્ય-વ્યવહિત-ઇચ્છોત્પત્તિ વડે વ્યવધાન થએલ; સ્વવિષયા-પ્રમાતાને વિષય કરનારી; કર્મવિષયા-કર્મને વિષય કરનારી; અન્ય-સાધકત્વ-અન્ય વસ્તુનું સાધકપણું;

જન્મ વ્યવહિત હોય તે (વસ્તુ) સ્મર્તવ્યરૂપ હોય, અને પ્રયત્ન-જન્મ-વ્યવહિત હોય તે, ક્રિયાસાધ્ય પ્રયત્ન કરવાને યોગ્ય હોય, પ્રમાકરણની વ્યાપારોત્પત્તિવડે વ્યવહિત હોય તે 'પ્રમેય'રૂપે હોય આ વાત નિશ્ચે લોક-પ્રસિદ્ધ છે એમ અર્થ છે; 'સિદ્ધયતિ' ઇતિપદાર્થવડે નિષ્પત્તિ અને પ્રકાશનો નિર્દેશ કરેલો છે;

અન્વયોક્તિ કરી, 'નાન્યથા' ઇતિવાક્યાર્થવડે વ્યતિરેક-કથન કરે છે;

વળી, 'અવગતિ'શબ્દ 'પ્રકાશ' અને 'પ્રાપ્તિ'નો સાધારણવાચક છે સુષુપ્ત હોય તેને પણ પ્રમેયસિદ્ધિનો પ્રસંગ થાય તેથી, એમ ભાવાર્થ છે;

જો એમ હોય તો પ્રમાતાની સિદ્ધિ પણ ઇચ્છાદિજન્મવડે વ્યવહિતરૂપે જ હો. એમ કહેવું ઉચિત ન હોય એમ 'નચ' ઇતિ-વાક્યાર્થવડે કથે છે;

સ્વયમેવ પ્રમાતા સ્વસ્યેવ પ્રમાતુઃ ઇચ્છાદીનાં અન્ય-તમેનાપિ વ્યવહિતઃ કલ્પયિતું ન ચ કેનચિત્ શક્યઃ
 इत्यन्वयः=અર્થ-પોતે જ પ્રમાતા પોતાના પ્રમાતાની જ ઇચ્છાદિમધ્યે અન્યતમવડે પણ વ્યવહિત હોય એમ કલ્પવાનું વળી કોઇ પણવડે શક્ય નથી એમ અન્વય છે;

તત્ર, 'સ્મૃતિશ્ચ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે હેતુકથન કરે છે;

સ્મૃતિ તથા ઇચ્છાના સ્વાશ્રય-વિષયકપણાપરત્વે બાધકવસ્તુનું, સ્મરિચ્છાબદ્ધિવચયત્વે હિ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;

સ્મર્તા અને ઇચ્છાવાન=સ્મરિચ્છાબદ્ધૌ, તે વિષયરૂપ છે જેના તેમનો ભાવ=સ્મરિચ્છાબદ્ધિવચયત્વં, તે વિષે આમ વિગ્રહ છે; અર્થાત્ ઉભય સ્મૃતિ તથા ઇચ્છાનો;

*ટિપ્પણ:—વ્યાપારોત્પત્તિ-ચેષ્ટાસિદ્ધિ; નિષ્પત્તિ-જન્મ; ઉત્પત્તિ; વ્યવહિત-વિચ્છેદિત; સ્મર્તા-સ્મરણ કરનાર; પ્રમાકરણ-જ્ઞાનેન્દ્રિય;

સ્મરતાને, સ્વવૃત્તિ-વ્યાપ્તિપણાનો અયોગ હોય છે તેથી, સ્મર-
ન્તર-સ્મૃતિવિષયતા વક્તાઆ હોય;

તેમજ, એક આત્મા પરત્વે અન્યસ્મરતાનો અભ્યુપગમ થાય તો
તે અભ્યુપગમપરત્વે તેને પણ પૂર્વસમાનયોગક્ષેપતયા, 'સ્મૃત્યનવસ્થા'
થાય એમ અર્થ છે;

‘ઘચ્છા’ અને ‘પ્રયત્ન’નું તુલ્ય છે એમ દ્રષ્ટવ્ય છે. ૯૯

(અવગત)–એ રીતે, આત્મપરત્વે આ રીતે પ્રમાણુવ્યાપારની
અપેક્ષા હોતી નથી પ્રમાતાને સ્વવિષય-પ્રમાણુક્રિયાના આશ્રય-
પણાનો અયોગ હોય છે તેથી પ્રમાત્રન્તરની કલ્પના પરત્વે
અનવસ્થા (દોષ-પ્રસક્તિ) થાય તેથી; આત્મા કેવળ અપ્રેમયરૂપે
હોવાનું સિદ્ધ થાય છે; વળી, તેને બાહ્યવિષયના અવગ્નેદ્યાર્થ પ્રમાણુ-
વ્યાપારની અપેક્ષાનો અસંભવ હોવાથી અને વળી ‘જ તદ્દિવૈયદ્યૈ’
અર્થ:–તેની વ્યર્થતા હોતી નથી, એમ ઉક્તિવડે અવગતિની સ્વતઃ-
નિત્યતા સાધિત કરેલી છે; પ્રકરાંતરવડે તે જ (વિષયને) સિદ્ધ કરવા
‘નનુ પ્રમાતૃવિષય’ ઇતિવાક્યાર્થવડે પૂર્વપક્ષ કરે છે:—

નનુ પ્રમાતૃવિષયાવગત્યનુત્પત્તૌ અનવગત એવ પ્રમાતા
સ્યાદિતિચેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

વાક્યાર્થ:—

પ્રમાતૃવિષયક અવગતિની અનુત્પત્તિ પરત્વે, પ્રમાતા કેવળ અન-
ગત થાય તેનું શું ?

જા ૦ કયા ૦

યદ્વિષયક અવગતિ ઉત્પન્ન થાય તે અવગત રૂપે સિદ્ધ હોય છે
એમ વળી કહેવાય છે; અને પ્રમાતાની અવગતિ અનુત્પન્ન હોય તો
પ્રમાતા સદા કેવળ સુષુપ્તરૂપ થાય એમ અર્થ છે. ૧૦૦

(અવગત)–તત્ર, આત્માનું અવગતિવિષયપણું, તે શું સુષુપ્તસામ્યના

કૃતિપણુ:—પ્રમાત્રન્તર-અન્યપ્રમાતા; અનુત્પત્તિ-અનુદય; અનવગત-
અપ્રમાત; સુષુપ્તસામ્ય-સુષુપ્ત સમાનતા; સ્મૃત્યન્તર-સ્મૃતિવિષયતા=અન્યસ્મરતાની
સ્મૃતિની વિષયતા;

પરિહારાર્થે વક્તવ્ય છે ? એમ અભિપ્રાય છે, કેવા સુષુપ્તિસામ્યનો પરિહાર માત્ર વક્તવ્ય છે ? તત્ર, આશ્વપક્ષ ઉચિત નથી એમ ‘નાવગન્તુઃ’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથન કરે છે:—

ન, અવગન્તુઃ; અવગતેઃ અવગન્તવ્યવિષયત્વાઃ અવગન્ત-
વિષયત્વે ચ અનવસ્થા પૂર્વવત્ સ્થાત્ । અવગતિશ્ચ આત્મનિ
કૂટસ્થનિત્યાત્મજ્યોતિઃ અન્યતઃ અનપેક્ષૈવ સિદ્ધા અગ્ન્યા-
દિત્યાશુષ્ણમકાશવદિતિ પૂર્વમેવ પ્રસાધિતમ્ । અવગતેઃ ચૈતન્યા-
ત્મજ્યો તેષઃ જ્ઞાત્યા ને અનિત્યત્વે આત્મનઃ સ્વાર્થતાનુપપત્તિઃ
કાર્યકારણસંઘાતવત્ સંહતત્વાત્ પારાર્થ્યં દોષવત્ત્વં ચ
અવોચામ । કથમ્ । ચૈતન્યાત્મજ્યોતિષઃ જ્ઞાત્યા ને અનિત્યત્વે
સ્મૃત્યાદિવ્યવધાનાત્ સાન્તરત્વમ્ । તતશ્ચ તસ્ય ચૈતન્યજ્યોતિષઃ
પ્રાગુત્પત્તેઃ પ્રધ્વંસાન્નોર્ધ્વં આત્મન્યેવ અભાવાત્ ચંદ્રાદીનામિવ
સંહતત્વાત્ પારાર્થ્યં સ્યાત્ । યદા ચ તત્ ઉત્પન્નં આત્મનિ
વિદ્યતે ન તદા આત્મનઃ સ્વાર્થત્વમ્ । તદ્વાવાભાવાપેક્ષા હિ
આત્માનાત્મનોઃ સ્વાર્થત્વપરાર્થત્વસિદ્ધિઃ । તસ્માત્ આત્મનઃ
અન્યનિરપેક્ષમેવ નિત્યચૈતન્યજ્યોતિષ્ટં સિદ્ધમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

વાક્યાર્થઃ—

તેમ નહિ; (આત્મા અવગતિનો વિષયરૂપ ન હોય); અવગન્તાની
& અવગતિ’ અવગન્તવ્ય (વસ્તુ)ના વિષયરૂપે હોવાથી વળી અવગન્તુ-
વિષયત્વપરત્વે, પૂર્વની પેરે ‘અનવસ્થા’ થાય;

વળી, અમિ તથા આદિત્યાદિના ઉષ્ણપ્રકાશની પેરે ‘અવગતિ,’
આત્મા વિષે અન્યવસ્તુની અપેક્ષા વિનાની જ કૂટસ્થ-નિત્ય-આત્મ-
પ્રકાશ રૂપે હોવાનું સિદ્ધ છે એમ પૂર્વે જ સિદ્ધ કરેલું છે;

ચૈતન્યાત્મપ્રકાશની ‘અવગતિ’ સ્વાત્મ પરત્વે અનિત્ય હોય તો આત્માની ‘સ્વાર્થતા’ની અસિદ્ધિ થાય અને કાર્યકારણસંઘાતની પેરે સંહતતાને લીધે ‘પારાર્થ’ રૂપ દોષવત્તા થાય તે અમે કહેલું; કેવી રીતે ?

ચૈતન્યાત્મપ્રકાશ સ્વાત્મ પરત્વે અનિત્ય રૂપે હોય તો સ્મૃતિ આદિના વ્યવધાનને લીધે ‘સાન્તરત્વ’ સિદ્ધ થાય; અને તેથી તે ચૈતન્ય પ્રકાશનો, ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને પ્રશ્ન પશ્ચાત્ આત્માને વિષે જ અભાવ હોય એટલે ચક્ષુ આદિની પેરે સંહતતાને લીધે ‘પારાર્થ’ સિદ્ધ થાય;

વળી, તે જ્યારે ઉત્પન્ન થઈ આત્મા વિષે વિદ્યમાન થાય છે, ત્યારે આત્માનું ‘સ્વાર્થત્વ’ સિદ્ધ ન થાય;

આત્મા તથા અનાત્માની સ્વાર્થત્વ તથા પરાર્થત્વસિદ્ધિ, નિષ્ક્રે તે (સંહતત્વ)ના લાવાભાવની અપેક્ષાવાળી હોય છે;

તેથી, આત્માનું નિત્ય-ચૈતન્ય-પ્રકાશત્વ કેવળ અન્ય (વસ્તુનું) નિરપેક્ષ હોવાનું સિદ્ધ થયું. ૧૦૧

૫૦ વ્યા-—

અવગન્તાના અવગતિ-વિષયત્વ પરત્વે સ્વાશ્રયાવગતિના વ્યાપ્ય-પણાનો અયોગ હોય તેથી અન્ય અવગન્તાની અવગતિ-વિષયતા વાચ્ય હોય છે;

તેજ પ્રકારે વળી, સ્મૃતિ અને ઇચ્છાના વિષયત્વવત્ (પૂર્વવત્) અનવસ્થા થાય એમ અર્થ છે;

‘ ઽત્તાતેજઃ ’ ઇતિ પદાર્થવડે દ્વિતીય પક્ષ પ્રતિ કથે છે:—

‘ જગ્રાદ્યં પુરુષઃ સ્વયંઽયોતિઃ ’ અર્થ:—અત્ર આ પુરુષ સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે, ‘ આત્મેવાસ્ય યોતિઃ ’ અર્થ:—આનો આત્મા કેવળ સ્વયંપ્રકાશ છે, ‘ ષ્ષોઽસ્ય પરમો લોકઃ ’ અર્થ:—આ આનો પરમ લોક છે, ‘ નહિવિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાતેર્ષિપરિલોપો વિચલે ’ અર્થ:—

•ટિપ્પણ:—અવગન્તા-જ્ઞાતા; પ્રમાતા; અવગતિ-જ્ઞાન; પ્રમા; અવગન્તુ વિષયત્વ-અવગન્તાનું વિષય કરવાપણું; સાન્તરત્વ-આન્તર્યતા; સ્વાશ્રયાવગતિ-સ્વાશ્રયજ્ઞાન;

વિજ્ઞાતાની વિજ્ઞાતિનો નાશ વિદ્યમાન હોતો નથી, ઇત્યાદિ શ્રુતિથી આત્માની નિત્ય-પ્રકાશ-સ્વભાવતાનો અવગમ હોવાથી અગ્નિની ઉષ્ણતા અને પ્રકાશની પેરે, અલુપ્ત અવગતિસ્વરૂપ પરત્વે અવગતિની ઉપત્તિની અપેક્ષાનો અભાવ હોય તેથી તેની સુષુપ્તસૂક્ષ્મતા હોય નહિ એમ ભાવાર્થ છે;

વિપક્ષ પરત્વે વળી, ‘અવગતેષ્વેતન્યાત્મક્યોતિષઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉક્તદોષનું સ્મરણ કરાવે છે;

ઉક્ત અનુપપત્તિનો જ ‘કચમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પ્રશ્નપૂર્વક ઉપન્યાસ કરે છે; અર્થાત્, સ્મૃતિ આદિને સ્મૃતિ તથા ઇચ્છા આદિરૂપ વ્યવધાન-વિચ્છેદ-હોવાથી ચૈતન્ય-પ્રકાશને ‘સાન્તરતા’ પ્રાપ્ત થાય; અર્થાત્ ઇચ્છાદિ-વૃત્ત્યન્તર-પૂર્વકતા થાય;

તત્ર શું થાય ? તેનું ‘તત્ત્વ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે; આત્મા જો આગન્તુક ચિત્રપ્રકાશનો વિષયભૂત થાય તો તે ‘સંહૃત’ અને ‘પરાર્થ’રૂપ થાય ઇન્દ્રિય અન્તઃકરણ તથા પ્રાણાદિની પેરે;

‘યદ્વાચ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ફલિત કહે છે; ‘તત્’ શબ્દનો અર્થ ચૈતન્ય થાય છે; અને તે જ્યારે આત્મા વિષે ઉત્પન્નરૂપે વિદ્યમાન હોય ત્યારે એ રીતે આત્માનું ‘સ્વાર્થત્વ’ સંભવે નહિ એમ અન્વય છે;

‘તદ્વાચ’ ઇતિ પદાર્થવડે તત્ર હેતુકથન કરે છે; તેની સંહતતા, તેના ભાવાભાવ, તેની અપેક્ષા; (તદ્વાચાભાવાપેક્ષા દિ) આમ વાક્યયોજના છે.

આગન્તુકચિત્રપ્રકાશગમ્ય (વસ્તુ) અનાત્મરૂપ હોય એમ નિયમથી વળી તેની ‘પારાર્થતા’ થાય તેથી, તેનાથી વિલક્ષણ એવો આત્મા કેવળ નિત્યચૈતન્યસ્વરૂપ સતો સદૈવ અવભાસે છે એમ ‘તદ્માત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે. ૧૦૧

(અવ૦)—હવે, નિત્યચૈતન્યસ્વરૂપતા પરત્વે પ્રમાતૃતાની અનુપપત્તિ થાય એમ ‘મનુ’ હતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે:—

નનુ एवं सति असति प्रमाऽश्रयत्वे कथं प्रमातुः
प्रमातृत्वम् ॥ १०२ ॥

વાક્યાર્થ:—

એમ સતે, પ્રમાશ્રયતા અસતે પ્રમાતાની પ્રમાતૃતા કેમ હોય ? ૧૦૨

(અવ૦)—જન્યપ્રમાશ્રયતાનો ભલે અભાવ હોય તથાપિ, પ્રમાતૃતાનો વ્યપદેશ ઉપપન્ન હોય છે એમ ‘ઉચ્યતે’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે પરિહાર કરે છે:—

उच्यते-प्रमायाः नित्यत्वे अनित्यत्वे च रूपविशेषा
भावात् । अवगति हि प्रमा । तस्याः स्मृतीच्छादिपूर्विकायाः
अनित्यायाः कूटस्थनित्याया वा न स्वरूपविशेषो विद्यते ।
यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेः फलस्य गत्यादिपूर्वकस्य अनित्यस्य
अपूर्वस्य नित्यस्य वा रूपविशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो
दृष्टः तिष्ठन्ति मनुष्याः तिष्ठन्ति पर्वताः इत्यादि । तथानित्या-
वगतिस्वरूपेऽपि प्रमातरि प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते
फलसामान्यादिति ॥ १०३ ॥

વાક્યાર્થ:—

કહેવાય છે—પ્રમાની નિત્યતા અને અનિત્યતા પરત્વે રૂપ-વિશેષનો અભાવ હોય છે તેથી;

નિશ્ચે પ્રમાતેજ “અવગતિ” છે; સ્મૃતિ-છા-આદિ-પૂર્વિકા અનિત્યા, વા કૂટસ્થ નિત્યસ્વરૂપા એવી તેને સ્વરૂપવિશેષ વિદ્યમાન હોતો નથી;

જેમ 'તિષ્ઠતિ' આદિ ધાત્વર્થના ગત્યાદિપૂર્વક અનિત્ય વા અપૂર્વ નિત્ય ફળનો રૂપવિશેષ હોતો નથી એમ 'મનુષ્યો ઉભે છે, પર્વતો ઉભે છે' છત્યાદિ તુલ્ય વ્યપદેશ અનુભૂત હોય છે.

તેજ પ્રકારે, ભલે પ્રમાતા નિત્યાવગતિસ્વરૂપ હોય તથાપિ તેના પરત્વે પ્રમાતૃત્વનો વ્યપદેશ કરાય તેમાં વિરોધ થતો નથી; ફલ-સામાન્યતા હોય છે તેથી. ૧૦૩

પ૦ ઘ્યા૦—

'રૂપવિશેષ' = સ્વરૂપવિશેષ; 'અવગતિર્દિ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે સંગ્રહનું વિવરણ કરે છે; તત્ર, 'યથા' ઇતિ વાક્યાર્થવડે દષ્ટાંતકથન કરે છે; 'તિષ્ઠતિ' (ઉભે છે) ધાતુ નિશ્ચે, અચલતાના અર્થ પરત્વે પ્રયોગ્ય છે; તત્ર ક્રિયિત્ (વસ્તુ) ગતિપૂર્વકજ અચલરૂપ થાય છે જેમ જંગમસમુદાય; ક્રિયિત્ (વસ્તુ) ગતિપૂર્વકજ સદા અચલરૂપ હોય છે જેમ સ્થાવરસમુદાય; ઉભયત્ર 'તિષ્ઠતિ' ધાતુના વ્યપદેશ પરત્વે, યથાપ્રમાતા ઇતિ કોષ્ટ પશુ વિશેષ અવગમિત હોતો નથી; નિત્યપ્રમાશ્રયત્વ પરત્વે પશુ વ્યપદેશ વિરોધાતો નથી એમ અર્થ છે;

'ફલસામાન્યતા' = ફલસ્વરૂપપરત્વે પ્રમાવિષે વિશેષનો અભાવ હોય છે તેથી;

આ આશય છે:—પ્રમા, નિશ્ચે પ્રમાણના ફલરૂપે છે અને તે ચિત્રપ્રકાશસ્વરૂપા એવી કેવળ પ્રમાતૃગતારૂપે વક્તવ્યા છે. જો તેમ ન હોય તો વિષયગતત્વવડે 'મેં આ વિદિત કર્યું' એમ સ્વાત્મા પરત્વે, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયસંબંધના અનુભવની અનુપપત્તિ થાય તેથી;

વળી, અન્તઃકરણાદિ જડવસ્તુની વ્યાપારાશ્રયતા પરત્વે પશુ ચિદાશ્રયતાના અયોગથી પ્રમાત્વની અનુપપત્તિ થાય તેથી;

ચિદાત્મા તો ફૂટસ્થરૂપે હોય છે તેથી વ્યાપારવત્તાના અયોગથી પ્રમા પ્રતિ કૃતૃત્વની અનુપપત્તિ હોવાથી મુખ્ય

* ટિપ્પણ:—વક્તવ્યા=નિરૂપણ કરવાયોગ; વ્યાપારવત્તા=અવહારપ્રવૃત્તિ;

વૃત્તિવડે કરીને જડાજડ ઉભય પદાર્થોની પણ પ્રમાતૃત્વવ્યપદેશની અયોગ્યતા હોય તેથી પરસ્પરાધ્યાસવડે વ્યવહારવૃત્તિ થાય તેથી, આશ્વિષય પરત્વે પણ આત્માનું પ્રમાતૃત્વ મિથ્યાજ હોય છે. એમ સ્થિતિ હોય છે એટલે સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ સ્વાત્મા પરત્વે પ્રમાતૃત્વ શંકાનો અવકાશ શાથી હોય, અનવસ્થાપ્રસંગ તો શાથીજ હોય ? અને પ્રમાણાપેક્ષા તો શાથીજ હોય ? ૧૦૩

(અષ્ટ૦)—એ રીતે કૂટસ્થ-નિત્ય-ચૈતન્ય-જ્યોતિસ્વરૂપ આત્માની, અન્તઃકરણરૂપી ઉપાધીના સંબંધને લીધે પ્રાપ્ત એવી ઔપાધિકા ‘પ્રમાતૃતા’ને ઉપપાદન કરીને હવે, તેની ‘કૃતૃતા’ પણ તેજ પ્રકારની (સોપાધિકા) હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરવા ‘અત્રાહ’ ઇતિ વાક્યાર્થ-વડે ચોદ્ધની ઉદ્દભાવના કરે છે:—

અત્રાહ શિષ્ય:—નિત્યાવગતિરુપસ્ય આત્મનઃ અવિક્રિય-ત્વાત્ કાર્યકરણૈઃ અસંહત્ય તક્ષાદીનામિવ વાસ્યાદિભિઃ કૃતૃત્વ-નોપપદ્યતે, અસંહતસ્વભાવસ્ય ચ કાર્યકરણોપાદાને અનવસ્થા પ્રસજ્યતે । તક્ષાદીનાં તુ કાર્યકરણૈઃ નિત્યમેવ સંહતત્ત્વમિતે વાસ્યાણુપાદાને નાનવસ્થા સ્યાદિતિ ॥ ૧૦૪ ॥

વાક્યાર્થ:—

અત્ર શિષ્ય કહે છે:—નિત્યાવગતિસ્વરૂપ આત્માની અવિક્રિયતાને લીધે કાર્યકારણવડે સંઘાત કર્યા વિના તક્ષાદિઓને વાંસી આદિ વડે જેમ હોય તેમ તેને (આત્માને) કર્તાપણું ઉપપન્ન ન હોય; વળી, અસંહતસ્વભાવ (વસ્તુ) ને કાર્ય-કારણના ઉપાદાન પરત્વે અનવસ્થા પ્રસક્ત થાય છે; તક્ષા આદિને તો કાર્યકારણ સહ કેવળ નિત્યસંહતતા હોય છે એમ વાંસીના ઉપાદાન પરત્વે અનવસ્થા પ્રસક્ત ન થાય. ૧૦૪

* ચોદ-શંકા; તક્ષા-સુધાર; કઠીમારો; અસંહતસ્વભાવ-અસંહતસ્વ-રૂપ; નિત્યસંહતતા-નિત્યયુક્તતા;

જા ૭ કથા૦—

‘તક્ષાદીનામ્ ક્વ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે વ્યતિરેકદૃષ્ટાંત (કથે છે) ‘તક્ષા’=કાષ્ઠવર્ધક (સુધાર); વાસી = તેનો આયુધવિશેષ;

તે ઉપપન્ન શાથી ન હોય ? એમ કહે એથી, ‘અસંહતસ્વભાવસ્ય’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;

‘તક્ષાદીનામ્ તુ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે તક્ષાદિદૃષ્ટાંતનું વિવરણ કરે છે; અનવસ્થા ન સ્યાત્ એમ સંબંધ છે; ‘હતિ’ શબ્દ શંકા સમાપ્તિરૂપ અર્થવાચક છે. ૧૦૪

(અવ૦)—અસંહત (વસ્તુ)ને કર્તાપણાનું અદર્શન હોવાથી આત્માનું સંહતપણું સિદ્ધ કરાવવું ઇષ્ટ છે ? કિંવા વસ્તુતઃ તેનો કતૃત્વાભાવ હોય એમ વક્તવ્ય છે ? તત્ર, આદ્યપક્ષની આત્માની કૃતસ્થતારૂપ સાધન વડેજ અપોહિતતા સિદ્ધ હોવાથી, તે (આદ્યપક્ષ) અનવસરદુઃસ્થરૂપે છે એમ માનીને અસંહતસ્વભાવસ્ય કરણાનુપાદાને’ એમ વાક્યાર્થ-વડે દ્વિતીય પક્ષનો અંગીકાર કરે છે:—

इह तु असंहतस्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणं उपादेयम्, तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयम्, तदुपादानेऽपि अन्यदित्ते प्रमातुः स्वातन्त्र्ये अनवस्था अपरिहार्या स्यात् इति । न च क्रियैव आत्मानं कारयति अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् । अथ अन्यत् आत्मानं उपेत्य क्रियां कारयतीति चेत् न । अन्यस्य स्वतः सिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्तेः । नहि आत्मनः अन्यत् अचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टम् । शब्दादिसर्वमेव अवगतिफलावसान

* ટિપ્પણ્યુ:—અપોહિતતા-નિષિદ્ધતા; અનવસરદુઃસ્થ-અવસર વિનાનો દુઃસ્થાનીય;

પ્રત્યયપ્રમિતં સિદ્ધં સ્યાત્, અવગતિશ્ચેદાત્મનોડન્યસ્ય સ્યાત્,
સોડપિ આત્મૈવ અસંહતઃ સ્વાર્થઃ સ્યાત્ ન પરાર્થઃ । ન ચ દેહે-
ન્દ્રિયવિષયાણાં સ્વાર્થતાં અવગન્નં શક્નુમઃ । અવગત્યવસાન
પ્રત્યયાડપેક્ષસિદ્ધિર્લક્ષના ॥ ૧૦૫ ॥

વાક્યાર્થઃ—

અંહી તો અસંહતસ્વરૂપ (વસ્તુ) ને કરણનું અનુપાદાન હોય એટલે ‘કર્તૃતા’ ઉપપન્ન ન હોય એમ કરણ ઉપાદેય હોય છે; તે ઉપાદાન પણ કેવળ વિક્રિયારૂપે હોય છે એમ તત્કર્તૃતા પરત્વે કર-
ણાન્તર ઉપાદેય હોય, તેના ઉપાદાન પરત્વે પણ અન્ય (કરણ) ઉ-
પાદેય હોય એમ પ્રમાતાની સ્વાતંત્ર્યતા પરત્વે અપરિહાર્યા એવી
‘અનવસ્થા’ પ્રાપ્ત થાય એમ;

વળી, ક્રિયાજ્ઞ આત્માની કારયિતા હોતી નથી અનિવર્તિતા હોય તેને સ્વરૂપનો અભાવ હોય છે તેથી;

હવે, અન્ય આત્માને પ્રાપ્ત થઇને ક્રિયાને કરાવે એમ કોઈ કહે તો તેમ નથી અન્યની સ્વતઃસિદ્ધતા તથા અવિષયતા આદિની અનુપપત્તિ હોય છે તેથી;

નિશ્ચે, આત્માથી અન્ય અચેતન વસ્તુ સ્વપ્રમાણુક હોવાનું દૃષ્ટ નથી; શબ્દાદિ સર્વ કેવળ, અવગતિક્ષલાવસાન(કા) પ્રતીતિવડે પ્રમિત હોવાનું સિદ્ધ થાય, જો આત્માથી અન્ય (ચેતન) વસ્તુની અવગતિ થાય તો; વળી તે પણ આત્મા કેવળ, અસંહત સ્વાર્થ(ક) હોય પરાર્થ(ક) ન હોય;

વળી, અમે દેહેન્દ્રિય તથા વિષયોની સ્વાર્થતા અવગમિત કરવાને શક્તિમંત નથી તેને અવગત્યવસાનક પ્રત્યયની અપેક્ષાસિદ્ધિનું દર્શન હોય છે તેથી. ૧૦૫

* ટિપ્પણ—અનુપાદાન—અગ્રહણ; અપરિહાર્યા—અનિવાર્યા; અનિ-
વર્તિતા—અસિદ્ધા; પ્રમિત—જ્ઞાત; સ્વપ્રમાણુક—સ્વતઃસિદ્ધ;

૫૦ ક્ષ્યા૦—

‘અસંહતસ્વમાવસ્ય કરણાનુપાદાને’—કર્તાપણી સ્વા-
તંત્ર્યતા સતે એમ અર્થ છે;

આ ભાવાર્થ છે:—કર્તાપણું કવચિત્ કરણોપાદાનસાધ્ય હોય
કવચિત્ તો સ્વસાનિધ્યમાત્ર-નિબન્ધક હોય; તત્ર, કરણોપાદાન
સાધ્ય કર્તાપણા પરત્વે, વસ્તુના—આત્માના—કરણોપાદાનના
અસંભવને લીધે પારમાર્થિક કર્તાપણાનો અભાવ હોય તથાપિ, લૌકિક
માયાવીની પેરે તેમજ તૈજસની પેરે માયાવડે પ્રત્યુપસ્થાપિત એવા
અન્તઃકરણ-વિકારના અવિવેકથી આત્માના કર્તાપણાનો પ્રતિભાસ
ઉત્પન્ન થાય છે;

દ્વિતીય પક્ષપરત્વે તો, તક્ષાદિ આત્માને સ્વહસ્તાદિના વ્યાપાર
ચિતાપણા૩૫ કર્તાપણાપરત્વે, સ્વસાનિધ્યથી અતિરિક્ત કરણઆદિનો
અભાવ હોય તેની પેરે આત્માને પણ, સકલ કરણની સાક્ષિતાએ
કરીને કેવળ સાનિધ્યમાત્રવડે કરીને કર્તાપણાનો વ્યપદેશ હોય
તે ઉપપન્ન હોય છે;

પરમાર્થતઃ અકર્તાપણું અને ઉપાધિના અવિવેકથી કર્તાપણાનો
વ્યપદેશ એમાં કાંઇ પણ નિંદરૂપ નથી;

વળી, તેજ પ્રકારે ‘કર્તા શાસ્ત્ર્યવસ્વાત્ જ. સૂ. ૨. ૬. ૩૬
અર્થ:—શાસ્ત્રાર્થવત્તાને લીધે કર્તા’, અને ‘યથા ચ તક્ષોમયથા’
જ. સૂ. ૨. ૬. ૩૯ અર્થ:—જે પ્રકારે વળી ‘ઉભયપ્રકારે તક્ષા’,
એમ પરમ ઋષિઓનાં સૂત્રધ્વય છે;

જો એમ હોય તો ‘કેવળ અસ્વતંત્ર એવો આત્મા (કર્મ) કરશે’
એમ કર્મભીમાંસકમતની આશંક કરીને તેના પ્રતિ ‘ન ચ કિંચા’
ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે—

* ટિપ્પણ:—માયાવી-જાડુગર; તૈજસ-સ્વપ્નાભિમાની દેવ; વ્યાપાર-
ચિતાપણા૩૫-અદાવાવાપણા૩૫; વ્યપદેશ-કથન;

‘ક્રિયા’ શબ્દ શું પ્રયત્નવચન રૂપે છે ? વા તત્ત્વાધ્ય ધાત્વર્થ વચન રૂપે છે ? વા તત્સાધ્ય અપૂર્વ વચન રૂપે છે ? એમ વિકલ્પ કરીને બે આઘ પક્ષ પરત્વે ‘અનિર્વર્તિતાયાઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે; અર્થાત્, નિશ્ચે જો પોતે અસિદ્ધ હોય તે પર વસ્તુને સિદ્ધ કરે નહિ એમ ન્યાયથી;

તૃતીય (પક્ષ) પરત્વે પણ, શું તે નિષ્પાદ્ય અપૂર્વ નિયોગાધ્ય વિવક્ષિત છે અથવા પૂર્વનિર્વૃત્ત એવું ધર્માધર્માધ્ય (વિવક્ષિત છે ?) તે મધ્યે આઘ પક્ષ ઉચિત નથી પૂર્વોક્ત દૂષણની અનુવૃત્તિ થાય તેથી;

વળી, લિંગાદિના શ્રવણની સાથેજ આત્માને પ્રતીતિઆકારે પ્રવર્તાવે છે એમ વાચ્ય ન હોય;

પ્રતીતિ કાલ વિષે જો ‘અસ્તિ’ અર્થઃ—‘છે’ એમ ભુદ્ધિ હોય તો સિદ્ધત્વપ્રતીતિને કારયિતાપણું ન હોય; ‘નાસ્તિ’ અર્થઃ—‘નથી’ એમ પ્રતીતિ પરત્વે વન્ધ્યાસુતની પેરે કારયિતાપણું ન હોય, અને સાધારણપ્રતીતિ પક્ષ પરત્વે નિવૃત્તિનો સંભવ હોય તેથી પ્રેરકત્વસિદ્ધિ ન હોય એમ અભિપ્રાયથી ‘અથ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ધ્વિતીય પક્ષનું ઇત્યાપન કરે છે;

વળી, જો પૂર્વસિદ્ધ અન્ય (વસ્તુ) છે તે અચેતન છે ? વા ચેતનરૂપ છે ? આઘ પક્ષપરત્વે પ્રેરકત્વનો સંભવ હોતો નથી એમ ‘ન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;

‘આદિ’ શબ્દથી પ્રેરકપણાનું ગ્રહણ કરેલું છે. તેમજ વળી, આત્માનું કર્તાપણું સતે, લબ્ધસ્વરૂપ એવી અદૃષ્ટ (વસ્તુ)ના પ્રેરકપણાની સિદ્ધિ થાય; તત્સિદ્ધિ પરત્વે અન્યની સિદ્ધિ એમ અન્યોન્યાશ્રય હોય એમ ભાવાર્થ છે. દ્વિતીય પક્ષપરત્વે, ‘નહિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;

શબ્દાદિવત્ આત્માન્યતાને લીધે, શબ્દાદિવત્ અચેતન સ્વપ્રમાણક

* ટિપ્પણુઃ—આત્માન્યતા—આત્માથી અન્યરૂપે હોવાપણું;

રૂપે અદૃષ્ટ હોય છે એમ અર્થ છે; ‘સ્વપ્રમાણકમ્’=યાવત્ સ્વતઃ સિદ્ધ; એથી સ્વસત્તાસ્ફૂર્તિને લીધે આત્મસાપેક્ષ (વસ્તુ)ને તત્પ્રેરકપણાનો સંભવ શાથી હોય? એમ ભાવાર્થ છે;

શબ્દાદિના પૂર્વોક્તા અનાત્મસાપેક્ષસિદ્ધિકપણાને ‘શબ્દાદિતર્વમેવ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સ્મરણ કરાવે છે;

એ રીતે, મીમાંસકશંકાનું નિરાકરણ કર્યું; એ રીતે, ક્ષેત્રગ્રથી અતિરિક્તા ઇશ્વર પણ અવગતિનો આશ્રયરૂપ અને પ્રેરકરૂપ છે એમ નૈયાયિકશંકાનું અપાકરણ કરતાં, આત્માથી અન્ય વસ્તુના અચેતનપણાના અનુમાન પરત્વે ‘અવગતિએત્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે વ્યભિચાર-પ્રસક્તિનું વારણ કરે છે;

વસ્તુતઃ ઇશ્વર આત્મભિન્ન હોતો નથી પ્રત્યગાત્માની પેરે અવગતિની આશ્રયતા હોવાથી પ્રત્યેક અનુમાન વડે અનુગૃહીત એવી ‘અવમાત્મા બ્રહ્મ’ અર્થઃ—આ આત્મા બ્રહ્મ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે તેથી; આત્માથી અન્ય ચેતનવસ્તુ હોતો નથી; અને તે (ચેતનવસ્તુ) આત્મભૂત એવો ઇશ્વર દેહાદિથી અસંહત, સ્વાર્થ(ક), સ્વતંત્ર હોય છે તે પરતંત્ર ન હોય; એમ ક્રિયાશેષ હોતો નથી;

એથી, આત્માનું ‘કર્તાપણું’ વિબ્રમમાત્ર છે એમ અર્થ છે. ઇશ્વરાત્માનું જગતકર્તાપણું પણ કેવળ માયાદારક હોય છે એમ કયાંઈ એ પણ કર્તાપણાની ‘પરમાર્થતા’ હોય નહિ એમ ભાવાર્થ છે;

અવગત્યાશ્રયતાને લીધે અસંહતતા આદિ કેમ હોય? કેમકે સંહત એવાં દેહાદિને પણ અવગત્યાશ્રયતા હોય છે એમ લોકાયત્થમતની આશંકા કરીને ‘નનુ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે; અર્થાત્, ઘટાદિવત્ અવગમ્યમાનતા હોય તેથી દેહાદિ અવગત્યાશ્રયક હોતાં નથી. ૧૦૫

(અબ૦)—દેહાદિની અવગત્યવસાનક પ્રત્યયની અપેક્ષસિદ્ધિકતા

* ટિપ્પણ:—અસંહત-સંઘાતહીન; પૃથક્; અવગત્યાશ્રયક—અવગતિના આશ્રયરૂપ;

કેવી રીતે હોય, જે વડે 'હું મનુષ્ય છું', 'હું જોઉં છું', 'હું બાણું છું' એમ સ્વસંવેદતાનો અનુભવ કરાય ? એમ 'નનુ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે:—

નનુ દેહસ્યાવગતૌ ન કશ્ચિત્ પ્રત્યક્ષાદિપ્રત્યયાન્તરં અપેક્ષતે ॥૧૦૬॥

વાક્યાર્થ:—

દેહની અવગતિ પરત્વે કોઈપણ (મનુષ્ય), પ્રત્યક્ષાદિ પ્રત્યયાન્તરની અપેક્ષા કરતો નથી; ૧૦૬

(અવ૦)—‘બાઢમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે અનુભવમાત્રનો અંગિકાર કરે છે:—

બાઢમ્ । જાગ્રતિ એવં સ્યાત્ । મૃતિસુષુપ્ત્યોસ્તુ દેહસ્યાપિ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણાપેક્ષૈવ સિદ્ધિઃ તથૈવ ઇન્દ્રિયાણાં બાહ્યા એવ હિ શબ્દાદયો દેહેન્દ્રિયાકારપરિણતા ઇતિ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણાપેક્ષૈવ હિ સિદ્ધિઃ । સિદ્ધિરિતિ ચ પ્રમાણફલં અવગતિં અવોચામ । સા ચ અવગતિઃ કૂટસ્થા સ્વયંસિદ્ધાત્મજ્યોતિઃસ્વરુપેતિ ચ ॥ ૧૦૭ ॥

વાક્યાર્થ:—

તે વાત સત્ય છે. જાગ્રત્ દશા વિષે એ રીતે થાય; મરણ અને સુષુપ્તિ દશા વિષે તો દેહની પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણાપેક્ષાવાળી જ સિદ્ધિ હોય; તે જ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોને, કેવળ બાહ્ય એવા શબ્દાદિ વિષયો નિશ્ચે દેહેન્દ્રિયાકારે પરિણત થયલા હોય છે એમ સિદ્ધિ નિશ્ચે, કેવળ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની અપેક્ષાવાળી હોય છે;

વળી, પ્રમાણરૂપ ‘અવગતિ’ને અમે સિદ્ધિ કહીએ છીએ; અને તે ‘અવગતિ,’ કૂટસ્થસ્વરૂપા, સ્વયંસિદ્ધા અને આત્મજ્યોતિઃ સ્વરૂપા હોય છે. ૨૦૭

* ટિપ્પણ:—સ્વસંવેદતા-પ્રેતાથી બાણવાપણં;

પ૦ વ્યા૦—

આ અનુભવ સ્વનિબંધનક હોતો નથી કિન્તુ, દેહાત્માના અવિવેકરૂપ નિબંધનવાળો હોય છે એમ ‘જાઘર્યેવં સ્થાત્’ ઇત્યાદિવડે પ્રતીતિ કરાવે છે.

જો દેહ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ હોય તો સ્વસત્તા પરત્વે, પ્રમાણુનિરપેક્ષસ્વરૂપપણું હોવાથી સુષુપ્ત તથા મરણાવસ્થાની પણ પ્રમાણુઅપેક્ષસિદ્ધકતા થાય; એમ વળી હોતું નથી તેથી, દેહ અચેતનરૂપ છે એમ અર્થ છે;

દેહ પરત્વેના ઉક્ત ન્યાયનો, ‘તથેન્દ્રિયાણામ્’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઇન્દ્રિયાદિ પરત્વે અતિદેશ કરે છે; તે જ પ્રકારે દેહવત્, સિદ્ધિ કેવળ પ્રમાણુઅપેક્ષાવાળી હોય છે એમ અર્થ છે;

વળી દેહાદિ અનાત્મવસ્તુ ભૌતિકતાને લીધે બાહ્ય (શબ્દાદિ) વિષયોની પેરે, એમ ‘બાહ્ય યવ દિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથે છે.

નિષ્ક્રે, ભૂતપદાર્થો જ આહ્યાહક અને કરણનાં આયતન રૂપે પરિણમે છે; ઉપકાર્ય અને ઉપકારકભાવવડે કરીને પરસ્પર સંહત એવા ભૂતપદાર્થોનું સામાન્યયોનિપણું હોય એવો નિયમ હોય છે તેથી એમ ભાવાર્થ છે;

નિષ્પત્તિને સિદ્ધિ કહેવાય છે; તે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણુની અપેક્ષાવાળી હોય એમ કોઈ કહે તો તત્ર ‘સિદ્ધિરિતિ ચ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે.

દેહાકારે પરિણત એવા ભૂતપદાર્થો વિષે મદ્દશક્તિવત્ ‘અવગતિ’ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તેનું (‘અવગતિ’નું) પણ અવિશિષ્ટ ભૌતિકપણું હોય છે, એમ લોકાન્યતિક્ષણાંકાનું અપાકરણ કરતાં ‘સ્થા ચ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ‘અવગતિ’સ્વરૂપનું કથન કરેલું છે.

* ટિપ્પણ:—સ્વનિબંધનક—આત્મનિબંધનક; પ્રમાણુઅપેક્ષસિદ્ધકતા—પ્રમાણુની અપેક્ષાવિનાની સિદ્ધિકતા; અચેતન—અજ્ઞાન; સ્થાન; અવિશિષ્ટ—સામાન્ય.

इति च अवोचाम अम अनुषंग छे. ૨૦૭

(અવ૦)—‘અવગતિ’ની કૂટસ્થતાપરત્વે, તેના ફલત્વપ્રસિદ્ધિ-વિરોધની ‘અત્રાહ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શંકા કરે છે:—

અત્રાહ ચોદકઃ । અવગતિઃ પ્રમાણાનાં ફલં કૂટસ્થનિ-
ત્યાત્મજ્યોતિઃસ્વરૂપેતિ ચ વિપ્રતિષિદ્ધમ્ इत्युक्तवन्तमाह—न
विप्रतिषिद्धिम् । कथं तर्हि कूटस्था नित्यापि सती प्रत्यक्षादि
प्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात् । प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे
अनित्येव भवति तेन प्रमाणानां फलं इति उपचर्यते ॥૧૦૮॥

વાક્યાર્થ:—

અત્ર ચોદક કહે છે—‘અવગતિ’ પ્રમાણોના ફલરૂપી, કૂટસ્થા, નિત્યા અને આત્મજ્યોતિઃસ્વરૂપા છે એમ કહેવું તે વિપ્રતિષિદ્ધ છે એમ ઉક્તિ કરનાર પ્રતિ ‘ન વિપ્રતિષિદ્ધમ્’ ઇતિ વાક્યાર્થ-વડે કહે છે:

ત્યારે કેમ હોય ? તે કૂટસ્થા નિત્યા સતી પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રત્યયના અન્તે તાદર્થ્યતાને લીધે લક્ષિત થાય છે.

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રત્યયની અનિત્યતા પરત્વે તે કેવળ અનિત્યા જોવી થાય છે તેને લઇને તે (‘અવગતિ’) પ્રમાણોના ફલરૂપે છે એમ ઉપચાર કરાય છે. ૧૦૮

પ૦ ઘ્યા૦—

‘અવગતિ’ અકાર્યરૂપી હોય તથાપિ કૂપાકાશકાર્યવત્ તેનું કાર્યપણું ઉપચારાય છે એમ ફલત્વપ્રસિદ્ધિવિરોધ હોતો નથી એમ ‘इत्युक्तवन्त-
माह न विप्रतिषिद्धम्’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે.

‘કથં તર્હિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉપચારના નિમિત્તની પૃચ્છા કરે છે; ‘કૂટસ્થા’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે ઉત્તરકથન કરે છે;

* ટિપ્પણ:—ફલત્વપ્રસિદ્ધિવિરોધ—ફલરૂપે પ્રસિદ્ધહોવા રૂપ વિરોધ;
ચોદક—ચંકા કરનાર; ઉપચાર—મિથ્યાપ્રયોગ;

‘તાદૃશ્યાત્’ = શુદ્ધિવૃત્તિની વિષયસંસૃષ્ટતાએ કરીને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રત્યયની અવગતિની અભિવ્યક્ત્યર્થતાને લીધે, એમ અર્થ છે;

એ રીતે, કૂટસ્થાવગતિરૂપ આત્મા પરત્વે તે પ્રમાતૃપણું, કર્તાપણું અને ફક્ષતાપણું કલ્પનામાત્ર છે એમ ઉપપાદન કર્યું, અને દેહાદિથી લઈ વિષયપર્યન્ત સંહત (આત્મા)ની પારાર્થ્યતા, જાણ્યતા અને પરાધીનસિદ્ધિકતા હોય છે એમ કહ્યું; ૧૦૮

(અવગતિ)—એ રીતે, આત્મા તથા અનાત્મ વસ્તુના અવગમિત તત્ત્વને અવગમિત કરીને શિષ્ય, સ્વાવગત અર્થનું ગુરૂપ્રતિ નિવેદન કરતાં, આત્માનું અદ્વૈતપણું સંભવિત કરાવવા ‘યદ્યેવં ભગવન્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દ્વૈતનું વૃથાપણું પ્રગટ કરે છે:—

યદ્યેવં ભગવન્ ! કૂટસ્થનિત્યાવગતિઃ આત્મજ્યોતિઃસ્વ-
રૂપૈવ સ્વયંસિદ્ધા આત્મનિ પ્રમાણનિરપેક્ષત્વાત્ તતોડન્યતઃ અ-
ચેતનં સંહત્યકારિત્વાત્ પરાર્થં યેન ચ સુખદુઃખમોહપ્રત્યયાવ-
ગતિરૂપેણ પારાર્થ્યં તેનૈવ સ્વરૂપેણ અનાત્મનઃ અસ્તિત્વં નાન્યેન
રૂપાન્તરેણ, અતો નાસ્તિત્વમેવ પરમાર્થતઃ । યથા હિ લોકે રજ્જુ
સર્પમરીચ્યુદકાદીનાં તદવગતિવ્યતિરેકેણ અભાવો દૃષ્ટઃ એવં
જાગ્રત્સ્વપ્નદ્વૈતભાવસ્યાપિ તદવગતિવ્યતિરેકેણ અભાવો યુક્તઃ
એવમેવ પરમાર્થતઃ ભગવન્, અવગતેઃ આત્મજ્યોતિષઃ નૈરન્તર્ય-
ભાવાત્ કૂટસ્થનિત્યતા અદ્વૈતભાવશ્ચ સર્વપ્રત્યયભેદેષુ અવ્યભિ-
ચારાત્ પ્રત્યયભેદાશ્ચ અવગતિં વ્યભિચરન્તિ । યથા સ્વપ્ને નીલ-
પીતાદ્યાકારભેદરૂપાઃ પ્રત્યયાઃ તદવગતિં વ્યભિચરન્તઃ પર-
માર્થતો ન સન્તીત્યુચ્યન્તે એવં જાગ્રત્યપિ નીલપીતાદિપ્રત્યય-

* ટિપ્પણ્યુઃ=(વિષયસંસૃષ્ટતા-વિષયસંસગ; અભિવ્યક્ત્યર્થતા-પ્રાગ-
ટ્યાર્થતા; સ્વાવગત-સ્વજ્ઞાત;

ભેદોઃ તામેવાવગતિં વ્યભિચરન્તઃ અસત્યરૂપાઃ ભવિતુમર્હન્તિ ।
તસ્યાશ્ચ અવગતેઃ અન્યઃ અવગન્તા નાસ્તીતિ ન સ્વેન સ્વરૂપેણ
સ્વયં ઉપાદાતું હાતું વા શક્યતે અન્યસ્ય ચ અભાવાત્ ॥૧૦૯॥

વાક્યાર્થઃ—

હે ભગવન્ ! એ રીતે, જે આત્મા પરત્વે પ્રમાણુનિરપેક્ષ-
તાને લીધે (પ્રત્યગાત્મતત્ત્વ) કૂટસ્થનિત્યાવગતિરૂપ, કેવળ આત્મ-
પ્રકાશસ્વરૂપ, સ્વયંસિદ્ધ હોય છે તેથી (પ્રત્યગાત્માથી) અન્ય
અચેતનવસ્તુ સંહત્યકારિતાને લીધે પરાર્થરૂપ હોય છે; વળી,
જે સુખદુઃખ તથા મોહરૂપ પ્રત્યયના અવગતિરૂપે કરીને
પારાર્થતા હોય છે તે જ સ્વરૂપે કરીને અનાત્મવસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય,
અન્ય રૂપાંતરવડે નહિ; એથી તેનું પરમાર્થતઃ નાસ્તિત્વ જ હોય છે.

નિશ્ચે, જેમ લોકવિષે રજ્જુ સર્પ તથા મરીચિજળા આદિનો
તદવગતિવ્યતિરેકપૂર્વક અભાવ દૃષ્ટ હોય એ રીતે જગત્ત્વ સ્વપ્ન
તથા દ્વૈતભાવનો પણ તદવગતિવ્યતિરેકપૂર્વક અભાવ યુક્ત હોય છે,
એ જ રીતે, હે ભગવન્ ! પરમાર્થતઃ અવગત્યાત્મક આત્મજ્યોતિનો
નૈરન્તર્યભાવ હોય છે તેથી, તેની કૂટસ્થનિત્યતા અને અદ્વૈતભાવ
(મને અનુભવાય છે). સર્વ પ્રત્યયભેદો પરત્વે (અવગત્યાત્મક પ્રત્યક્
પ્રકાશનો) અવ્યભિચાર હોવાથી પ્રત્યયભેદો ‘અવગતિ’ પ્રતિ વ્યભિ-
ચરિત હોય છે.

જેમ સ્વપ્નવિષે નીલધીત આદિ આકારભેદરૂપ પ્રત્યયો, તદવ-
ગતિ પ્રતિ વ્યભિચરિત થતા પરમાર્થતઃ હોતા નથી એમ કહેવાય છે
એ રીતે, જગત્ત્વવિષે પણ નીલ તથા ધીત આદિ પ્રત્યયભેદો તે જ
અવગતિને વ્યભિચરતા અસત્યસ્વરૂપે હોવાને યોગ્ય હોય છે.

વળી, તે ‘અવગતિ’નો અન્ય અવગન્તા હોતો નથી એમ પોતા-

* ટિપ્પણુઃ—સંહત્યકારિતા—પરસ્પર ઉપકાર્ય તથા ઉપકારક ભાવે
સંઘાત કરવાપણું; પરાર્થ—ચેતનાર્થ; ચૈતન્યપ્રતિભાસરૂપ;

વડે સ્વરૂપે કરીને પોતાનું જ ઉપાક્ષન કરવું વા હાન કરવું શક્ય નથી. વળી, અન્યના અભાવથી (તારા પ્રસાદથી હું પૂર્ણસ્વરૂપે છું.) ૧૦૯
૫૦ ઘટા—

હે ભગવન! જો એ રીતે પ્રત્યગાત્મતત્ત્વ કૃતસ્થાદિ વિશેષણરૂપ અવગત્યાત્મક હોય તો, તે જો કારણે પ્રમાતૃત્વાદિધર્મક ન હોય એ કારણે પ્રમાણનિરપેક્ષતા હોવાથી પરમાર્થતઃ પ્રમાતાના અભાવપરત્વે પ્રમાણનો પણ અભાવ હોવાથી તે નિરપેક્ષસિદ્ધક હોય છે તેથી, અન્ય અચેતન વસ્તુનો પરસ્પર ઉપકાર્ય અને ઉપકારભાવે કરીને સંઘાત કરી પ્રત્યગાત્માની વ્યવહાર-પ્રવર્તકતા હોય છે એટલે તે પરાર્થ-ચેતનાર્થ-સ્વપ્નદ્રષ્ટવત્ ચૈતન્યપ્રતિભાસમાત્રસિદ્ધ અર્થાત્ અસત્યરૂપે હોય છે.

સુખદુઃખ તથા મોહાન્વયિતાવડે કરીને, દશ્ય (જગત્) નો, સત્ત્વ રજઃ તથા તમોરૂપ પ્રકૃતિની કાર્યતારૂપે અવગમ હોવાથી તેનું અસત્યપણું કેમ હોય ? આ સાંખ્યશંકાનું ‘ યેન ચ ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે અપાકરણ કરે છે; જો દશ્યમાનાકાર સુખદુઃખ તથા મોહહૃતુભૂત એવા પ્રત્યયાવગતિરૂપ વડે જડવસ્તુ ભોક્તૃશેષવત્ પરાર્થરૂપે પ્રતીત થાય છે તેજ રૂપવડે, પોતાના (આત્મનઃ) યાવત્ દશ્યનો સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ) સત્ત્વાદ્યાત્મક અન્ય રૂપાન્તરવડે હોતો નથી તત્ર પ્રમાણાભાવ હોવાથી; એથી, પરમાર્થતઃ દશ્યનું કેવળ નાસ્તિત્વ હોય છે એમ અર્થ છે.

વળી, જગત્ તથા સ્વપ્નાવસ્થાનું દશ્ય જગત્, રજ્જુસર્પાદિ-વત્ દશ્ય તથા જડરૂપે હોવાથી તે અવગતિવ્યતિરેકે કરીને કવચિત્ પણ પરમાર્થ સતું હોતું નથી એમ વિમત્ત હોય છે એમ ‘ યથા હિ ’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથે છે;

* ટિપ્પણુઃ—અવગત્યાત્મક—જ્ઞાનસ્વરૂપ; પ્રમાતૃત્વાદિધર્મક—પ્રમાતાપણુ આદિ ધર્મવાણું; પરમાર્થતઃ—વસ્તુતઃ; નિરપેક્ષસિદ્ધક—કોઈ પણ પ્રમાણની અપેક્ષા વિના સિદ્ધ હોનાર; સ્વયંસિદ્ધ; મોહાન્વયિતા—મોહસંપન્નતા; વિમત્ત—વિપરીત સિદ્ધાંત;

એ રીતે, દશ્યની સાપેક્ષતાવડે કરીને માયામત્વં સંભવિત થયે દષ્ટતા અદ્વૈતરૂપ છે એમ મને અનુભવાશ્ઠ સંવૃત્ત થયું એમ ‘**પથમેષ**’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથે છે.

‘**પથમેષ**’=એમ સતે; નૈરન્તર્યભાવને ક્ષીધે જ એમ **પથકાર** યોગ્ય છે; અથવા, જેમ દ્વૈતદશ્યનું જ રૂપે કરીને પરમાર્થતઃ અસત્ત્વ મને અનુભવાય છે, એ જ રીતે હે ભગવન્ ! અવગત્યાત્મક એવા પ્રત્યક્ષ પ્રકાશની કૂટસ્થનિત્યતા અને અદ્વૈતભાવ મને અનુભવાય છે એમ અધ્યાહાર છે.

‘**નૈરન્તર્યભાવાત્**’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કૂટસ્થનિત્યતાનું હેતુ-કથન કરેલું છે ઉત્પત્તિ આદિના સાક્ષીને ઉત્પત્તિ આદિ વિકારરૂપ અન્તરાયનો અસંભવ હોવાથી.

‘**સર્વપ્રત્યય**’ ઇતિપદાર્થવડે, અદ્વૈતભાવ પરત્વે હેતુકથન કરેલું છે અર્થાત્, વ્યાવર્તમાન પ્રત્યયો પરત્વે તેની અવ્યાવૃત્તિ હોય છે તેથી.

કુસુમો પરત્વે સૂત્રની પેરે ભલે તેની અવ્યાવૃત્તિ હોય તથાપિ પ્રત્યયોની કુસુમવત્ અવસ્થિતતા હોય છે તેથી અવગત્યાત્માની અદ્વૈતસિદ્ધિ ન હોય એમ આશંકી, અવગતિથી વ્યાવૃત્ત (એવા પ્રત્યયોની) પરત્વે પ્રમાણનો અભાવ હોય છે તેથી એમ મ હો એવા અભિપ્રાયથી ‘**પ્રત્યયમેદાસ્તુ**’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથે છે.

વિમત એવા જગત્તદ્દશાના પ્રત્યયો, પરમાર્થતઃ વિદ્યમાન હોતા નથી ચૈતન્યપ્રકાશની વ્યભિચારિતા હોય છે તેથી; જે પ્રત્યયો એ રીતે (ચૈતન્યપ્રકાશની વ્યભિચારિતાવાળા) હોય તે તે રીતે હોય; જેમ સ્વપ્નપ્રત્યયો તેમ આ (છે) તેથી તે પ્રકારે એમ સમુદાય અર્થ છે.

દ્વૈતના મિથ્યાત્વ પરત્વે, તેનું દશ્યપાણું અને વ્યભિચારિપાણું તે

* ટિપ્પણ—દષ્ટતા-દ્રષ્ટાપણું; નૈરન્તર્યભાવ-નિત્યતાભાવ; અવગત્યા-ત્મક-જ્ઞાનરૂપ; પ્રત્યય-વિષયજ્ઞાન; વ્યાવર્તમાન-ભિન્ન; અવ્યાવૃત્તિ-અભેદ; અજ્ઞાતસત્ત્વ—અજ્ઞાનજેલુ વિષયનું હોવાપણું;

કારણરૂપે ઉક્ત છે; અને તે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા પરત્વે હોતું નથી એમ આત્માનું સત્યત્વ, દૂરસ્થનિત્યત્વ અને સ્વપ્રકાશત્વ સિદ્ધ છે એમ ‘તસ્યાધ્યાવગતે:’ ઇતિપદાર્થવડે સિદ્ધ છે;

જે અવગાન્તા તે જ આત્મા હોય છે એમ સ્થિતિ હોવાથી, અવગાન્તાની અવગમ્યમાનતાના અભાવને લીધે અને અવગમ્યમાન વસ્તુની અનાત્મતા હોય છે તેથી, આત્મા સ્વતઃ વા પરતઃ ઉપાદેય અને હેયરૂપ હોતો નથી.

અને અન્યવસ્તુના અભાવથી હું હવે તારા પ્રસાદથી પૂર્ણરૂપે (હું) એમ શેષ વાક્ય છે. (અન્યસ્ય ચ અભાવાત્પૂર્ણોઽહં ત્વત્પ્રસાદા-વિદ્વાનોમસ્મિ)

(અવ૦)—એરીતે શિષ્યે ઉક્તિ કરેલી તેને ‘તથૈવ’ ઇતિ-વાક્યાર્થવડે સુર અનુજ્ઞા કરે છે:—

તથૈવેતિ । एषा अविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्न-लक्षणः तस्या अविद्यायाः विद्या निवर्तिका इत्येवं त्वं अभयं प्राप्तोषि—नातः परं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि संसारदुःखा-त्मुक्तोऽसीति ॥ ૧૧૦ ॥

વાક્યાર્થ:—

તેમજ છે; આ અવિદ્યા (છે) જેના નિમિત્તે જાગ્રત્સ્વપ્નલક્ષણ સંસાર હોય છે તે અવિદ્યાને, વિદ્યા નિવર્ત કરનારી હોય છે;

એ રીતે, તું અભય પદને પ્રાપ્ત થઇશ; અતઃપર. એવા જાગ્રત્ તથા સ્વપ્નના દુઃખને તું અનુભવીશ નહિ; સંસારદુઃખથી તું મુક્ત છે. ૧૧૦

પ૦ વ્યા૦—

પ્રકરણના ઉપક્રમ (ભાગ) વિષે પૃચ્છા કરેલા વિદ્યા તથા

* ટિપ્પણ:—અવગમ્યમાનતા—જણાવવાપણું; પરતઃ—અન્યતઃ; ઉપાદેય—આદ્ય; હેય—ત્યાજ્ય; ઉપક્રમ—આરંભ;

તથા અવિદ્યાના સ્વરૂપ ને સપ્રપંચ તદ્વિભાગને ઉપપાદિત કરેલો તેનો 'પષા અવિદ્યા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે.

‘યન્નિમિત્તઃ સંસારો જાગ્રત્સ્વપ્નલક્ષણઃ પષા અવિદ્યા’ એમ અન્વય છે; અર્થાત્, વિદ્યા વેદાન્તના મહાવાક્યજન્ય પ્રત્યય વડે અભિવ્યક્ત એવી કૂટસ્થ-આત્મપ્રકાશવાળી છે.

વળી, આ વિદ્યા તને અધુના મંવૃત્ત થઇ છે એમ તું કૃતકૃત્ય છે એમ શિષ્ય પ્રતિ ગુરુ ‘ઈત્યેષં’ ઇતિ પદાર્થ વડે કથન કરે છે. ૧૧૦

(અવ૦)—ગુરુએ ઉક્તિ કરેલી તેને શિષ્ય પણ ‘ઓમ્’ ઇતિ પદાર્થવડે અનુમતિ કરે છે.

વાક્યાર્થઃ—

ઓમ્ ઇતિ—ઓમ્ પદાર્થવડે.

પ૦ ઠ્યા૦—

‘ઈતિ’ શબ્દ પ્રકરણની પરિસમાપ્તિના પ્રકાશનાર્થક છે. ૧૧૧

ઇતિ કૂટસ્થાદ્યાત્મબોધ નાત્મક દ્વિતીય અવગતિ પ્રકરણ
સમાપ્ત ૨

પરિસંખ્યાન નામનું તૃતીય પ્રકરણ

(અવ૦)—યથોક્ત વિદ્યામંપન્ન હોય તેને કૃતકૃત્યતા હોવાથી કાંઈ પણ વિધિતઃ અનુષ્ઠેય હોતું નથી એમ ઉપપાદન કર્યું; તત્ર, જો એ રીતે વિજ્ઞાનવંત મધ્યે પણ કેટલાયકને ભેદદર્શનવાસનાના વશથી નિર્વા-તસ્થ પ્રદીપવત્ નિશ્ચલ વિજ્ઞાન ન થાય ત્યારે, તેમની જ્ઞાનદૃઢતાએ ‘પરિસંખ્યાન’ નામનું કહેવાવાતું અનુચિન્તન અનુષ્ઠેય છે તેનો ઉપદેશ કરવા ‘મુમુક્ષુણામ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે આરંભ કરે છે:—

મુમુક્ષૂણાં ઉપાત્તપુણ્યાપુણ્યક્ષણપરાણાં અપૂર્વાનુપચય-
યિનો ગિતિંભ્યાઽદમુચ્યતે અવિચ્છેત્ત્વો દોષાઃ વાક્કમનઃ
કાયમવૃત્તિહેતવઃ—પ્રવૃત્તેશ્ચ ઇષ્ટાનિષ્ટમિશ્રફલોપ-
ચીયન્તે ઇતિ તન્મોક્ષાર્થમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વાક્યાર્થ:—

ઉપાર્જિત એવાં પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય—કરવા—પરાયણ, અપૂર્વ કર્મની અનુત્પત્તિ ઇચ્છનાર એવા મુમુક્ષુઓના મોક્ષાર્થ, આ ‘પરિ-સંખ્યાન’ કહેવાય છે. અવિદ્યાનિદાન દોષો વાક, મન તથા કાયાની વ્યાપારોત્પત્તિના હેતુરૂપ હોય છે; તે વ્યાપારથી ઇષ્ટ, અનિષ્ટ તથા મિશ્ર ફલરૂપ કર્મો ઉપચિત થાય છે તેનાથી મુક્ત થવા અર્થે (કહેવાય છે). ૧૧૨

પ૦ વ્યા૦—

‘મુમુક્ષુણામ્’=પરમ ઉપશમ ઇચ્છનારાઓના; અર્થાત્, કર્મોની અવિદ્યામૂલકતાને લીધે તેની નિવૃત્તિ વિના આત્મન્તિક નિવૃત્તિનો અસંભવ હોય તેથી પૂર્વોપાર્જિત કર્મોએ અને અપૂર્વ (કર્મની) અનુત્પત્તિ, કેવળ અવિદ્યાની નિવૃત્તિવડે ઉપપાદન થશે એમ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ દ્વારા તે ઉભયને ઇચ્છનારાના, એમ પછીના વિશેષણબંધનો અર્થ છે.

• ટિપ્પણ:—પરિસંખ્યાન—તત્ત્વજ્ઞાન; તત્ત્વના વિવેચના; અનુષ્ઠેય-કર્તવ્ય; કર્મોએ—કર્મધેવ સ;

‘અવિચ્છાદેતવઃ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે પરિસંખ્યાનના અનુ-
ધાનના પ્રયોજનનું કથન કરે છે.

‘અવિચ્છાદેતવઃ’=અવિચ્છા હેતુ-નિદાન-છે જેનું તે.

‘દોષા’=રાગદ્વેષાદિક; તેઓ વળી, વાગાદિની પ્રવૃત્તિ તેની
ઉત્પત્તિના હેતુ રૂપ હોય છે; વળી, જે કારણે તેમની પ્રવૃત્તિથી દેવ તિર્યક્
અને મનુષ્યપણાનો પ્રાપ્ત એવો શાસ્ત્રીય અને સ્વાભાવિકરૂપ દ્વિવિધ
કર્મ સમુદાય ઉપચિત થાય છે એથી, તેના મોક્ષાર્થ અવિચ્છા તથા રાગાદિ
નિબંધનકર્મ અને તત્કલસંગ તેની નિવૃત્ત્યર્થ ‘પરિસંખ્યાન’ કરવા-
યોગ્ય છે એમ અર્થ છે. ૧૧૨

(અવગ) — ઉપરકર સહિત પરિસંખ્યાન-પ્રકારનું નિરૂપણ ‘તત્ર’
ઇત્યાદિવડે કરે છે:—

તત્ર શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાનાં વિષયાણાં શ્રોત્રાદિગ્રાહ્યત્વાત્
સ્વાન્મનિ પરેષુ વા વિજ્ઞાનાભાવઃ, તેષામેવ પરિણતાનાં યથા
લોષ્ટાદીનાં શ્રોત્રાદિદ્વારૈશ્ચ જ્ઞાયન્તે, યેન ચ જ્ઞાયન્તે સઃ જ્ઞાતૃત્વાત્
અતજ્ઞાતીયઃ, તે હિ શબ્દાદયઃ અન્યોન્યસંસર્ગિત્વાત્ જન્મ-
વૃદ્ધિ વિપરિણામાપક્ષયનાશસંયોગવિયોગાવિર્ભાવતિરોભાવવિકાર
વિકારિક્ષેત્રવીજાદ્યનેકધર્માણઃ સામાન્યેન ચ સુખદુઃસ્વાદ્ય-
નેકકર્માણઃ । તદ્વિજ્ઞાતૃત્વાદેવતદ્વિજ્ઞાતા સર્વશબ્દાદિધર્મ
વિલક્ષણઃ ॥ ૧૧૩ ॥

વાક્યાર્થ:—

તત્ર, શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગન્ધ આ વિષયોની શ્રોત્રાદિ-
ગ્રાહ્યતા હોવાથી સ્વાત્મા પરત્વે વા પરપદાર્થો પરત્વે તેમને વિજ્ઞાના-
ભાવ હોય છે; લોષ્ટ આદિ વિષયોને જેમ વિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે
તેમ પરિણુમેલ-દેહાદિ આકારતાને પામેલ-શબ્દાદિ વિષયોને વિજ્ઞાનાભાવ
હોય છે; વળી, તે પરિણુમેલ વિષયો શ્રોત્રાદિ દ્વારા જ્ઞાપિત થાય છે; જે

* ટિપ્પણ:—ઉપચિત-વૃદ્ધિગત; લોષ્ટ-માઠીનું ઢેકું;

વડે તેઓ જ્ઞાપિત થાય છે તે જ્ઞાતૃતાને લીધે અતન્નતીય હોય છે; નિશ્ચે, તે શબ્દાદિ વિષયો અન્યોન્ય સંસર્ગિતાને લીધે, જન્મ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, અપક્ષય, નાશ, સંયોગ, વિયોગ, આચિર્ભાવ, તિરોભાવ, વિકાર-વિકારી, ક્ષેત્ર તથા બીજા આદિ અનેક ધર્મવાળા અને સામાન્ય પૂર્વક સુખદુઃખાદિ અનેક કર્મ-કાર્ય-વાળા હોય છે.

તે વિષયોની વિજ્ઞાતૃતાને લીધે જ તેમનો વિજ્ઞાતા, સર્વ શબ્દાદિ ધર્મથી વિલક્ષણ હોય છે.

૫૦ વ્યા૦—

તત્ર, પ્રથમ આત્માનો અનાત્મ વસ્તુથી વિવેક કરીને અનુસંધાન કરવું એમ ઉપદેશ કરતાં તે વિવેકપ્રકારનું, ‘શબ્દસ્પર્શ’ ઇત્યાદિ વડે કથન કરે છે.

‘ઓત્રાદિગ્રાહ્યસ્વાત્’ ઇતિ વાક્યવડે, વિષયતા પરત્વે હેતુ-કથન કરેલો છે; શબ્દ આદિ સ્વરૂપ પરત્વે, (સ્વાત્મનિ) કે ઘટાદિ પર વસ્તુ પરત્વે વિજ્ઞાનનો અભાવ—વિજ્ઞાતૃત્વનો અભાવ—વા ચૈતન્યાભાવ નિશ્ચિત હોય છે; જે પ્રકારે લોષ્ટાદિ વિષયોને તે પ્રકારે દેહાદિ-આકારતાને આપત્ર (પરિણતાનાં) એવા તે શબ્દાદિ ભૂતસૂક્ષ્મોને યથોક્ત વિજ્ઞાનાભાવ નિશ્ચિત કરાય છે એમ યોજના છે.

વિવાદારૂપદ દેહાદિ, લોષ્ટાદિવત્ ચેતનાવંત હોય નહિ વિજ્ઞાન-કર્મતાને લીધે એમ અર્થ છે; ‘ઓત્રાદિ’ પદાર્થવડે હેતુની અસિદ્ધિનો પરિહાર કરે છે.

શબ્દાદિ વિષયો દેહાદિ આકારે આપત્ર થયલા જ્ઞાપિત થાય છે એમ શેષ વાક્ય છે. (જ્ઞાયન્તે દેહાચાકારપરિણતાઃ શબ્દાદયઃ
इति वाक्यशेषः)

દેહેન્દ્રિય મનોબુદ્ધિ તથા પ્રાણ અને અહંકાર પર્યન્ત સાક્ષ્ય

* ટિપ્પણ્યુ:—અતન્નતીય—ભૂતસંધાતથી વિલક્ષણ સ્વરૂપ; વિજ્ઞાન-કર્મતા—વિજ્ઞાનના કર્મસ્વરૂપે હોવાપણ્યુ; સાક્ષ્ય—દર્શ્ય;

વસ્તુની અનાત્મતાએ કરીને તેની હેયતાનો ઉપદેશ કરી, અવશિષ્ટ એવા અહેય અને અનુપાદેય સાક્ષિ-આત્માને ‘**જેન જ**’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે દર્શાવે છે; ‘**અતઃજ્ઞાતીય**’=જૂતસંધાતથી વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળો.

તે વિલક્ષણ સ્વરૂપપણાને જ પ્રકાશિત કરવા ‘**તે હિ**’ ઇત્યાદિ વડે વિષયસ્વરૂપનો ઉપન્યાસ કરે છે.

જન્મમૂળપૃથ્વી જ તદનન્તરાસ્તિપણું ગૃહીત છે એમ દૃષ્ટ્ય છે; જન્માદિ છ વિકારો, પડ્માવેના સ્વરૂપનિબન્ધક હોય છે; ‘**સંયોગ**’ અને ‘**વિયોગ**’ શબ્દો, પુત્રાદિ અનુબન્ધ-નિબન્ધક હોય છે; ‘**આચિર્માન**’ અને ‘**તિરોમાન**’ શબ્દો, આગન્તુક પ્રકાશવિષયતાવડે કરીને જડત્વદ્યોતક હોય છે; ‘**આચિર્માન**’ આદિ શબ્દનો દર્શન તથા અદર્શન એમ અર્થ થાય છે; ‘**વિકારવિકારી**’ એમ પદાર્થવડે ત્રણ તથા ગંડરફેટ આદિ અવસ્થાની ઉક્તિ કરાય છે; ‘**ક્ષેત્રબીજ**’ ઇતિ પદાર્થવડે, સ્ત્રીપુમાનનો પ્રકૃત્યાત્મક પરિણામભેદ ઉક્ત છે; ‘**આદિ**’ પદથી અનુક્ત એવા અવાન્તર ભેદનો પરિગ્રહ થાય છે; એવિધ અનેક ધર્મવંત, એમ અર્થ છે.

‘**સામાન્યેન**’ ઇતિ પદાર્થવડે શબ્દાદિનો અનુભવ સતે, સુખ દુઃખ મોહ તથા રાગ આદિની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે એમ અર્થ છે; ‘**કર્મ**’ શબ્દ કાર્યવચનક છે.

‘**તદ્વિજ્ઞાતૃત્વાત્ ઇવ**’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે શબ્દાદિ વિષય અને તદવસ્થાના સાક્ષિના તદ્વિલક્ષણ સ્વરૂપનું કથન કરેલું છે. ૧૧૩

(અવ૦)—એ રીતે, સાક્ષિ તથા સાક્ષ્ય વસ્તુના અન્વયવ્યતિરેકવડે આત્મા તથા અનાત્માનો વિવેક કરી, ‘**હું કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મ છું**’ એમ

* ટિપ્પણ:—અનાત્મતા—જડતા; હેયતા—ત્યાગ્યતા; તદનન્તરાસ્તિપણું—તદનન્તર હોવાપણું; જડત્વદ્યોતક—જડત્વપ્રકાશક; ત્રણ—છિદ્ર; ગંડરફેટ—ગુમડાં;

આત્માનું જ અનવરત અનુચિન્તન કરતાં અન્યપ્રયુક્ત શબ્દાદિ ઉપલબ્ધ-
નિમિત્ત વિક્ષેપ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે અવકૃપા નૈષ્ઠુર્ય આદિ વિકા-
રોદ્ભવના પરિહારાર્થે 'તત્ર શબ્દાદિભિઃ' ઇતિ પદાર્થવડે અનુ-
ચિન્તનીય વસ્તુનેા ઉપદેશ કરે છે:—

તત્ર શબ્દાદિભિઃ ઉપલબ્ધમાનૈઃ પીઢ્યમાનો વિદ્વાન્ એવં
પરિસંચક્ષીત ॥ ૧૧૪ ॥

વાક્યાર્થ:—

તત્ર ઉપલબ્ધ થતા શબ્દાદિ વડે પીડાતા જ્ઞાની પુરૂષે એ
રીતે પરિસંખ્યાન કરતું. ૧૧૪

(અર્થ) — 'શબ્દસ્તુ' ઇતિ પદાર્થવડે ઉક્ત વિષયનેા વિભાગ
કરીને તેનું વ્યુત્પાદન કરે છે:—

શબ્દસ્તુ ધ્વનિસામાન્યમાત્રેણ વિશેષધર્મેવા ષડ્જાદિભિઃ
પ્રિયૈઃ સ્તુત્યાદિભિઃ ઇષ્ટૈઃ અનિષ્ટૈશ્ચ અસત્યવીભત્સપરિભવાઽ-
ક્રોશાદિભિર્વચનૈઃ માં દ્વસ્વભાવં અસંસર્ગિણં અવિક્રિયં અચલં
અનિબનં અભયં અત્યન્તમૂઢમં અવિષયં ગોચરોકૃત્ય સ્પર્શું નૈવાર્હતિ
અસંસર્ગિત્વાદેવ મામ્ । અતએવ ન શબ્દનિમિત્તા હાનિઃ વૃદ્ધિર્વા ।
અતો માં કિં કરિષ્યતિ સ્તુતિનિન્દાદિપ્રિયાપ્રિયત્વાદિલક્ષણઃ
શબ્દઃ । અવિવેકિનં હિ શબ્દં આત્મત્વેન ગતં પ્રિયઃ શબ્દો
વર્ધયેત્ અપ્રિયશ્ચ ક્ષપયેત્ અવિવેકિત્વાત્, ન તુ યમ વિવેકિનો
વાલાગ્રમાત્રમપિ કર્તૃમુત્સહત ઇતિ । એવમેવ સ્પર્શસમાન્યન
તદ્વિશેષૈશ્ચ શીતોષ્ણમૃદુકર્કશાદિ-ઝવરોદરઽભાદિલક્ષણૈશ્ચ અ-

* ટિપ્પણ:—અનવરત—ઉપરામ વિના; સતત; નૈષ્ઠુર્ય—કડોરતા; વિકારોદ્ભવ-
વિકારોપતિ;

પ્રિયૈઃ પ્રિયૈશ્ચ કૈશ્ચિત્ શરીરસમવાયિમિઃ વાહ્યાગન્નકનિમિત્તશ્ચ
 ન મમ કાચિત્ વિક્રિયા વૃદ્ધિહાનિલક્ષણા અસ્પર્શત્વાત્ ક્રિયતે
 વ્યોમ્ન ઇવ મુષ્ટિઘાતાદિભિઃ । તથા રૂપસામાન્યેન તદ્વિશેષૈશ્ચ
 પ્રિયાપ્રિયૈઃ સ્ત્રીવ્યંજનાદિલક્ષણૈઃ અરૂપત્વાત્ ન મમ કાચિત્
 હાનિઃ વૃદ્ધિર્વા ક્રિયતે । તથા રસસામાન્યેન તદ્વિશેષૈશ્ચ પ્રિયા
 પ્રિયૈઃ મધુરામ્લલવણકટુતિત્તકષાયૈઃ—મૂઢબુદ્ધિભિઃ પરિગૃહીતૈઃ
 અરસાત્મકસ્ય મમ ન કાચિત્ હાનિઃ વૃદ્ધિર્વા ક્રિયતે । તથા
 ગન્ધસામાન્યેન તદ્વિશેષૈઃ પ્રિયાપ્રિયૈઃ પુષ્પાદ્યનુલેપનાદિલક્ષણૈઃ
 અગન્ધાત્મકસ્ય ન મમ કાચિત્ હાનિઃ વૃદ્ધિર્વા ક્રિયતે—
 ‘અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં તથાડરસં નિત્યમગન્ધવચ્ચ યત્’
 इति श्रुतेः ॥ ૧૧૫ ॥

વાક્યાર્થઃ—

શબ્દ તો, ધ્વનિસામાન્યમાત્રપૂર્વક વા તેના વિશેષધર્મપૂર્વક
 ૫૩ જ આદિ પ્રિય, સ્તુતિ આદિ ૪૪, અને અસત્ય ખીલરત પરિભવ
 આક્રોશ આદિ અનિષ્ટ વચનો વડે અસંસર્ગોઅવિક્રિય અચલ અનિધન
 અભય અત્યન્ત સૂક્ષ્મ અવિષય એવા દ્વંસ્વરૂપ મને ગોચરીકૃત કરીને
 મારી કેવળ અસંસર્ગિતાને લીધે મને સ્પર્શન કરવાને યોગ્ય હોતો નથી;
 એથી જ (મને) શબ્દનિમિત્તા હાનિ વા વૃદ્ધિ હોતી નથી; એથી,
 સ્તુતિ તથા નિન્દા આદિ પ્રિય તથા અપ્રિયત્વ—આદિ—લક્ષણ શબ્દ
 મને શું કરશે ?

નિશ્ચે, અવિવેકીને શબ્દ આત્મત્વવડે પ્રાપ્ત થયલ હોય છે (એટલે)
 તેને પ્રિય શબ્દ અવિવેકિતાને લીધે વૃદ્ધિને પમાડે અને અપ્રિય શબ્દ

* ટિપ્પણુઃ=અનિધન—અમર; ગોચરીકૃત—વિષયીકૃત;

હાનિને પમાડે; મને વિવેકીને તો તે (શબ્દ) વાલાઅશતમાત્ર પણ (કાંઈ) કરવાને અસમર્થ ન હોય.

એ જ રીતે, સ્પર્શસામાન્યપૂર્વક અને તદ્વિશેષપૂર્વક શીત ઉષ્ણ મૃદુ કર્કશ આદિ તથા જ્વર ઉદરશૂલ-આદિ-લક્ષણક અપ્રિય અને પ્રિય એવા ક્રોધયે શરીરસમવાયો વડે અને બાહ્ય અને આગન્તુક નિમિત્તોવડે મને અસ્પર્શતાને લીધે, વ્યોમને જેમ મુષ્ટિઘાત આદિવડે વિક્રિયા ન થાય તેમ વૃદ્ધિહાનિલક્ષણા એવી ક્રોધ વિક્રિયા કરાતી નથી;

તે જ રીતે, રૂપસામાન્યવડે અને સ્ત્રી તથા વ્યંજનાદિરૂપ પ્રિયાપ્રિય તદ્વિશેષોવડે મને અરૂપતાને લીધે ક્રોધ હાનિ વા વૃદ્ધિ કરાતી નથી;

તે જ રીતે, રસસામાન્યવડે અને મૃદુ પુરૂષોવડે પરીગૃહીત એવા મધુર આમ્લ લવણ કટુ તથા તિક્ત અને કષાય એવા પ્રિયાપ્રિય રસવિશેષોવડે અરસાત્મક એવો હું તેને ક્રોધ હાનિ વા વૃદ્ધિ કરાતી નથી;

તે જ રીતે, ગન્ધસામાન્યવડે અને પુષ્પ આદિના અનુલેપન-આદિ-લક્ષણક પ્રિયાપ્રિય ગન્ધવિશેષોવડે અગન્ધાત્મક એવો હું તેને ક્રોધ હાનિ વા વૃદ્ધિ કરાતી નથી; કેમકે, ‘અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં તથા ડરસં નિત્યમગન્ધવચ્ચ યત્’ અર્થ:-જે અશબ્દ અસ્પર્શ અરૂપ અવ્યય તેમ જ અરસ નિત્ય અને અગંધવાન હોય છે, એમ શ્રુતિ હોવાથી; ૧૧૫

પ૦ વ્યા૦--

‘ઘ્વનિ’:-અવ્યક્ત વર્ણવિશેષ અર્થાત્ નાદમાત્ર; ‘વહ્જાદિ-મિઃ’ ઇત્યાદિવડે ‘ચિદોષધર્મૈઃ’ આ પદ્ધતી વ્યાખ્યા કરેલી છે;

‘માં દુક્સ્વમાવમ્’ ઇતિ વિવરણાર્થક વિશેષણોનું ‘અસંસ-ગિણમ્’ ઇત્યાદિ પદાર્થવડે કથન કરેલું છે; ‘ઉત્સહતે ઇતિ’

* ટિપ્પણુ:-વાલાઅશતમાત્ર-વાળના અગ્રભાગના સેંકડો ભાગે; આમ્લ-ખાટા; તિક્ત-તીખો;

અત્ર 'પરિસંક્ષીત' ઇતિ અનુષંગ છે; એથી, 'કિંચ ય યથ' ઇતિ પ્રાકૃતન ગ્રન્થ સ્પષ્ટાર્થક છે; ૧૧૫

(અથ૦)—એ રીતે, તાવંત શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગન્ધરૂપ સામાન્ય તથા વિશેષરૂપ વિષયોવડે મને હાનિ વા વૃદ્ધિ નથી. એમ તે વિષયોવડે અનભિભવ અનુચિન્તનીય છે એમ અભિધાન કરીને હવે, શબ્દાદિના અનુભવ અનુચિન્તનીય છે તે 'કિંચ ય યથ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે દર્શાવે છે:—

કિં ચ ય યથ બાહ્યાઃ શબ્દાદયઃ તે શરીરાકારેણ સંસ્થિતાઃ તદગ્રાહકૈશ્ચ શ્રોત્રાદ્યાકારૈઃ અન્તઃકરણધ્વયતધ્વિષયાકારેણ ચ અન્યોન્યસંસર્ગિત્વાત્ સંદૃશત્વાચ્ચ સર્વક્રિયાસુ । તત્ર એવં સતિ-વિદુષો મમ ન કશ્ચિત્ શત્રુઃ મિત્રં ઉદાસીનો વા અસ્તિ, તત્ર યદિ કશ્ચિત્ મિથ્યાજ્ઞાનાભિમાનેન પ્રિયં અપ્રિયં વા પ્રયુયુંક્ષેત-ક્રિયાફલલક્ષણં તન્મૃપૈવ પ્રયુયુંક્ષતે સઃ । તસ્ય અવિષયત્વાન્મમ-‘અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયં’ ઇતિ સ્મૃતેઃ । તથા સર્વેષાં પંચા-નામપિ ભૂતાનાં અવિકાર્યઃ અવિષયત્વાત્ ‘અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યો-ઽયં, ઇતિ સ્મૃતેઃ । યાપિ શરીરેન્દ્રિયસંસ્થાનમાત્રમુપલક્ષ્ય મબ્દ-ક્તાનાં વિપરીતાનાં ચ ક્રિયાઽક્રિયાદિ પ્રયુયુંક્ષા તજ્ઞાચ ધર્મા-ધર્માદિપ્રાપ્તિઃ સા તેષામેવ ન તુ મયિ અજરે અમૃતે અભયે ‘નૈનં કૃતાકૃતે તપતઃ’ ‘ન કર્મણા વર્ધતે નો કનીયાન્,’ ‘સ બાહ્યાભ્યન્તરો જ્ઞાનઃ,’ ‘ન લિપ્યતે લોકદુઃસ્વેન બાહ્યઃ,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિભ્યઃ અનાત્મવસ્તુનશ્ચ અસત્ત્વાત્ ઇતિ પરમો હેતુઃ । આત્મનશ્ચ અદ્વયત્વવિષયાણિ ધ્વચ્ચસ્માસત્ત્વાત્ યાનિ સર્વાણિ

ઉપનિષદના અર્થને વિસ્તરણ: સમીક્ષિતવ્યાનિ સમીક્ષિતવ્યા-
નીતિ । ૧૧૬ ।

॥ ૐ ॥

વાક્યાર્થ:—

વળી, જે કેવળ શબ્દાદિ આલ્લ વિષયો છે તે શરીરાકાર-
વડે અને તેના શ્રોતાદિ-આકાર ગ્રાહકોવડે પરિણામને પ્રાપ્ત
થઈ સંસ્થિત હોય છે; વળી, અન્તઃકરણધ્વનના તદ્વિષયાકારે કરીને
તેની અન્યોન્ય-સંસર્ગિતાને લીધે અને સર્વ ક્રિયાપરત્વે સંહતતા હોય
છે તેથી, (તે વિષયો સુખદુઃખાદિરૂપે પરિણમે છે એમ
અધ્યાહાર છે.)

તત્ર એમ સતે, જ્ઞાની એવો હું તેને કોઈ શત્રુ મિત્ર વા ઉદાસીન
એવો હોય નહિ; તત્ર, જે કોઈ મિથ્યા જ્ઞાનાભિમાનવડે પ્રિય વા
અપ્રિય ક્રિયાફલલક્ષણુ પ્રયોગ કરે તે કેવળ વૃથા પ્રયોગ છે
'અવ્યક્તોડયમચિન્ત્યોડયમ્' અર્થ:—આ અવ્યક્ત, આ અચિન્ત્યરૂપ
છે એમ સ્મૃતિથી મને તેની અવિષયતા હોય છે તેથી.

તેજ પ્રકારે, 'અચ્છેષ્ઠોડયમદાહ્યોડયમ્' અર્થ:— આ
અચ્છેષ્ઠ, આ અદાહ્યરૂપ છે 'એમ સ્મૃતિથી મને સર્વ પાંચેય મહાભૂતોની
અવિષયતા હોવાથી હું અવિકાર્યરૂપ છું;

વળી, શરીર તથા ઇન્દ્રિયસંસ્થાનમાત્રને ઉપલક્ષીને મારા ભક્તોની
અને તેથી વિપરીત હોય તેની (અભક્તોની) જે ક્રિયા તથા અક્રિયા-
આદિની પ્રયુયુંક્ષા (પ્રયોગેચ્છા) અને તજજન્ય ધર્માધર્મપ્રાપ્તિ
હોય; અજર અમર અભય એવા મને તે નહોય.

'નૈન જ્ઞાતાકૃતે તપતઃ' અર્થ:—પુણ્યાપુણ્ય તેને સંતપ્ત કરતાં નથી,
'ન કર્મણા વર્ધતે નો કનીયાન્' અર્થ:—તે કર્મવડે વૃદ્ધિને પામતો
નથી તેમ હાનિને પામતો નથી, 'સ વાઘ્યામ્યન્તરો ઘજઃ' અર્થ:—

તે નિશ્ચે બાહ્ય તથા આભ્યન્તર, અજન્મારૂપ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓથી વળી અનાત્મવસ્તુની અસત્તા હોય છે તેથી, આ પરમ હેતુ છે;

વળી, દ્વૈતની અસત્તાને લીધે આત્માનાં અદ્યત્વવિષયક એવાં જે સર્વેય ઉપનિષદ્વાક્યો હોય તે વિસ્તરશઃ સમીક્ષિતવ્ય હોય છે, સમીક્ષિતવ્ય હોય છે. ૧૧૬

ઇતિ શ્રીમત્કંકરભગવત્પાદકૃત ઉપદેશસાહસ્રી મધ્યે

ગદ્યપ્રખ્યાન્ય સમાપ્તે ॥ ૐ ॥

પ૦ ઠયા૦—

જે કેવળ શરીર તથા ઇન્દ્રિયાકારે પરિણુમી સંસ્થિત હોય છે તે જ કેવળ અન્તઃકરણુદયના વિષયસુખરૂપે વા દુઃખરૂપે વળી પરિણુમે છે એમ અધ્યાહાર છે. (અન્તઃકરણદ્વય-તદ્વિષયસુખ દુઃખાદ્યાત્મના ચ પરિણમન્તે इत्यध्याहारः)

‘અન્યોન્ય’ ઇતિવાક્યાર્થવડે તત્ત્વ હેતુષ્વયનું કથન કરે છે; સર્વક્રિયાઓ પરત્વે સંહતતા હોય છે તેથી અર્થાત્ સંભૂયકારિતાને લીધે.

તેથી શું? એમ કહે એથી, ‘તત્રેવં સતિ’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથન કરે છે; ભૂતભૌતિક પદાર્થોની સક્રિયતા સતે સર્વવિકાર તથા વિકારીસંઘાતનો સાક્ષી એવો હું નિર્વિકાર જ્ઞાની તેને ક્રાઇ શબ્દાદિ વિષય વિદ્યમાન હોતો નથી એમ ચિન્તન કરવું.

જો ક્રાઇ મિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્તક દેહાભિમાનને લીધે ક્રિયાફલ-લક્ષણુ એવા મારા પ્રિય વા અપ્રિયનો પ્રયોગ કરવાને ઇચ્છે (પ્રયુગ્યુંક્ષતે) તો તે કેવળ વૃથા પ્રયોગ કરશે મને તેની અવિષયતાને લીધે ક્રિયાદિની અગોચરતા હોય છે તેથી, એમ ચિન્તન કરવું એમ યોજના છે.

* ટિપ્પણુ—સમીક્ષિતવ્ય—સમીક્ષા કરવા યોગ્ય; સંભૂયકારિતા—સંઘાતકારિતા;

‘અવ્યક્તોઽયમ્’ ઇતિવાક્યાર્થવડે ક્રિયાદિની અવિષયતા પરત્વે પ્રમાણુકથન કરે છે;

વળી, આત્માના અવિકારીપણાનું ચિન્તન કરવું એમ ‘તથા સર્વે-
ષામ્,’ ઇતિવાક્યાર્થવડે સપ્રમાણુ કથન કરે છે;

એ રીતે, જો આત્મા અનાધેયાતિશય હોય તો તેને ઉદ્દેશીને અન્ય પદાર્થોની ઉપકારાદિ પ્રયોજનવાળી પ્રવૃત્તિ કેમ ઘટે? એમ કહે ત્યાં ‘ચાપિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે; તેઓ શરીરસંસ્થાનનેજ જીવે છે આત્માને નહિ, અને શરીરપરત્વે મમાભિમાનનો અભાવ હોવાથી, અને આત્માની અસંગાદિલક્ષણતા હોય છે તેથી, મારા વિષે તત્કૃત અતિશય હોતો નથી કિંતુ, તેમને જ યથાક્રિય ફલલાભ હોય છે એમ અર્થ છે:

આત્માની અનાધેયાતિશતા પરત્વે, ‘નૈનં’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પ્રમાણુકથન કરે છે;

વળી, જો અનાત્મ વસ્તુ ખરેખર હોય તો તત્કૃત પ્રિય વા અપ્રિય મને થાય; મને તે નથી હોતાં મારી સર્વાત્મતા સિદ્ધ હોય છે તેથી, એમ ચિન્તન કરવું; આનું ‘અનાત્મવસ્તુનશ્ચ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે;

શાથી તેનું અસત્ત્વ હોય એમ (કહે) તત્ર ‘આત્મનશ્ચ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે હેતુકથન કરે છે; અર્થાત્, આત્મત્વનું અધ્વયપણું પ્રમાણિક સતે, તદ્વિરુદ્ધ એવા દ્વૈતની અસત્તા હોય છે તેથી;

ઉક્તાર્થસાધક પ્રમાણુ પણ અનુશાસનીય છે એમ ‘ચાનિ’ ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે; સ્વસ્થવિદ્યાનાં પ્રતિપાદક સર્વવેદાંત વાક્યો, વિસ્તરણ:-અર્થાત્ અહુશાખાના ઉપસંહારવડે પુનઃ પુનઃ:-

* ટિપ્પણુ:-અનાધેયાતિશય-નિર્વિશેષ; મમાભિમાન-મારાપણું;

આલોચનીય છે એમ અર્થ છે; દ્વિરક્તિ ગદ્યબન્ધસમાપ્તિના ઘોતનાર્થો
હોય છે. ૧૧૬

ઇતિ પરિસંખ્યાન નામક તૃતીય પ્રકરણ સમાપ્ત.

इति श्रौमता रामतीर्थेन विरचिता उपदेशसाहस्रीगद्यप्रबन्ध
टीका संपूर्णा

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

शुद्धिपत्र

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
रनुसुयु	रनसुयु	६	११
साधिशताने	साधिशताने	१२	१२
ब्रह्मिति	ब्रह्मेति	२३	११
वश	वश	२७	१२
तिर्यङ्गिनरय	तिर्यङ्गिनरय	२८	१२
२२	१२	„	१७
धर्माधर्मना	धर्माधर्मना	२९	१८
ब्रयात्	ब्रूयात्	३२	५
थता	थतां	४१	४
भत्रसस्मृत	भत्रसस्मृत	४२	२२
रूपो	रूपाणि	४५	१५
अयमात्माऽ-	अयमात्माऽ-	५७	२२
पहतपाप्या	पहतपाप्मा		
विचिकित्सा	विचिकित्सा	६५	१४
(बृ. ४-५-२१)	(बृ. ४-५-२१)	७१	१
विपयनुं ७	विपयने ७	„	२०
स्वस्तु	स्वस्तु	७२	१८
मृत्तिकेत्येव	मृत्तिकेत्येव	७७	७
अध्यारोयति	अध्यारोपयति	८५	५

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
अनुपपन्नि	अनुपलप्ति	१०७	८
तृतीया	तृतीय	१०८	१६
अनर्थबोजाम्	अनर्थबोजाम्	११२	३
संघात	संघातथी	११४	२३
अभावाव्याप्ति	अभावाव्याप्ति	१२४	२६
इत्यवाचाम	इत्यवाचाम	१३८	१०
तद्वैयर्थ्य	तद्वैयर्थ्य	१५०	१२
प्रकारांतरवडे	प्रकारांतरवडे	,,	१४
स्वसंवेद्यता	स्वसंवेद्यता	१६२	२५
विषयसंसर्ग	विषयसंसर्ग	१६५	२३
नीलपीत	नीलपीत	१६६	२०
परेषु	परेषु	१७२	१३
विशेषधर्मैवा	विशेषधर्मैवौ	१७५	१२
वृद्धिर्वा	वृद्धिर्वा	१७६	८
असंसर्गो	असंसर्गो	,,	१५

જૂનાગઢનિવાસી શાસ્ત્રકવિ શ્રી નાથભવાન ઉદે:

શ્રી અનુભવાનંદસામીકૃત

(સ્કંધપુરાણાંતર્ગત) શ્રી બ્રહ્મગીતા.

“ સુર્ય વીન્યા ન ટલે સરવરી, સુષો કાંમ્ય કાંમ્ય દિપક કરી,
ત્યમ બીજ સધલા ઉપાએ, મુલ અગ્નિ કો રીત્યે ન જાએ.
પ્રભાં દિનકરનો થયો કલકાટ, રાત નહી ને નહી અંધકાર,
ત્યમ શીવ પોતે કરે પ્રકાશ, ત્યાંહાંયા થાએ અગ્નિનો નાશ.
ધનંતર તમ કારણુ અગ્નિ, ટાલી શકે નહી કોએ પુમાં.
શીવ પ્રસાદનો ઉગ્યો ભાણુ, તમનું લાધે નહી એધાણુ,
તે માટે જેવે શીવનાં ચર્ણુ, તેા નિરમલ થાએ અંત કર્ણુ,
ભાગે બ્રાંત્ય આવર્ણુવર્ણુ, નિર્ણે ટલે જન્મ ને મર્ણુ.
એજ પરમ શિવાગમ ગાએ, અનુભવરૂપ છે એજ સદાએ,
અનુભવ આપે અનુભવે ગમ્ય, શીવ પ્રસાદે લહે જ્યમ છે ત્યમ.
નારા થકી ચંદ્ર માહે પ્રકાશ, સુર્ય માહે કોહોનો નહી ભાસ,
ત્યમ શીવ આગળ શીવનું જ્ઞાન, નાંવે શીવને કોએ સમાન.
હૈતુ સર્વનું સમ શીવ લહો, પરમ શીવજ સદ્ રૂપે કોહો,
પરમ શીવ સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ, પરમ પ્રમાણુ અચિત્ત અરૂપ.

... ...

... ...

બ્રહ્મ ગીતા બ્રહ્મા સ્વે ગાએ, વેદાર્થ સધલો તે માહે.
છઠા અધ્યામાં જ્યમ લાધ, ત્યમ અનુભવાનંદે કહ્યું.
નામ પ્રથમ યે નાથભવાન, તેજ અનુભવાનંદ નિદાન,
આશ્રમભેદે નામનો ભેદ, નાંમી આત્મા એક અભેદ.
એ આત્મા ઉપરિ કહ્યાએ, નાંમ રૂપ સર્વે દરસાએ,
નાંમ રૂપનો પ્રકાસી એજ, અનુભવાનંદ કહે છે તેજ.”

